

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 491.550-3 (81.2.2Т)

АБДУРАҲМОНОВА НИЛУФАР ҲАЙДАРШОЕВНА

**ВИЖАГИҶОИ ЛУҒАВИЮ ГРАММАТИКИИ
«АХЛОҚИ МУҲСИНӢ»-И ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИҒӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ
аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ,
профессор Ҳоҷаев Давлатбек

ДУШАНБЕ – 2024

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	4-6
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ.....	7-11
БОБИ I. ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИИ «АХЛОҚИ МУҲСИНӢ».....	12-47
1.1. Масоили умумӣ.....	12-15
1.2. Лексикаи аслий ва иқтибосии арабӣ.....	16-25
1.3. Категорияҳои лексикӣ ва қорбасти онҳо дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	26-35
1.3.1. Муродифоти вожаҳо (синонимҳо) дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	26-32
1.3.2. Вожаҳои ҳамшакл (омонимҳо) дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	32-33
1.3.3. Вожаҳои мутазод (антонимҳо) дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	33-35
1.4. Вожаҳои услуби баланд дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	36
1.5. Вожа-истилоҳот дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	37-40
1.6. Ибораҳои фразеологӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	41-47
БОБИ II. ВИЖАГИҲОИ САРФИИ «АХЛОҚИ МУҲСИНӢ».....	48-92
2.1. Масоили умумӣ.....	48
2.2. Исмҳои сифат ва вижагиҳои онҳо дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	49-76
2.2.1. Хусусиятҳои дастурии қамъбандии исм дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	50-59
2.2.2. Вижагиҳои қалимасозии пешвандию пасвандии исмҳои сифат дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	59-68
2.2.3. Исмҳои мураккаб.....	68-69
2.2.3.1. Исмҳои мураккаби пайваст.....	69
2.2.3.2. Исмҳои мураккаби тобеъ.....	69-70
2.2.4. Сифат ва вижагиҳои он дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	70-76
2.2.4.1. Сифатҳои мураккаб.....	74-76
2.3. Феъл ва вижагиҳои он дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	77-92
БОБИ III. ВИЖАГИҲОИ НАҲВИИ «АХЛОҚИ МУҲСИНӢ».....	93-148
3.1. Масоили умумӣ.....	93
3.2. Вижагиҳо дар иборасозию ибораорӣ.....	94-101

3.3. Ҷумлаҳои сода ва вижагиҳои корбурди онҳо.....	102-109
3.4. Вижагиҳо дар корбурди ҷумлаи мураккаб.....	110-148
3.4.1. Ҷумлаи мураккаби пайваст.....	114-117
3.4.2. Ҷумлаи мураккаби тобеъ.....	117-131
3.4.2.1. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мубтадо.....	117-118
3.4.2.2. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хабар.....	118-119
3.4.2.3. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пуркунанда.....	119-120
3.4.2.4. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда.....	120-121
3.4.2.5. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон.....	121-122
3.4.2.6. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави макон.....	122-123
3.4.2.7. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаб.....	123-124
3.4.2.8. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад.....	124-125
3.4.2.9. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави тарзи амал.....	125-126
3.4.2.10. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави монандӣ.....	126-127
3.4.2.11. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави микдору дараҷа.....	127
3.4.2.12. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави шарт.....	128-129
3.4.2.13. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави ҳилоф.....	129-130
3.4.2.14. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави натиҷа.....	130-131
3.4.3. Ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	131-137
3.4.4. Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	137-139
3.4.5. Корбурди банди наҳвӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ».....	139-148
ХУЛОСА.....	149-150
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	151
РҶҲАТИ АДАБИЁТ.....	152-166
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	167

МУҚАДДИМА

Аҳаммияти мавзуи таҳқиқ. Аҳаммияти мавзуъ, пеш аз ҳама, дар ин аст, ки таҳқиқу баррасии вижагиҳои луғавию грамматикӣ ҳар асари адабӣ, таърихӣ барои шинохт ва ошкор гардидани хусусиятҳои забони адабии ҳамоно давр, нақши ин ё он адиб дар рушди меъёрҳои забони адабӣ ёрии калон мерасонад. Аз ин нуқтаи назар, мавзуи «Вижагиҳои луғавию грамматикӣ «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ дорои аҳаммияти бузурги илмӣ ва амалӣ мебошад. Ин асар намунаи беҳтарини насри ахлоқии адабиёти тоҷик маҳсуб меёбад. Забон ва тарзи баёни муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» бисёр дилкашу зебо буда, намунаи барҷастаи забони адабии асри XV дар муқоиса бо насри мураккабу печидани баъзе осори ин давра аст. Таҳқиқи хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ ин осори насрӣ барои кушодани моҳияти вижагиҳои забонии асар, сабабҳои дилписандии забону тарзи баёни адиб имконият медиҳад.

Муҳимии дигари мавзуъ ин аст, ки дар натиҷаи таҳқиқи хусусиятҳои луғавию грамматикӣ «Ахлоқи муҳсинӣ» қонуниятҳои ташаккулу таҳаввули категорияҳои лексикӣ, меъёрҳои сарфию наҳвии забони адабии тоҷикӣ дар асри XV ва таъсири он ба асрҳои баъдӣ ошкор мегардад. Тарзи баёни «Ахлоқи муҳсинӣ», аз як тараф, ба насри содаи асри X иртибот дошта бошад, аз сӯйи дигар, дар ниҳояти устодона муаллиф ба насри тақаллуфӣ таъя кардааст. Таҳқиқи вижагиҳои луғавию грамматикӣ ин асар барои ошкор гардидани як тарзи баёни миёна, ки аз муғлақбаёнӣ печидагӣ дар асрҳои XII-XIV дар насри бадеии мо пайдо шуда буд, мусоидат менамояд.

Воқеан, Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар эҷоди ин асар кӯшиш кардааст, ки ба ҷойи печидагӯӣ аз санъатҳои бадеии ташбеҳу истиора, киноёт бештар истифода карда, забону тарзи баёни асарашро дилкашу писандида гардонад. Ё бо эҷоди ин асар забону тарзи баёни насри ахлоқиро дар асри XV хеле равану малеҳ гардонда, барои рушди минбаъдаи забони адабии тоҷик заминаи мусоид фароҳам овард.

Дарачаи таҳқиқи мавзуъ. Таваҷҷуҳ ба хусусиятҳои забонии осори бадеӣ (ҳам насру ҳам назм), таърихӣ, ҷуғрофӣ ва илмӣ гузашта хеле барвақт шуруъ шудааст. Масалан, ханӯз дар асри XIII донишманди улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ дар китоби

худ «Ал-муъчам» ба забону тарзи баёни адибон ишора карда мегӯяд: «Ва аз чумлаи муғайирот (ивазшавиҳо) «ҳаниз» ба маънии «ҳанӯз»; «ғанавидан» ба маънии «ғунудан» ва «шунавидан» ба маънии «шунидан» ва «хуфтидан» ба маънии «хуспидан»... ва амсоли он бисёр аст» [112, 17]. Дар ҷойи дигар таъкид мекунад: «Ҳар сухане, ки дар он маънии латиф набошад, таъби аҳли тамиз ба он майл намекунад, ҳамчунон бошад, ки зарфи холию дар он матлаъ набувад» [112, 8].

Шамси Қайси Розӣ ба бисёр масъалаҳои дастурии забон, ҳусни баён равшанӣ андохта, китоби «Ал-муъчам»-ро барои аҳли қалам пешниҳод карда, дар хотимаи он таъкид кардааст: «Ва умед аст, ки агар соҳибтабъе ин чамъро дар мутолиа дорад ва ба ҳар боб, ки расад, надониста аз сари он дарнагузарад, ба муддате андак дар суханварии насран (ба наср) ва назман (ба назм) таҳриче (берун овардан) тамои ёбад ва ба истеъмоли алфозу маънии балеғи латиф қодир гардад» [112, 378].

Адиби донишманди асри XIV Амир Хусрави Деҳлавӣ тамои осори гузашта ва ҳамасрони худро аз ҷиҳати услубу тариқаи баён омӯхтаю тафтиш намуда, онҳоро аз рӯйи вижагиҳои луғавию грамматикӣ (сарфию наҳвӣ) ба нух тариқа ба ин тарз ҷудо кардааст: тариқаи сулуки машоих, уламои муҳаққиқ, мутарассилон, ҳукамо, музаккирон, боҳафсон, авом, асҳоби амалу шуғлу ҳирфат, асҳоби музоҳиқ ва тариқаи даҳумро ҳоси ҳудаш медонад. Амир Хусрави Деҳлавӣ вижагиҳои ҳар кадоме аз ин тариқаҳоро мухтасар нишон додааст, ки барои баррасиҳои услубии осори гузашта манбаи муҳим маҳсуб мешавад.

Мо баъзе қайду ишораҳоро оид ба забону тарзи баёни шоиру нависандагон дар «Қобуснома», тазкираҳо, «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоулло Ҳусайнӣ ва шоиру нависандагони баъдӣ ҳам дида метавонем. Аммо ба таври илмӣ ва густурда таваҷҷуҳ ба забону услуби осори адибони гузашта, махсусан, дар асри XIX ва ибтидои асри XX пайдо мешавад. Дар забоншиносии тоҷик, алалҳусус, аз солҳои 50-уми асри XX ба сурати таҳқиқи монографӣ забону услуби ҳам асарҳои адабию таърихӣ гузашта ва ҳам муосир шуруъ мегардад. Масалан, ҳанӯз соли 1951 яке аз эроншиносони гурҷӣ Л. Тушишвили оид ба унсурҳои забони арабӣ дар «Шоҳнома» рисолаи номзадӣ дифоъ намудааст. Мо баъзе қайду ишораҳоро оид ба забон ва услуби «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар китоби устод

Айнӣ «Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» (Сталинобод, 1956) дида метавонем. Забоншинос Л. П. Смирнова хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикӣ «Таърихи Сиистон»-ро таҳқиқ намуда, ба сифати рисолаи номзадӣ ҳимоя кардааст.

Бояд қайд кард, ки, махсусан, аз солҳои 90-уми асри XX таҳқиқи хусусиятҳои забонии осори гузаштаи мо вусъати тоза пайдо кард ва як даста рисолаҳои илмӣ таҳия ва дифоъ шуданд. Бояд гуфт, ки оид ба хусусиятҳои забонии «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ ягон рисола, таҳқиқи мустақиму густурдае анҷом дода нашудааст. Дар забоншиносии тоҷик танҳо як мақолаи профессор Д. Хоҷаев бо унвони «Баъзе вижагиҳои наҳвии «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ» [153] ба таъъ расидааст.

Профессор Д. Хоҷаев дар ин мақола бори нахуст хусусиятҳои наҳвии асари мазкурро ба сурати мушаххасу густурда мавриди баррасӣ қарор додааст ва мо дар таҳқиқи худ аз он баҳраи зиёд бурдем.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи таҳқиқшаванда ба самти таҳқиқи илмӣ кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон робитаи бевосита дошта, барои равшан гардидани вазъи забони адабии классикӣ тоҷик, махсусан, сохти наҳвиёти он дар асрҳои миёна мусоидат менамояд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таҳқиқи ин мавзуъ муайян кардани нишон додани вижагиҳои корбасту қонуниятҳои инкишофи маъноӣ луғавӣи вожаҳо дар асоси маводи мушаххаси «Ахлоқи муҳсинӣ», ҳамчунин дар заминаи ҳамин асар хусусиятҳои сарфию наҳвии забони адабии асри XV тоҷикро мушаххас намудан мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Дар меҳвари таҳқиқ масъалаҳои зерин қарор гирифтаанд:

- нишон додани таносуби вожаҳои тоҷикӣ ва иқтибосии арабӣ; категорияҳои лексикӣ (омоним, синоним, антоним ва сермаъноӣ);
- муайян кардани хусусиятҳои морфологӣи категорияҳои грамматикӣи исм: ҷамъбандӣ тавассути «-он» (-гон, -ён), «-ҳо» ва ҷамъбандии арабӣ; категорияи номуайяний;
- нишон додани баъзе вижагиҳо дар истифодаи феъл ва ҳиссаҳои ёвари нутқ;
- нишон додани усулу воситаҳои сермаҳсул ва каммаҳсули калимасозу шаклсоз ва дар ин замина муайян кардани қонуниятҳои устувори калимасозии «Ахлоқи муҳсинӣ»;
- тавсифи хусусиятҳои наҳвии «Ахлоқи муҳсинӣ»;
- вижагиҳои ҷумлаҳои содаю мураккаби асар;
- нишон додани тарзу воситаҳои созмони банди наҳвӣ ва вижаҳои корбурди он дар асар.

Объекти таҳқиқ. Объекти таҳқиқ асари «Ахлоқи муҳсинӣ»-и олим ва адиби асри XV Ҳусайн Воизи Кошифӣ мебошад.

Предмет (мавзуъ)-и таҳқиқ. Кори диссертатсионӣ ба таҳқиқи вижагиҳои луғавӣи грамматикӣи «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ бахшида шудааст.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқи мазкурро асарҳои илмӣи назариявӣи олимони забоншиносии шинохтаи ватанию хориҷӣ ташкил медиҳад. Ҳангоми шарҳу тавзеҳ ва баррасии баъзе масоили мушаххаси мавзуъ ва кушодани асоси методологию назарии таҳқиқ аз асарҳои

бунёдии забоншиносони ватанӣ ва хориҷӣ, ба мисли В. В. Виноградов, Н. М. Пешковский, Ф. М. Березин, Р. А. Будагов, М. Ҷ. Мирзоева, Ю. С. Степанова, Ю. А. Рубинчик, В.С. Расторгуева, Л. П. Смирнова, Д. Т. Тоҷиев, М. Н. Қосимова, Р. Ғаффоров, Б. Камолиддинов, Д. Саймиддинов, Ҳ. Мачидов, Д. Хочаев, С. Назарзода, С. Сабзаев, А. Ҳасанов, Г. Камолова, Б. Шарифов, Н. И. Ғиёсов, С. Сулаймонов, М. Саломӣён, Ж. Гулназарова ва дигарон истифода кардаем.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Вобаста ба самти таҳқиқ ва хусусияту вижагиҳои мавзӯ мо аз усули тасвирию тавсифӣ, муқоисавӣ, мантиқӣ ва омӯрӣ истифода кардем.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Таҳқиқи диссертатсионӣ ба асоси маводе анҷом дода шудааст, ки аз «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Хусайн Воизи Кошифӣ (аз рӯйи чопи «Ахлоқи муҳсинӣ», «Саргузашти Ҳотам», «Тӯтинома», «Энсиклопедияи насри тоҷику форс». – Душанбе, 2009) гирд оварда шуд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ. Дар диссертатсия нахустин бор хусусиятҳои луғавию грамматикӣ яке аз осори ахлоқии насри асри XV «Ахлоқи муҳсинӣ» ба сурати густурдаю маҷмӯи мавриди таҳқиқи илмӣ қарор дода шудааст.

Навигариҳои илмӣ рисола боз дар ин аст, ки таҳқиқи маҷмӯи вижагиҳои луғавию грамматикӣ «Ахлоқи муҳсинӣ» манзараи забони адабии тоҷикро дар асри XV равшан намуда, шарҳу тавзеҳи масоили мавриди назар, қонуниятҳои роҳҳои инкишофи таркиби луғавӣ, устувории сохти сарфию нахвиҳои забони адабии тоҷикиро нишон медиҳад ва дар ин замина нақши осори адабӣ ва адибони алоҳидаро ошкор менамояд.

Нуктаҳои асосӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муайян гардид, ки «Ахлоқи муҳсинӣ» намунаи беҳтарини забони адабии меъёрии асри XV буда, аз назари бойигариҳои таркиби луғавӣ ва истифодаи мавридшиносонаи вожаҳо қобили таваҷҷуҳ мебошад. Ҳарчанд бартариҳои иқтибосоти арабӣ дар асар дида шавад ҳам, он ба забону тарзи баёни нависанда гаронӣ наовардааст.

2. Асоснок карда шуд, ки нависанда дар истифодаи категорияҳои лексикӣ муродифот, мутаҷод дасти тавоно доштааст ва дар мавридҳои муносиб аз ин ҳодисаҳои муҳимми луғавӣ хеле мушикофона кор гирифтааст.

3. Муайян карда шуд, ки сохти сарфии асар қобили таваҷҷуҳ буда, дар ҷамъбандии исм нависанда аз усули ҷамъбандии тоҷикӣ ва арабӣ истифода кардааст. Истифодаи бештар аз ҷамъбандии арабӣ ба мавзӯ ва мазмуну муҳтавои асар вобаста мебошад, зеро бисёр истилоҳоту таркибот ва вожаҳои марбути таълиму тарбия ва ҳикмат дар он замон арабӣ буданд.

4. Исбот гардид, ки наҳвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ» бо равонӣ, устуворӣ ва тарзу тариқи ҷумлабандӣ ниҳоят диққатҷалбкунанда мебошад, хусусан, дар сомондиҳии ҷумлаҳои мураккаби тобеи муқаррарӣ ва сертаркиб маҳорату ҳунари волои адиб хуб мушоҳида мешавад: дар сохти наҳвиёти асар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бештар нуфуз дорад, вале ин қолаби ҷумлаи мураккаби тобеӣро ба тарзе сохтаю қорбасти намудааст, ки ба баёни нависанда гаронӣ наовардааст, балки суҳанаширо муҷтаб ва маҷлабширо барҷастаю мушаххас ифода кардааст.

5. Собит карда шуд, ки дар асар таносуби ҷумлаҳои мураккаби тобеӣ фарқ дорад. Ҷумлаи мураккаби тобеӣ бо ҷумлаи пайравӣ пуркунанда ва муайянкунанда бештар истифода шудааст, ки ин сабаб дорад; сабаби нуфузи ҷумлаи мураккаби тобеӣ бо ҷумлаи пайравӣ пуркунанда ин аст, ки нависанда ҳар андешаширо бо санаду далели асоснок менамояд, ки он чун объект ифода мешавад. Сабаби серистеъмолии ҷумлаи мураккаби тобеӣ бо пайравӣ муайянкунанда дар он аст, ки нависанда ба воситаи ҷумлаи пайравӣ муайянкунанда моҳияту мазмунӣ ашъ, ҳодисаю воқеаи тасвиршавандаро мекушояд.

6. Муайян гардид, ки гоҳе тасвир ва андешаи нависанда ба дараҷае пурвусъат ва тафсил меёбад, ки дар ифодаи он ҷумлаи содаю мураккаб очизӣ мекашад, бинобар ин муаллифи асар аз банди яқлӯхти наҳвӣ истифода мекунад, аз ин рӯ нақши банди яқлӯхти наҳвӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» хеле муҳим аст.

7. Омӯзишу таҳқиқи вижагиҳои луғавию дастурии «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон дод, ки ин осори гаронмояи насри ахлоқии асри XV тоҷик дар таҷлили таркиби

луғавӣ, сохтори сарфию наҳвии забони адабии меъёри тоҷикӣ сахми арзанда гузоштааст.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Натиҷаҳои таҳқиқи мавзӯи метавонад, ки ба сифати манбаи омӯзиши таърихи забон ва қонуниятҳои инкишофи сохтори луғавӣ, сарфӣ ва наҳвии забони адабии тоҷик хизмат намояд. Тавсияҳои амалии диссертатсияро метавон дар таълифи китобу дастурҳои таълимӣ оид ба «Таърихи забони адабии тоҷик», «Лексикологияи таърихӣ», «Сарфу наҳви тоҷикӣ» ва хондани курсу семинарҳои таҳассусӣ аз фанни «Таърихи забони адабии тоҷик», навиштани рисолаҳои илмӣ, дипломӣ, реферату маърузаҳо истифода кард.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи диссертатсия таҳқиқи вижагиҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии яке аз бехтарин намунаи насри ахлоқии адабиёти тоҷикро дар бар мегирад ва ба шиносномаи ихтисоси илмӣ 10.02.01 – Забони тоҷикӣ комилан мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктарабон дар таҳқиқ. Саҳми шахсии доктарабон аз он иборат аст, ки дар заминаи омӯзишу таҳлили асарҳои назарии донишмандони ватанӣ хориҷӣ асосҳои назарӣ амалии мавзӯи таҳқиқи диссертатсиониро мушаххас намуда, маводи асари таҳқиқшавандаро дар асоси усулҳои муносири забоншиносӣ баррасӣ намудааст. Як ҷиҳати ҷолиби қисми таҳқиқӣ ин аст, ки аз умумигӯӣ худдорӣ гардида, бештар вижагиҳои асари таҳқиқшаванда нишон дода шудааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар ҷаласаи васеи кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суратҷаласаи № 7 аз 19.12.2023) муҳокима ва ба ҳимоя тавсия дода шуд.

Муҳтаво ва натиҷаҳои диссертатсия дар конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои X-XV» (ДМТ, 16.01.2023) ва конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ «Таҳқиқоти педагогӣ: мушкилот ва дурнамои он дар замони муосир» (ДБЗХТ, 31.03.2023) дар шакли маърузаҳои илмӣ баён гардидаанд.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Аз рӯйи мавзӯи диссертатсия дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионӣ

назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷаҳор мақола: «Нақши пасвандҳои исмсоз дар «Ахлоқи муҳсинӣ», «Баъзе вижагиҳои луғавии «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ», «Корбурди банди наҳвӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ», «Лексикаи худӣ ва иқтибосии арабӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ» ба таъъ расидааст. Ғайр аз ин, як мақола бо номи «Ибораҳои фразеологӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ» дар маҷаллаи илмӣ «Забон – руқни тоат. Маводи конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои X-XV» ва як мақола бо номи «Корбурди ҷумлаҳои сода ва вижагиҳои онҳо» дар маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ «Таҳқиқоти педагогӣ: мушкилот ва дурнамои он дар замони муосир» ҷоп шудааст. Ҳамчунин, матни «Ахлоқи муҳсинӣ» дар шакли китоби алоҳида бо номи «Дили бедор» таҳия гардидааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб бо фарогирии фаслу зерфаслҳо, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ, рӯйхати адабиёт ва наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия иборат буда, 167 саҳифаи ҷопи компютерио дар бар мегирад.

БОБИ I

ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИИ «АХЛОҚИ МУҲСИНӢ»

1.1. Масоили умумӣ

Таҳқику баррасии хусусиятҳои луғавию дастурии ин ё он осор, алалхусус, осори бадеии пешин барои илми забоншиносии муосир аҳамияти бузурги илмӣ, назарӣ ва амалӣ дорад, чаро ки асари бадеӣ яке аз манбаъҳост, ки дар он манзараи забони адабӣ дар ҳар марҳилаи инкишофи он инъикос меёбад ва барои рушди забони адабӣ ва шоҳаҳои он мусоидат менамояд. Адибони бузургу суҳансанҷ дар такмили таркиби луғавӣ ва суфта гардидани сохти сарфию нахвии забони адабӣ, такмили меъёрҳои он нақши муҳим доранд.

Дар эҷодиёти ин ё он нависандаю шоир вобаста ба ҳунар, савияи фаҳмишу корбурди воҳидҳои забонӣ, санъатҳои лафзӣю маънавӣ, салосату назокат ва ҷасоҳати забон дарҷ мегардад. Аз ин ҷиҳат таҳқику омӯзиши осори бадеӣ, таърихӣ, ахлоқии адибон, алалхусус, адибони классик, барои фаҳмидани вазъи забони адабӣ дар зинаҳои гуногуни инкишофи он, ташаккули таҳаввули меъёрҳои забони адабӣ, таъсирбардорию таъсиргузорию забон дар давраҳои мухталиф аз аҳамияти вижа бархурдор аст.

Маълум аст, ки забони тоҷикӣ яке аз қадимтарин забонҳои дорои осори бойи бадеӣ, таърихӣ, илмӣ, ахлоқӣ мебошад ва забони адабии тоҷикӣ шакли хеле инкишофёфтаю суфтагардидаи он маҳсуб меёбад ва дар ташаккули таҳаввули меъёри забони адабии тоҷикӣ хизмати адибон, алалхусус, адибони классики тоҷик хеле бузургу назаррас мебошад.

Яке аз олимону адибоне, ки дар инкишофи илму адаб ва забони адабии тоҷикӣ саҳми муҳим гузоштааст, Ҳусайн Воизи Кошифӣ мебошад. Ин адибу олими забардаст бо таълифи як даста осори гаронбаҳои худ дар таърихи илму фарҳанги асри XV тоҷик нақши пурҷилое дорад. Дар байни осори илмӣ, адабии ин олиму адиб асари насрии ба мавзуи ахлоқ бахшидаи ӯ «Ахлоқи муҳсинӣ» ҷойгоҳи хосе дорад. Ин асар, ҳарчанд ки ба мавзуи умумибашарӣ ва бунёдии ҷомеа – мавзуи ахлоқӣ, бахшида шудааст ва дар адабиёту фарҳанги мо собиқаи

хеле қадима дошта, ҳанӯз дар китоби «Авесто» ба нуктаҳои муҳиму асосии ин мавзӯ ишораҳо дида мешавад ва аз мавзӯҳои маъмул аст, аммо онро Ҳусайн Воизи Кошифӣ бо тарзу услуби нисбатан тоза, бо забони хеле фасеҳу дилнишин баён кардааст, ки тозагиҳои зиёде дорад. Оид ба хусусиятҳои бадеӣ ва ҳунари нависандагии муаллиф дар ин асар баъзе қайдҳои ишораҳо дида шаванд ҳам, мутаассифона, доир ба хусусиятҳои забони ин осори гаронбаҳо дар забоншиносии тоҷик, ба истисноии мақолаи профессор Д. Хочаев таҳқиқи анҷом дода нашудааст [2, 153].

Дар забоншиносии тоҷик ва эроншиносӣ оид ба хусусиятҳои забони осори ҳам манзум ва ҳам мансури адабиёти классикии форсу тоҷик мақола, китобу рисолаҳои зиёде ба таъъ расидааст. Оид ба ҷабҳаҳои гуногуни забону услуби баъзе аз осори манзуму мансури адабиёти классикӣ чандин китобу рисола навишта шудаанд. Масалан, роҷеъ ба хусусиятҳои лексикӣ, калимасозӣ, сарфию наҳви «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, «Таърихи Байҳақӣ»-и Муҳаммад Ҳусайн Байҳақӣ Дабир, «Таърихи Табарӣ»-и Абуалии Балъамӣ, «Ғулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Румӣ, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ таҳқиқи фаровоне сурат гирифтааст. Доир ба хусусиятҳои лексикӣ-семантикии «Футувватномаи султонӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ забоншиносии тоҷик У.Қ. Саъдуллоев рисолаи номзадӣ дифоъ карда, вижагиҳои луғавии ин асарро аз нигоҳи таркиби луғавӣ ва таснифи маъноии вожаҳо, категорияҳои луғавӣ дар он таҳлилу таҳқиқ намудааст. Муҳаққиқ вожаҳои аслии тоҷикии асарро аз рӯйи хусусияти лексикӣ-семантикиашон ба лексикаи ифодакунандаи номи узвҳои инсон, муносибатҳои ҳешутаборӣ, вожаҳои ифодакунандаи муносибати шумора, номи рангҳо тасниф кардааст. Л. Тушишвили бо исми «Арабские элементы в «Шахнаме» Фирдауси» ҳанӯз соли 1951 рисолаи номзадӣ навиштааст (Тбилиси 1951). Устод Айнӣ. Восифӣ ва ҳулосаи «Бадоеъ ул вақоеъ» ном асаре таълиф кардааст (Сталинобод, 1956). Л. П. Смирнова оид ба забони «Таърихи Сиистон» бо номи «Язык «Таърихи Сиистон» (грамматика, лексика)» рисолаи номзадӣ дифоъ намудааст (Л., 1965). К. Қаландаров дар боби ҷумлаҳои

мураккаби тобеъ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» бо унвони «Сложноподчиненные предложения в таджикском литературном языке XV-XVI вв. (на материале «Бадоеъ-ул-вақоеъ» Зайниддина Восифи)» рисолаи номзадӣ таълиф намудааст. (Душанбе, 1971). Муҳаққиқ Р. Набиева бо номи «Язык «Таърихи салотини манғития» Мирзо Абдулазима Сомӣ (лексика и морфология)» рисолаи номзадӣ навиштааст (Душанбе, 1973); Р. Игамбердиев дар мавзӯи «Художественно-стилистическая роль фразеологизмов в «Бадоеъ-ул-вақоеъ» Зайниддина Восифи» (Душанбе, 1975) ва А. Давронов дар мавзӯи «Языковые особенности «Кабуснома» Унсурулмаоли Кайковус» (Душанбе, 1980) рисолаи номзадӣ дифоъ кардаанд. О.Х. Касимов «Оид ба вижагиҳои луғавии «Шоҳнома» бо номи «Лексика «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси» (Душанбе, 2011); Абдулҳадов Ж. З. бо номи «Лексические заимствования в «Таърихи Байҳаки» Хаджа Абулфазл Мухаммад бинни Хусайн Байҳаки Дабира» (Душанбе, 2012) рисола навиштаанд.

Рисолаи доктории М.Н. Қосимова ба таҳқиқи хусусиятҳои сохторию маъноии насли асрҳои X-XII бахшида шудааст: «Структура и семантика простых предложений в прозы XI-XII вв. (Душанбе, 1981). Ҳамчунин, Б. Шарифов хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ ул вақоеъ»-ро таҳқиқ кардааст (Душанбе, 1987). О.Х. Касимов Дар мавзӯи «Именное суффиксальное словообразование в «Шахнаме» Фирдоуси» рисолаи докторӣ навиштааст (Душанбе, 1988).

Як гурӯҳ муҳаққиқони ҷавону миёнсоли тоҷик оид ба хусусиятҳои луғавӣ, сарфӣ, наҳвӣ ва услубии осори мансуру мунзуми классикӣ рисолаи номзадӣ навиштаанд. Чунончи: Касимов Б.С. «Лексика «Таърихи Табарӣ» Абуали Балъами (в историческом освещении)». (Душанбе, 1995); Саломов М. «Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ» (Душанбе, 2001); Буриев Ш. «Лексическая синонимия в «Маснавии маънави» Джалолитдин Рӯми» (Душанбе, 2002); Кенджаев Ю. «Лексические и словообразовательные особенности «Таърихи Байҳаки» Абулфазла Байҳаки» (Душанбе, 2004); Исмаилов С.М. «Анализ лексики, обозначающей головные уборы в «Шахнаме»

Фирдоуси» (Душанбе, 2004); Сулейманов О.Ш. «Морфологические особенности «Таърихи Байхаки» Абулфазла Байхаки» (Душанбе, 2006); Саиди Бехдисат Фараджуллах. «Глагольная лексика в «Таърихи Бейхаки» (Душанбе, 2009); Кабиров Х.Ш. «Спецефические особенности языка поэзии Джалолиддина Руми» (Душанбе, 2009); Шодиев Р.А. «Глагольная лексика и глагольное словообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси» (Душанбе, 2010); Азам Готбизаде Аббасали. «Аффиксальное словообразование имен прилагательных в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси» (Душанбе, 2013); Мансури Рази Ахмад. «Синтаксические особенности сложноподчиненных предложений в «Гулистане» Саади» (Душанбе, 2012); Махди Дархал Али. «Синтаксические особенности простых предложений в «Таърихи Байхаки» Мухаммада бинни Хусейна Бейхаки Дабир» (Душанбе, 2013).

Тавре ки аз номгӯи рисолаҳои илмии дифоъшуда бармеояд, таваҷҷуҳи забоншиносон ба таҳқиқи осори манзуму мансури гузашта беш аз пеш зиёд гардидааст. Албатта ҳар кадоме аз ин таҳқиқ, дар шинохти вижагиҳои забони осори гузашта ва рушди афкори забоншиносии муосири тоҷик нақши муайяне дорад.

1.2. Лексикаи аслӣ ва иқтибосии арабӣ

Таркиби луғавии «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ хеле бой аст ва дар он калимоти иқтибосии арабӣ нуфуз дорад, чаро ки дар асри XV низ насри тақаллуфӣ идома дошт, вале муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» кӯшиш кардааст, ки то ҳоё аз калимоти аслии тоҷикӣ истифода барад. Масалан, дар ҷумлаи «*Ҳар ки дар тирборони ҳаводис сипари сабр дар сар кашад, зудтар ҳаданги умедаш ба ҳадафи мурод бирасад*»¹ аксар вожаҳои аслии тоҷикӣ мебошанд.

Чунончи, дар ҷумлаи ҷавб, ки аз ҷаҳордаҳ калима ташкил ёфтааст, даҳ калима тоҷикӣ ва танҳо ҷаҳор вожа арабианд:

1. Ҳар ки – ҷонишини таъинӣ, монанди ҳар чи, ҳар кас, ҳар чиз – тоҷикӣ
2. Дар – пешоянди ифодакунандаи мафҳуми макон ва объект – тоҷикӣ
3. Тирборон – пайиҳам, беист тир парондан – тоҷикӣ
4. Ҳаводис – ҷамъи ҳодиса – арабӣ
5. Сипар – асбоби ҷанг, ки дар муҳорибаҳо барои муҳофизат пӯшида мешавад – тоҷикӣ
6. Сабр – шикебой, таҳаммул, тоқат – арабӣ
7. Дар сар кашидан – феъли таркибии номӣ, яъне ба сар кардан – тоҷикӣ
8. Зудтар – тезтар, босуръаттар, дарравтар – тоҷикӣ
9. Ҳаданг – муродифи тир – тоҷикӣ
10. Умед – ҷашмдошт, орзу, мақсад, таманно – тоҷикӣ
11. Ба – пешоянд, ки муносибатҳои гуногуни дастуриро мефаҳмонад – тоҷикӣ
12. Ҳадаф – нишона, мақсад, ният, умед – арабӣ
13. Мурод – муродифи ният, мақсад, ҳадаф, орзу, талаб – арабӣ
14. Бирасад – амал, феъл – тоҷикӣ

Таваҷҷуҳ шавад, ки чи тавоноӣ ва иқтидори бузурге дорад забони тоҷикӣ, ки ҳанӯз дар асри XV дар даврае, ки ҳоло таъсири нуфузи забони арабӣ дар тамоми ҷаҳонҳои ҳаёти мардуми мо хеле зиёд буд ва, хусусан, дар таълиму тарбия, ин адиби тавоно, донишманди хеле фарзона дар як ҷумлаи

¹ Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Ахлоқи муҳсинӣ. Саргузашти Ҳотам. Тўтинома. Энциклопедияи насри тоҷику форс. – Душанбе, 2009. – С 202. Минбаъд сафҳаи асар баъд аз мисол дар дохили қавси мураббаъ оварда мешавад.

чаҳордахкалимагӣ ҳамагӣ чаҳор вожаи арабӣ [ҳаводис, сабр, ҳадаф, мурод], ки онҳо ҳам дар забони тоҷикӣ комилан ҳазмшудаанд, ба кор бурдааст. Ин хусусияти «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳалқияти забони онро зиёд кардааст. Муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» дар интиҳоби калима, тарзи баён ба дараҷае устод ва бориқназар аст, ки тамоми нозуқӣ ва ҷузъиётро ба назар гирифтааст. Интиҳоби калима дар баёни ӯ ба шароиту вазъияти нутқ саҳт иртибот дорад. Масалан, дар як матне, ки дар адолати шоҳон гуфта шудааст, нависанда ҷумлаеро аз забони духтари пиразане меорад, ки аз понздаҳ калима иборат аст; ҳамагӣ ду вожаи арабӣ аст, ягон калимаи иқтибосии туркӣ нест. Воқеан, дар нутқи духтари саҳронишин мавҷуд набудани иқтибосот ҳақиқати воқеист, ки адиби тавоно онро нишон додааст, чунончи:

Ҳар бомдод гови мо бисёр шир бидодӣ, имрӯз андак. Ҳар гоҳ ки подшоҳ нияти бад кунад, Ҳақ баракат бардорад [1,24].

Таваҷҷуҳ шавад:

1. Ҳар – ҷонишини таъинӣ бо монанди калимаҳои дигар, мисли ҳар кас, ҳар ки, ҳар чи, ҳар чиз – тоҷикӣ.
2. Бомдод – исми мафҳуми замонӣ: субҳ, пагоҳӣ – тоҷикӣ.
3. Гов – аз ҷумлаи ҳайвонҳои ҳонагӣ – тоҷикӣ.
4. Мо – ҷонишини шахсӣ, шумораи ҷамъ – тоҷикӣ.
5. Бисёр – хеле, фаровон, зиёд – тоҷикӣ.
6. Шир – моеи ғизоии сафед – тоҷикӣ.
7. Имрӯз – ин рӯз, ҳамин рӯз – тоҷикӣ.
8. Бидодӣ – феъли давомдор – тоҷикӣ.
9. Подшоҳ – соҳиби тахту тоҷ; ҳукмронии мутлақи кишваре – тоҷикӣ.
10. Ҳар гоҳ ки – пайвандаки тобеъкунандаи замонӣ – тоҷикӣ.
11. Ният кардан – азм кардан, қасд кардан; ният – арабӣ, кардан – тоҷикӣ.
12. Бад – ганда, зишт, муқобили хуб – тоҷикӣ.
13. Андак – каме, ночиз – тоҷикӣ.
14. Ҳақ – рост, дуруст: яке аз номҳои Худо – арабӣ.
15. Баракат – фаровонӣ, афзоиш, фузунӣ, зиёдатӣ – арабӣ.

Хеле қолиби таваҷҷуҳ аст, ки дар як ҷумлае, ки аз понздаҳ калима иборат аст, ҳамагӣ се вожаи арабӣ истифода шудааст. Дигар ҳама калимаҳои аслии оммафаҳми тоҷикианд.

Чунон ки аз мисолҳои ҷавқ маълум гардид, калимаҳои аслии тоҷикӣ ҷумлаҳоро фаҳмову фасеҳ ва равону гӯшнавоз кардаанд.

Лексикаи «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз рӯйи хусусияти маъноӣ, грамматикӣ ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд:

1. Вожаҳои номӣ [исм]. Ин гурӯҳи вожаҳо дар «Ахлоқи муҳсинӣ» аз рӯйи теъдод дар ҷойи аввал меистад, чаро ки чунин гурӯҳи вожаҳо номи шайъ, касбу кор, машғулият ва амсоли инҳоро мефаҳмонанд ва табиист, ки ин гурӯҳи семантикии калимаҳо бартарӣ доранд. Вожаҳои номиро дар навбати худ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ба чунин зергурӯҳҳои лексикӣ-грамматикӣ метавон гурӯҳбандӣ кард:

А. Калимаҳое, ки вазифа, унвон ва мавқеи ҷамъиятии одамонро мефаҳмонанд: **шоҳ, подшоҳ, амир, малик, сипоҳсолор, вазир, халифа, рикобдор, шайх, ҳоким, надим, хоҷа...**

Подшоҳ:

Оварданд, ки подшоҳе буд дар дорулмулки Чин ба зевари адл орошта ва ниҳоли ҳолаш ба сифати насфат пероста [1, 22].

Б. Калимаҳое, ки мафҳуми ахлоқ ва амалҳои марбут ба онро мефаҳмонанд: **тоат, ибрат, шавқат, панд, насоеҳ, эҳсон, зиёрат, шукргузорӣ, сабр, ақл, равнақ, дилхоҳ, лутф, ҳақ, ихтиёр, зафар, ҳислат, шариф, сират, мақбул, имон, ахлоқ, шармсор, хичил, таҳсил, адаб, ҳалол, ҳаром, савоб, убол, орошта, ифат.**

Ҳаё:

Ҳаёро шохе аз дарахти имон гуфтаанд, ҳаё аз шароити назми олам аст [1, 9].

В. Калимаҳое, ки мафҳумҳои низомиро мефаҳмонанд: **ҳарб, лашкар, лашкаргоҳ, аду, асбоб, саф, ҳамла, душман, сипоҳ, зафар, ғолиб, силоҳ, шамшер, зиреҳ, савор, гурз...**

Лашкар:

Ногоҳ ӯро душмане надид омад ва бо лашкари гарон рӯй ба дорулмулки вай овард [1, 9].

Г. Калимаҳои ифодакунандаи узвҳои инсон: **дил, сар, чашм, гӯш, даст, пой, рӯй, абру, гардан, пешонӣ, даҳон, дандон, забон, сина, шикам, ангушт, рухсора.**

Чашм:

Сурхии чашм нишони шуҷоат ва далерӣ бувад [1, 73];

Дил:

Ҳарорат бар дили муборизон галаба кард ва дилҳо аз ташинагӣ хунук шуд ва ғубори қорзор ба рухсораҳо нишаст [1, 62].

Ғ. Калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои ҳешу таборӣ: **падар, модар, писар, духтар, бародар, кӯдак.**

Духтар:

Яке аз уламои Марв духтаре дошт ба ғояти ҷамила ва ҷумлаи маорифи шахр дар хостгориҳои ӯ буданд ва он олим мутаассир буд, ки ӯро ба кадомин диҳад [1, 58].

Д. Калимаҳои, ки номи мевачотро мефаҳмонанд: **анор, себ, ангур.**

Ангур:

Ҷӯро суффае овард, ки панҷараи он дар боғи ангур буд ва ангурҳои латиф расида бар тоқҳо менамуд [1, 47].

Е. Калимаҳои, ки номи ҳайвонотро мефаҳмонанд: **асп, уштур, маркаб, гов, гӯсфанд.** Асп:

Ба самъи вай расониданд, ки Ҳотам маркабе дорад бодной ва борағие ҷаҳонпаймой, чун тири ҳаданг зуд равад ва чун умри ғиромӣ зудрав аспе, ки ба гармрӯйӣ ба оташи дам мушобиҳат зада [1, 38].

Ё. Калимаҳои, ки номи гулу гиёҳ, растаниҳоро мефаҳмонанд: **гул, рустанӣ, хор, алаф, зироат, савсан, арзан, гандум, райҳон, роиқа.**

Райҳон:

Дигаре илова намуд, ки аз манзилҳо бўстонҳои пургулу раёҳин беҳтар аст [1, 61].

Ж. Калимаҳои ифодакунандаи номи мафҳумҳои астрономӣ, чуғрофӣ: **ситора, моҳ, офтоб, абр, дарё, кӯҳ, кул, сахро, биёбон, вилоят, водӣ.**

Офтоб:

Тамоми рӯз чун офтоб ба зарбахӣи машғул буд ва монанди абр ба гавҳарфишонӣ [1, 40].

З. Калимаҳои ифодакунандаи номи ғизо ва хӯрокворӣ: **гӯшт, кабоб, шир, ангубин, нон, об, ош, панир, тухм.**

Кабоб:

Эй малик! Ҳамин гуломе бар ҳузури ту тозиёнаи уқубат бар сари ман кашид, чаиҳои айши маро талх сохтааст ва гове, ки машасти ману ятимони ман аз шираи муҳайё будӣ, бикӯшт ва кабоб кард [1, 23].

И. Калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои маънӣ: **зиндагӣ, шодӣ, хурсандӣ, ғусса, шарм, ҳаё, гуноҳ, орзу, ҳилм, сабр, шукр, ишқ, ҳашм, таваккал.**

Ҳаё:

Ҳаёро шохе аз дарахти имон гуфтаанд, ҳаё аз шароити назми олам аст [1, 9].

Й. Калимаҳои ифодакунандаи соҳаи тиб: **табиб, бемор, мариш, ташхис, илҷ, шифо, табобат, дору, дард, дармон, миҷоз, ҷароҳат.**

Табиб:

Агар табиб тамоми сухани бемор гӯш накунад, ба ҳақиқати мариши вай матлаъ нашавад [1, 23].

К. Калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои динӣ, таълимӣ: **Мусҳаф, ҳулафо, масҷид, маъбид, ҳонаҷоҳ, мадорис, уламо, эшон, дуо, иҷобат, биҳишт, уқбо.**

Ҳақ:

Дар ҳабар омада, ки саҳо дарахтест дар биҳишт ва ба ҳақиқат ниҳолест дар канори ҷӯйбори ҳушнудии Ҳақ руста ва шохӣ ӯ дар сарфарозӣ

пайваста, шукуфаи ӯ некномии дунёст ва меваи ӯ каромат ва фазилати уқбост [1, 35].

Қ. Калимаҳое, ки номи парандаҳоро ифода мекунанд: **кабк, мурғ, кабӯтар, боз, зоғ, гунчишк.**

Боз:

Боз *гӯштро бардошту мурғро бигузошт* [1, 95].

2. Вожаҳои сифатӣ. Ин гурӯҳи луғавии вожаҳо намуди зохирии шайъ, аломату хусусияти ботинии он, характер, муносибату рафтори одамонро мефаҳмонанд. Ин гурӯҳи вожаҳоро дар асоси маводи «Ахлоқи муҳсинӣ» ба чунин зергурӯҳҳо тақсим кардан мумкин аст:

А. Вожаҳои ифодакунандаи ранги шайъ: сафед: *Ранги сафеди муфрад ё кабудиву сабзии чаши далелест бар сахтрӯйӣ* [1, 73]; сурх: *Сурхии чаши нишонаи шуҷоат ва далерӣ бувад* [1, 73]; сиёҳ: *Абрӯи сиёҳи мутавассит дар кутоҳӣ ва дарозӣ нишонаи фаҳм ва диёнат аст* [1, 73]; зард: *Зардии рухсора нишони хубси [бадиш] ботин бувад* [1, 73].

Б. Калимаҳои ифодакунандаи сифатҳои ҳамидаи инсонӣ: рост, бузургвор, атф, олиҳиммат.

Рост: *Ҳақиқати адаб он аст, ки дар ҷамъии аҳвол роҳи **рост** дошта бошӣ* [1, 12].

Бузургвор: *Адаб аз ҳама кас неку мемонад, хусусан, аз мулки ҷаҳондор ва салотину **бузургвор*** [1, 12].

Атф: *Чун подшоҳ ба сифати атф орошта бошад, ҳароина зулмоти фисқу фучур аз арсаи мамлакат дур шавад* [1, 13].

Олиҳиммат: *Дар хабар омадааст, ки мардуми олиҳимматро ҳама дӯст медоранд* [1, 13].

В. Калимаҳои ифодакунандаи сифати бади шайъ: **дурушт, сияҳкор, бадандеш, ситампеша, қабех, бадбӯй, нохушмазза:**

*Маъмун фармуд, ки он обе буд **нохушмазза** ва бадбӯй* [1, 13]

3. Вожаҳои иқтибосии арабӣ. Таркиби луғавии ҳар асар, пеш аз ҳама, ба ду омили асосӣ иртибот дорад: яке, бойгари таркиби луғавии забон дар ҳама марҳилаи эҷоди асар, дигаре, савияи луғатдонӣ луғатфаҳми муаллифи асар.

Дар асри XV дар таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ, ҳарчанд ки калимаҳои иқтибосии арабию туркӣ хеле зиёд буданд, вале бойгари таркиби луғавии забони тоҷикиро вожаҳои асли ташкил медоданд. Ҳусайн Воизи Кошифӣ, ки суҳандону суҳаншиноси дақиқназар буд, аз ҳар ду манбаъ бо камоли ҳунари истифода кардааст.

Дар таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ дар асри, ки «Ахлоқи муҳсинӣ» эҷод гардид, иқтибосоти арабию туркӣ дар ҳама осор хеле нуфуз дошт. «Ахлоқи муҳсинӣ» асари панду ахлоқӣ буда, асосан, ахлоқи подшоҳону вазирон ва надимон, уламову удаборо дар бар мегирад. Азбаски аксари калимаҳои таркибот ва истилоҳоти давлатдорӣ туркӣ ва истилоҳоти соҳаи илму таълим арабӣ буданд, табиист, ки истифодаи ин гурӯҳи луғати иқтибосӣ дар асар бартарӣ дорад.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» вожаҳои иқтибосии арабӣ, воқеан, нуфузи бештар дорад, чаро ки мафҳумҳое, ки ба мазмуну муҳтавои асар иртибот доранд ва барои баёни мазмуни гуфтор заруранд, бештар ба воситаи калимаҳои арабӣ ифода шудаанд. Ин ҷиҳат яке аз вижаҳои луғавии «Ахлоқи муҳсинӣ» маҳсуб меёбад.

Вожаҳои иқтибосии арабӣ, ки дар асар омадаанд, аз рӯи дараҷаи истеъмол, доираи қорбаст онҳоро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: якум, вожаҳои иқтибосие, ки дар забони адабии тоҷикӣ ҳазм шудаанд ва доираи истеъмолашон васеъ буда, нисбатан оммафаҳм мебошанд. Истифодаи чунин вожаҳои умумистеъмоли иқтибосии арабӣ дар баробари вожаҳои аслии тоҷикӣ ва ҳалқию оммиёна забону услуби асарро содаю дилкаш намуда, фаҳмидани мазмуни онро таъмин кардааст.

Вожаҳои иқтибосии арабии зерин дар «Ахлоқи муҳсинӣ» хеле серистеъмоланд: **шоир, шеър, ноиб, феъл, фосиқ, ахлоқ, очиз, заиф, айёр, гулом, азим, кабир, мариз, золим, мазлум, соил, қосид, мурувват, султон,**

вазир, уламо, қалб, лашкар, олим, олам, кавкаб, матлаб, иқдом, сафина, фалох, чумла, калом, қавл, ниқоб, ғанимат, неъмат, муҳолифат, раъият, арк, мулозим, расул, муфсид, мусулмон, салобат, адл, адолат, халқ, халоиқ, мифтоҳ, ақрабо, таваккал, маърака, қатл, қабза, иқтидор, ғанимат, ғам, кулфат, хислат, хумор, хум, ғалат, халифа, хилоф, хилват, висол, васл, махлуқ, табаррук, маломат, латиф, адаб, илм, амал, шуғул, олуда, харом, пайғом, самъ, само, тағйир, ғарб, малул, забт, маъмур, шуғул, мақсад, таҳсил, толиб, тобеъ, оқил, ҳоким, малик, мулк, чадид, ҳол, субот, содиқ, тоат, нақл, мушкил, қарз, сидқ, заъф, заъиф, фазилат, укубат, фалон, хулоса...

Мисолҳо: *Ҳароина ин маъниро дархоҳад ёфт, ки ҳосил аз ояндагон ва равандагон ин саро чуз бо ёдгоре боқӣ нахоҳад монд ва ҳар иморати олій ва мавзеи шариф, ки аз табақоти мулк ва умарову аркони давлат ва тавонгарони ҳар мамлакат воқеъ шуда, асари он бар ҷаридаи рӯзгор ва сафаҳоти адвори лайлу наҳор ба сабту мастур аст ва номи эшон назди ҳар арбоби ақлу нақл, балки пеши аксари асогиру акобири олам маъруфу машҳур [1, 34]. Дуюм – ҳифзи ҳуқуқи неъмат, бояд ки ҳақи валинеъмат фуру нагузорад ва тариқи хилоф пеш наорад, ки куфрони неъмат натиҷаҳои бад дорад ва аз чумла он ки ҳеҷ касро аз мулк бар эшон эътимод намонад [1, 116].*

Ба ҳамин монанд садҳо вожаҳои дигари арабӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» истифода шудаанд, ки бештари онҳо ба андозае худӣ гардидаанд, ки арабӣ будани онҳо танҳо ба мутахассисони суҳаншиносӣ маълум аст. Аксари ин вожаҳо имрӯз ҳам ба доираи васеи хонандагон фаҳмо мебошанд ва дар услубҳои гуногуни нутқи хаттию шифоҳӣ ба кор бурда мешаванд. Вожаҳои шеър, шоир, ахлоқ, очиз, заиф, азим, кабир, мариз, золим, олим, илм, лашкар, мусулмон, қабза, оқил, ақл, қарз, амал, феъл ва монанди инҳо имрӯз ҳам ба қатори луғати фаъоли забони тоҷикӣ дохил мешаванд. Мисол:

Муддати чанд рӯз қатъи манзилу тайи мароҳил карда, дар зери дарахте расид ва дар сояи он дарахт бинишаст [1, 74].

Дуюм, дар баробари ин гурӯҳи вожаҳои иқтибосии арабӣ теъдоди зиёди вожаҳои иқтибосии ҳазмношудаи арабие дар «Ахлоқи муҳсинӣ» корбаст шудаанд, ки фаҳмидани маънии онҳо танҳо ба касоне даст медиҳад, ки ё мутахассиси забони арабиянд, ё таркиби луғавиашон аз калимаҳои арабӣ бой аст. Хонандаи одӣ ин гурӯҳи калимаҳои иқтибосии арабиро бе луғати дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ фаҳмида наметавонад. Барои тасдиқи ин андеша мо аз «Ахлоқи муҳсинӣ» як даста аз ин вожаҳоро меорем: **таяккуз, хибрат, маъдалат, мараммат, талофӣ, хамр, замр, эҳтишом, тамҳид, макдур, шахна, мулозим, тақрир, муқтазо, тазаллум, тафаҳхус, катман, мастур, рафъат, истеъҷоб, зовия, мулавван, масбут, мазаллат, тазарруъ, аzzом, ситват, мазар** ва садҳо ба ҳаминҳо монанд вожаҳои дигари иқтибосии арабӣ истифода шудаанд, ки забони асарро мураккабу печида ва то андозае душворфаҳм гардониданд:

Чунончи, майл ба суҳбати ахёру аброр воҷиб аст, иҷтинобу эҳтироз аз маҷолисати ашрор ҳам лозим аст [1, 87].

Бояд ба таъкид бигӯем, ки дар кушодани мазмуни ҷумлаю матне, ки ҷунин вожаҳои арабии душворфаҳм дар онҳо бештар аст, як вижагии тарзи баёни нависанда, бешубҳа, ёрӣ расондааст. Ин вижагӣ аз он иборат аст, ки муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» фикри худро аксаран бо як байт ё чанд байте хулоса мекунад ва хонанда аз он порчаи шеърӣ хулосаи нависандаро дарк менамояд. Мисол:

Ва ҳар оқили ҳушёр, ки ба сайқали иноят чанги гафлат аз ойинаи хотир бизудояд ва бидонад, ки ҷоҳи дунё ва молу матои он наздик ба заволу интиқол аст, ҳароина ин маъниро дархоҳад ёфт, ки ҳосил аз ояндагон ва равандагони ин саро чиз ба ёдгоре боқӣ нахоҳад монд ва ҳар иморати олій ва мавзеи шариф, ки аз табақоти мулук ва умарову арқони давлат ва тавонгарони ҳар мамлакат воқеъ шуда асари он бар ҷароиди рӯзгор ва сафаҳоти адвори лайлу наҳор сабту мастур аст ва номи эшон назди ҳар арбоби ақлу нақл, балки пеши аксари асогиру ақобири олам маъруфу машҳур [1, 34].

Тавре ки мебинем, аксари вожаҳои матни ғавқ арабианд ва қисми зиёди онҳо ноғавқмою камистеъмол буда, маъниашон ба ғавқми на ҳамаи доираи хонандагон дастрасанд. Ин мушкилотро байте, ки муаллифи асар овардааст, осон мегардонад, зеро байти зерин мазмуни матни ғавқро инъикос кардааст:

Чун намоишонад ҷаҳони беҷарор,

Номи неқӯ беҳ, ки моида ёдгор.

Иқтибосот аз дигар забонҳо дар асар он қадар нуфуз надорад, бинобар ин аз баррасии онҳо ҳудддорӣ намудем.

1.3. Категорияҳои лексикӣ ва корбасти онҳо дар «Ахлоқи муҳсинӣ»

Категорияҳои лексикӣ дар осори бадеӣ нақши муҳим дошта, истифодаи бамавриди онҳо ба ҳунар, вижагии услуби баёни ҳар адиб вобаста мебошад. Адибони соҳибзавқ ва суҳаншиносу маънирас аз ин воситаҳои муҳимми лексикӣ хуб истифода карда, тарзи баёни асарро дилкашу таъсиргузор менамоянд.

1.3.1. Муродифоти вожаҳо (синонимҳо) дар «Ахлоқи муҳсинӣ».

Муродифоти калимаҳо яке аз категорияҳои муҳимми лексикаи ҳар як асари бадеӣ маҳсуб меёбад. Вожаи «муродиф» дар луғати муътабари «Ғиёс-ул-луғот» чунин шарҳ ёфтааст: «Муродиф дар пайи касе нишинанда ва лафзе, ки ба лафзи дигар дар маънӣ шарик бошад» [173, 25].

Забоншиноси рус Н. М. Шанский дар китоби «Лексикология современного русского языка» [М., 1972] ба синонимҳо чунин таъриф медиҳад: «Синонимы – слова обозначающие одно и то же явление действительности» [с.52]. Муродифот калимаҳоеанд, ки ҳамон як мафҳуми ҳақиқати воҳидро ифода мекунанд.

Дар фаҳмиш ва таърифи ҳодисаи муродифоти калимаҳо дар байни донишмандони асримиёнаи тоҷик ихтилофи назар будааст, аммо муҳим ин аст, ки ин категорияи луғавии забон дар мадди назари уламои пешини мо қарор доштааст. Масалан, донишманди улуми адабии асри XIV Маҳмуди Омулӣ дар «Нафоис-ул-фунун-фӣ ароис-ул-уюн» аз баҳси уламо дар ин боб ёд кардааст. Дар ин бобат профессор Д. Хоҷаев чунин қазоват кардааст: «Ба қисми дуюмро алфози мутародифа хонанд, ҳамчун лайс [шерӣ даранда, ки онро асад низ гӯянд] ва асад. Ва дар ҷавоби ин қисм хилоф аст, яъне бинобар таъкиди Маҳмуди Омулӣ, баъзе аз муҳаққиқон дар ин ақида будаанд, ки муносибати муродифии алфоз ҷойиз нест, чаро ки ин ҳодиса абас [айбу иллат] меорад ва илллати қавлу калом аст. Вале гурӯҳи дигари муҳаққиқон ва аз ҷумла, ҳуди Маҳмуди Омулӣ, ҷонибдори онанд, ки ҳодисаи муродифоти калимаҳо ҷойиз аст

ва агар ҷойиз намебуд, дар гуфтору навиштор воқеъ намешуд. Абаси қавлу калом вақте рӯй медиҳад, ки аз ғоида ҳолӣ бошад, аммо дар ҳодисаи муродифшавии калимаҳо ғоидаи бисёр аст. Ва муаллиф калимаҳои «инсон», «одамӣ», «кишӣ»-ро муродиф дар нисбати луғот овардааст» [1.3,181].

Дар забони адабии тоҷикӣ ҳодисаи муродифоти луғавӣ барои рангорангии баён, нафосату балоғати сухан, тасвири образҳои ашё, амалиёту воқеаҳои олам аҳамияти муҳимми эҳсосотию услубӣ дорад.

Як вижагии дигари луғавии асар дар ин аст, ки муаллиф муродифоти луғавии вожаҳоро мавридшиносонаю устодкорона корбаст намудааст. Истифодаи муродифоти луғавӣ, аз як тараф, барои парҳез аз такрори вожаҳо имкон дода бошад, аз тарафи дигар, маънии баъзе вожаҳои нофаҳмо, аз ҷумла, вожаҳои иқтибосии душворфаҳми арабиро равшану возеҳ намудааст.

Дар воқеъ, ҷунон ки профессор Ҳ. Маҷидов таъкид менамояд, талаботи ғасоҳати сухан ба системаи маъноии забон, ҳосатан, категорияҳои сермаъноӣ, муродифот, мутаазодоти он алоқамандии бевосита дорад [82, 76].

Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз ин воситаҳои таъмини ғасоҳати сухан хуб истифода кардааст. Масалан, дар асар муродифоти зерини вожаҳо истифода шудаанд: **султон, подшоҳ, малик, шоҳ; қалб, дил; заифон, очизон; лашкар, сипоҳ; мифтоҳ, қосид; ақраб, қаждум; разм, ҳарб; дунё, даҳр, гетӣ, сипеҳр, олам; шарм, ҳаё; вақнат, ғайбат; дурӯғ, кизб; тааммул, тааннӣ, оҳистагӣ, бурдборӣ; таъчил, шитоб; ғазаб, ҳашм; азим, гарон, бузург; абр, меғ; фоқа, хорӣ; мариз, бемор; золим, ситамгар; ғалаба, нусрат; ҳирс, нафс; зафар, ғатҳ; роҳат, осоиш; сафина, киштӣ; машаққат, қулфат; деҳқон, ғалоҳ; туҳфа, ҳадя; завол, ғано, ғавт; амн, амон; гаронӣ, вазнинӣ; ҷурм, гуноҳ; ошпаз, матбаҳ; қосид, расул, элчӣ; мучрим, гунаҳкор; қасам, савганд; қор, амалиёт:** Мисол:

Ҷавоб дод, ки шароби шаб ва ҳоби бомдод, яъне аз қоҳилӣ ба қори мулк напардохтем ва аз қасолат расми далерӣ бар андохтем, лоҷарам сафинаи ихтиёри мо дар гирдобии завол гарқа гашт ва киштии умеди мо ба соҳил нарасид [1, 17]; Шашум, ба ихтиёр ва ҷоҳи худ мағрур нагардад ва тақя бар

иззату эҳтиром накунад, ки **дахри** гаддор ва сипехри носозгор ба чафойӣ ба тундохӯйӣ маъруф аст [1, 115].

Як вижагии истифодаи вожаҳои муродифӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин аст, ки муаллиф аксар вожаҳои муродифро дар нақши муайяншаванда меорад.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» аз силсилаи муродифоти вожаҳо низ истифода шудааст, чунончи: **Худо, Парвардигор, Эзид, Илоҳӣ, Офаридгор, Ҳақ; чуд, мурувват, олиҳимматӣ, саҳо, эҳсон, саҳоват, баҳшиш; мамлакат, кишвар, мулк, ватан, давлат...**

Ҳусайн Воизи Кошифӣ ҳар як вожаи муродифии ин силсилаи муродифотро вобаста ба тобишу ҷилои маъноӣ дар мавриди муносиб ба кор бурдааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ адибест, ки тамоми нозуқӣ ва ҷилоҳои маъноии вожаҳои забони тоҷикиро медонистааст ва дар баёни матлаб аз силсилаи муродифоти луғавӣ устодкорона истифода бурдааст, чунончи:

1. Саҳоват сабаби некномӣ ва эҳсон муҷиби дӯсткомиву хучастафарҷомӣ аст. [1, 35]; 2. Дар хабар омада, ки саҳо дарахтест дар биҳишт ва ба ҳақиқат ниҳолест бар канораи ҷӯйбори хушнудии Ҳақ руста ва шохи ӯ дар сарфарозӣ пайваста, шукуфаи некномии дунёст ва меваи ӯ каромат ва фазилати уқбост [1, 35]; 3. Банди эҳсон, ки бар дил ниҳанд, ки бар ҳеҷ чиз фусурда нагардад [1, 37]; Қайсар вазири худро гуфт, ки хабари саҳовати Ҳотам дар Арабу Аҷам фош шуда, васияти ҷавонмардӣ ва мурувваташ аз Қоф то Қоф фуру гирифта [1, 39];

Нависанда аксар дар як ҷумла ҳар ду калимаи муродифро ба кор мебарад ва ин яке аз равиши писандидаи адиб маҳсуб мешавад. Масалан, нависанда вожаҳои муродифии дил ва қалбро чунин корбаст намудааст:

Аммо саодати дунё он аст, ки мурғи дили халқро ба ҳукми карам саъй тавон кард. Ва чун дил, ки султон аст, дар қайди касе афтод ва қалоб ба табиати қалб дар дом меафтад [1, 36].

Таҳлилу таҳқиқи хусусиятҳои луғавии «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ нишон дод, ки ин адиби нуктасанҷ дар истифодаи вожаҳо,

шинохти тобишҳои маъноии онҳо, мавридҳои истеъмоли категорияҳои лексии забони адабӣ хеле борикназар будааст. Масалан, аз панҷ вожаи муродифии **подшоҳ, шоҳ, султон, малик, амир**, ки дар «Ахлоқи муҳсинӣ» барои ифодаи мақоми олии роҳбарии мамлакат ё кишвар истифода шудаанд, сетоаш вожаи арабӣ [султон, малик, амир] ва дутоаш [подшоҳ, шоҳ] тоҷикианд. Нависанда аз ин вожаҳои муродифӣ бо камоли ҳунар истифода кардааст. Ё кӯшиш кардааст, ки дар паҳлӯи вожаҳои арабии «султон», «малик» ва «амир» калимаҳои тоҷикии «подшоҳ» ва «шоҳ»-ро ба сурати ғаъл ба кор барад, аммо мазмуни гуфторҳои асар, мухтавои онҳо, бартарии дараҷаи истеъмоли вожаи арабии «султон»-ро ногузир гардондааст. Мо тамоми матни асарро аз нигоҳи омор тафтиш кардем, ки чунин натиҷа дод:

Ҷадвали 1

Султон	Подшоҳ	Малик	Шоҳ	Амир
87	84	31	16	15

Дар шакли ҷамъ низ бартарии вожаи «султон» ба назар расид.

Ҷадвали 2

Салотин	Подшоҳон	Мулук	Шоҳон	Умаро
12	3	6	2	4

Мисол:

*Бори дигар пеши модар давид ва муждаи нияти **подшоҳ** ба вай расонид ва аз ин ҷо гуфтаанд, ки **малики** одил беҳтар аст аз абри боранда ва офтоби тобанда [1, 24].*

Дар мисоли ғавқ нависанда вожаҳои «подшоҳ» ва «малик»-ро ба сурати муродифи мутлақ ба кор бурдааст.

Мисоли дигар: *Шунидам, ки дар ин навоҳӣ Ҳотам ном касе ҳаст, ки лофи ҷавонмардӣ мезанад ва даъвои эҳсонӣ мардумнавозӣ мекунад. Шоҳи Яманро зоҳир аз ӯ дар дил ва хадшае [малоле] ба хотир надида омада. Ва ман марди парешонрӯзгорам ва маошии ман аз дуздӣю айёри мегузарад ва дар вило султони*

вилояти Яман маро талабида ва ваъдаи молу матои фаровон намуда, ба шарти он ки Ҳотамро пайдо кунам ва ба қатл расонам ва сари ўро тухфа неши малик барам [1, 42].

Чунон ки мебинем, дар мисоли фавқ вожаҳои арабии «султон», «малик» ва тоҷикии «шоҳ» чун муродиф айнан дар як вазъияти гуфтор, барои адои як мафҳум омадаанд.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» омадааст: «Амир – шоҳ, соҳибхитӣ, фармонраво, ҳукмраво, ҳоким» [176, 63].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» чунон ки дидем, вожаҳои подшоҳ, шоҳ, султон, малик чун калимаҳои муродиф якдигарро иваз кардаанд, аммо вожаҳои амир ва мир дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва баъзе асарҳои ба мавзӯи муродифот бахшидашуда чун муродифи шоҳ қайд шудаанд, аммо дар «Ахлоқи муҳсинӣ» дар нисбати подшоҳ, шоҳ, султон, молик мақому мартабаи пойинтарро фаҳмондааст. Масалан, дар як банди наҳвие аз «Ахлоқи Муҳсинӣ» ин хусусияти онҳо равшан мушоҳида мешавад:

Овардаанд, ки рӯзе яке аз умаро неши подшоҳе истода буд ва шоҳ ба ӯ дар муҳиме мушоварат мефармуд. Қазоро каядуме дар пераҳани ӯ афтода буд ва ҳар соат амирро мегазад ва ба неши заҳролуди худ зарар мерасонд, то вақте ки неши вай аз кор биафтод ва ҳар заҳре, ки дошт, ба кор бурд. Ва он амир мутлақан дар он мушоварат қатъи сухан накард ва тағйире дар ӯ зоҳир нашуд ва суханаи аз қонуни ақлу ҳукумат инҳироф наёфт. То ба хона омад ва он каядумро аз ҷома берун кард. Ин хабар ба подшоҳ расид, мутааҷҷуб ва мутаҳаййир гашт. Рӯзи дигар, ки амир ба мулозимати султон омад, фармуд, ки зарар аз нафс воҷиб аст. Ту чаро дирӯз озори ақрабро аз худ мундафеъ насохтӣ? Ҷавоб дод, ки ман он наям, ки шарафи муколамаи чун ту подшоҳро ба сабаби алами заҳри каядуме қатъ кунам [1, 8].

Тавре ки дида мешавад, дар матни фавқ вожаи «султон» ва «подшоҳ» чун муродифи ҳамдигар истифода шудаанд, аммо вожаи «амир» дар нисбати ин вожаи муродифӣ мақомеро мефаҳмонад, ки аз мақому мартабаи «султон» ё «подшоҳ» пасттар аст.

Вожаи муаллим дар «Ахлоқи муҳсинӣ» комилан ба маъние, ки имрӯз мустаъмал аст, яъне вожаи омӯзгор хусусияти муродифӣ пайдо кардааст, ба кор бурда шудааст, чунончи: *Чун таъби сибён ба лаҳву лаҳаб ва ақлу шурб моил аст, дар онҳо ойинаи эътидол ва қонуни тавассут риоят бояд намуд ва муаллими парҳезгору диндор таъйин бояд намуд* [1, 102].

Ба маънии васеи ин мафҳум, яъне тарбияткунанда ва омӯзандаи илму ҳунар, ба калимаи «муаллим» дар «Ахлоқи муҳсинӣ» вожаи «устод» хусусияти муродифӣ дорад, чунончи: *Ва чун вақт дарояд, сипоҳиёни далер ва устодони кордидаро амр кунад, то ойини саворӣ ва сипоҳдорӣ ва он чи салотинро ба кор ояд, таълим диҳанд* [1, 102].

Як вижагии луғавии «Ахлоқи муҳсинӣ» боз дар ин аст, ки аксар муродиф ё муодили тоҷикии вожаҳои арабӣ ба сурати мувозӣ истифода шудаанд, ки ин амали нависанда, аз як тараф, услуби баёни ўро дилчасп гардонда бошад, аз ҷониби дигар, барои серистеъмолу умумиистеъмол гардидани вожаҳои мазкур мусоидат кардааст, чунончи: **қалб** – дил; **Қуръон** – **Мусҳаф**; **султон** – **подшоҳ**; **саҳоб** – **абр** – **меғ**; **дунё** – **ҷаҳон**, **гетӣ**; **чанг** – **ҳарб** ва ғ.

Мисолҳо:

Дар ахбор омада, ки Султони Миср бо подшоҳи Рум тарҳи мувосилат андохта, духтари ўро аз баҳри писари худ хутба кард [1, 12]; *Ва чун дил, ки султон аст, дар қайди касе афтод ва қолаб ба таъбияти қалб дар дом меафтад* [1, 36]; *Тамоми рӯз чун офтоб ба зарбахшӣ машғул буд ва монанди абр ба гавҳарфишонӣ шиғол менамуд* [1, 40];

Касе, к – ў зи ғайрат барафрохт тег,

Сари тегро бизаронд зи меғ [1, 64];

Овардаанд, ки яке аз хулафо ба минбар баромад, тег кашида ва мусҳаф бар даст гирифта, пас дар аснои хутба гуфт: «Эй мурдумон, некӯӣ шуморо ин бас аст, яъне мусҳаф» [1, 67]; ... *Муаллими парҳезгору диндор таъйин бояд намуд, то ўро таълими «Қуръон» ва аҳкоми шаръӣ даромӯзад* [1, 102].

Ин гуна мисолҳоро аз «Ахлоқи муҳсинӣ» зиёд овардан мумкин аст.

Дигар аз вижагиҳои «Ахлоқи муҳсинӣ» боз дар ин аст, ки адиб воҳидҳои муродифӣ ва зидмаъно ё тазодро ба сурати ҷида меорад, ки матлабро равшану муассир ифода менамояд, чунончи:

*Дигар ҳокими Яман подшоҳе буд, сифати **караму саховат** бар ӯ муставалӣ [ғолиб] ҳамвора мавоили [дастурхон] инъоми ӯ барои хосу ом ниҳода, фавоили икромаи ба ҷиҳати муҳтоҷону дармондагон омода [1, 40].*

Адиб баъзе вожаҳо сохтааст, ки ё хоси осори ӯ аст ва ё дар дигар осори бадеӣ мустаъмал нест. Масалан, вожаи гармгоҳ, яъне айёми, вақти гармӣ:

Ҷавоб дод, ки оре, дар биёбоне работе сохта будам, магар дарвеше аз гармгоҳи рӯз ба сояи он работ паноҳ овард [1, 35].

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар корбурди пешоянду пасояндҳо низ аз хусусияти муродифии онҳо хеле муносиб истифода кардааст, чунончи:

*Тамоми рӯз **чун** офтоб ба зарбахшӣ машгул буда ва **монанди** абр ба гавҳарфишонӣ ишғол менамуд [1, 40].*

Нависанда гоҳо ба мақсади муайяни услубӣ ё пӯшидагӯӣ вожаҳоро ба маънии маҷозӣ ва дур кор фармудааст, чунончи: вожаи малоҳ, киштӣ ва устод дар ҷумлаи зерин ба маънии пӯшида ё кӯчида истифода шудааст:

Пас, ҳамон беҳтар, ки ба дастёрии малоҳи фикр киштии умри ӯро ба гарқоби фано афганам ва ба мададгории устоди андеша рақами номи ӯро аз лавҳи зиндагӣ маҳв кунам [1, 40].

1.3.2. Вожаҳои ҳамшакл (омонимҳо) дар «Ахлоқи муҳсинӣ». Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳарчанд хеле кам бошад ҳам, аз категорияи лексии ҳамшаклҳо [омонимҳо] истифода шудааст. Ба сифати намуна метавон чанд вожаро овард. Вожаҳои ҷумла, баҳр, суд ҳамчун калимаҳои ҳамшакле, ки мафҳумҳои гуногунро мефаҳмондаанд, дар асар ба кор рафтааст. Вожаи «ҷумла» дар як маврид чун воҳиди нутқ омада, дар мавриди дигар ба маънии ҳамагӣ истифода шудааст. Калимаи «баҳр» ба маънии дарёи калон ва ба маънии пешоянд, яъне муродифи «барои» омадааст. Вожаи «ҷумла»-ро муаллиф ба чанд маънӣ ба кор бурдааст, чунончи:

Авф тарки уқубати гунаҳкор аст дар ҳоли қудрат барад ва ин хислат дар фазилят ба ҷумлаи хислатҳои фоиқ аст [1, 26]. Яъне яке аз хислатҳои фоиқ мебошад; Яке аз уламои Марв духтаре дошт, бағоят ҷамила ва ҷумлаи маорифи шаҳр дар хостгори ӯ буданд [1, 35]. Яъне тамоми маорифи шаҳр; Чун амри ҳукумат бар ин ҷумла тамҳид пазируфт, ба андак замоне дидаи адолат дар атрофи ҷаҳон мунташир гашт [1, 56]. Яъне амри ҳукумат бар ин ҷумла муҳайё ва ба итмом расид.

1.3.3. Вожаҳои мутазод (антонимҳо) дар «Ахлоқи муҳсинӣ».
Калимаҳои мутазод – калимаҳои ба ҳам муҳолифаткунанда [антоним] дар «Ахлоқи муҳсинӣ» вазифаҳои муҳимми луғавию услубиро адо кардаанд. Вожаҳои мутазод калимаҳоеанд, ки ба як ҳиссаи нутқ мутааллиқанду маънои муқобил доранд ва шайъу сифати онро дар муносибати тазодӣ мефаҳмонанд. Масалан, **шаб, рӯз** [муносибати замон]; **дур, наздик** [масофа]; **сабук, вазнин** [вазн]; **нек, бад** [хислату хусусият]; **ширин, талх** [мазза, таъм]; **золим, мазлум** [вазъи иҷтимоӣ]; **хурд, калон** [ҳаҷму андоза]; **ҷабр, меҳр** [муносибат]...

Ҳодисаи мутазод ва фаҳмишу шарҳи он дар осори илмию таълимии муҳаққиқони гузаштаи мо хуб мушоҳида мешавад. Масалан, донишманди улуми адабии асри XVI Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ дар рисолаи «Чаҳор гулзор» чунин овардааст: «Дуюм мутазод он аст, ки дар назм ё наср чанд алфоз оварда шавад, ки зидди якдигар бошанд, чун «некиву бадӣ», «торикиву равшанӣ», «баландиву пастӣ». Мисолеро аз Низомӣ меорад, ки ин аст:

Паноҳи баландиву пастӣ, туй,
Ҳама нестанд, он чӣ ҳастӣ, туй.
Туй, к – осмонро барафрохтӣ,
Заминро гузаргоҳи ӯ сохтӣ.
Зи гармиву сардиву аз хушку тар,
Сириштӣ ҳама ба андозаи якдигар.

Баландиву пастӣ; нестиву ҳастӣ; осмону замин; гармиву сардӣ; хушку тар; - мегӯяд Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, тазод воқеъ шуда» [145, 218].

Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз ин категорияи луғавӣ барои изҳори матлаби хеш хеле мушикофона истифода кардааст, чунончи:

*Ҳар бомдод гови мо **бисёр** шир бидодӣ, имрӯз **андак** [1, 24]; Ҳалимро се нишона аст: яке он ки агар туруширӯю сахтгӯе сухани талх дар миён орад, ӯ дар баробари он ҷавоби **ширин** ба забон ронад ва агар ба феъл низ ӯро **биранҷонад**, бо замми он бо ӯ **эҳсон** намояд» [1, 29]; Ва ҳама уқалоро маълум аст, ки ҳеҷ коре набувад дар дунё, ки онро ду ваҷҳ набошад: яке **чамил** ва яке **қабех** [1, 31].*

Дар мисолҳои фавқ вожаҳои бисёру андак; талху ширин; ранҷондану эҳсон намудан; чамилу қабех калимаҳои ба ҳам муҳолифаткунанда буда, каломии нависандаро таъсирбахшу гуворо кардаанд.

Муаллиф дар бештари мавридҳо воҳидҳои антонимро дар шакли чуфт овардааст, ки таъсири суханаширо дучанд намудааст. Мисол:

*Тамоми муҳими **хосу ом** аз он силки интизом берун равад [1, 19]; Аввал он ки бо **дӯсту душман** мадуро кун [1, 21].*

Гоҳо нависанда калимаҳои антонимиро ба сурати сачъ истифода кардааст, ки мавзунияти ҷумлаҳо ба вучуд овардааст. Чунончи:

*Муколама бо хурдон аз хисоли **бузургон** аст [1, 24].*

Дар аксар ҳолат нависанда аз чуфтҳои синонимӣ низ дар қолаби антонимӣ сачъ сохтааст, ки бисёр гуворою дилпазир афтодааст, мисол:

Эй Рухуллоҳ, чаро забунӣ ин кас шудай? Ҳарчанд ӯ қаҳр мекунад, ту лутф менамояи ва ба он ки ҷабру ҷафо неш мебарад, ту меҳру вафо беш мефармояи [1, 30].

Муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» аз ҷилоҳои маъноии вожаҳо дар муносибати антонимии онҳо чунон устодкорона истифода бурдааст, ки матлаби мавриди назараш барҷастаю муассир баён гардидааст:

Аз моҳ то ба моҳиву аз арш то ба фарш,

Ҳар заррае ораз шуда мустағриқи насим [1, 7].

Дар байти фавқ вожаҳои «моҳ»-у «моҳӣ» ва «арш»-у «фарш» барои ифодаи тафовути масофаи шайъҳо аз ҳамдигар оварда шуда ва дар муносибати антонимӣ қарор доранд ва ифодаи тамоми ашёи дар ин фосила қарордошта ба маънии васеи мафҳуми антонимия дар ҳолати тазоданд.

Як вижагии дигар дар баёни муаллиф ин аст, ки ӯ ҷуфтҳои муродифоти калимаҳоро низ дар кушодани моҳияти ҳикояти пандомез ба сурати антонимҳои ҷуфт истифода бурдааст. Таваҷҷуҳ шавад ба ин фармудани пандомези муаллиф: *Эҳсон бо ҷамии одамиёну тамаъ накардан дар амлоки раият ва шукри фармонравоии Ҳақ, хидмати фармонбардорон шинохтан ва шукри баландии бахту бисёрии иқбол бар афтодагони хоки манзалат раҳм кардан ва шукри маъмури хазонаи садақоти хайротро ҷиҳати аҳли истеҳқоқ муфрад доштан ва шукри қудрату қувват бар оҷизон ва заъифон бахшудан, шукри суҳбату беморони ситамрасидаро аз қонуни дар шафоат фармудан ва шукри бисёрии лашкару сипоҳ осеби эшон аз мусулмонон дур сохтан, шукри шароитҳои олӣ ва бозҳои биҳиштоин масохину мазомини раъиятро аз нузули хадаму хашам маоф доштан ва, хулоса, шукргузорӣ он аст, ки дар ҳалли хашму ризо ҷониби ҳақ фуру нагузорӣ ва осоиши халқро бар осоиши худ муқаддам дорӣ» [1, 7].*

1.4. Вожаҳои услуби баланд дар «Ахлоқи муҳсинӣ»

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» муаллиф як даста вожаҳои шоиронаро ба кор бурдааст, ки забони асарро малеҳу гуворо ва қозибаи сухани ӯро хеле пуртаъсир гардондаанд, чунончи:

Адл суханест, мулкороӣ ва лаълест нурафзой... Адл он аст, ки доди мазлумон диҳанд ва эҳсон он ки марҳами роҳате бар ҷароҳати мачруҳон ниҳанд. Дар хабар омадааст, ки як соат адли подшоҳ дар палаи мизони тоат роиҷтар аз ибодати шастсола, зеро ки натиҷаи ибодат ҷуз ба амал ё омил бирасад ва ғоидаи адл ба хосу ом ва хурду бузург ва асли бурдбории мулку миллат баракати он қоиму манзум шавад ва савоби адл аз ҳадду ҳисоб афзун аст ва аз мизи қиёс берун [1, 18].

Дар ҳақиқат, вожаҳои зерин дорои обуранги эҳсосоти баланд буда, ба хонанда таъсири пурфайзи суханшиносӣ мебахшад: **чармгоҳ, захматгоҳ, лутф, машшота, зебобаён, хучастафарҷом, умедвор, зердаст, додхоҳ, мубориз, ҳасадбар, чорасоз, соҳибназар, соҳибғараз, тирсон, муфсид, ринд, фосиқ, ходим, соҳибхабар, хосон, ҳаводор, вафодор, мутақаддим, тавонгар, ноиб, хирадманд, шаҳриёр, заъифҳол** ва ғ.

Бояд як нуктаро таъкид кард, ки аксари чунин вожаҳо дар асар имрӯз низ шоистаи истифодаи густурда мебошанд, чунончи: гармгоҳ, пешкор, заъифбунёд, корзор, наҳифпайкар, рӯйгарӣ, хатарот. Мисол:

Оре, дар биёбоне рабате сохта будам, магар дарвеше дар гармгоҳи рӯз ба сояи он рабати паноҳ овард [1, 35]; Гуфт: «Эй заъифбунёд ва наҳифпайкар ин чӣ кор аст, ки пеш гирифтаӣ ва ин чӣ муҳим аст, ки дар он ҳавз кардаӣ? [1, 15].

1.5. Вожа-истилоҳот дар «Ахлоқи муҳсинӣ»

Истилоҳ ё термин калимаю ибораҳое мебошанд, ки ба ягон соҳаи касбу кор, илму ҳунар ва умуман ҳаёти инсон мансубанд. Онҳо хосияти муайяну ягона дошта, одатан, сермаъно намебошанд ва хусусияти эҳсосотӣ надоранд, аз обуранги бадеӣ маҳруманд. Истилоҳ бештар хоси соҳаи илму техника мебошад. Вожа-истилоҳоти соҳаҳои дигар бештар хусусияти ифодакунии мафҳумҳои касбу корро доранд.

Дар ҳар даври замон дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ истилоҳот ҷойгоҳи хос дошта, дар осори илмӣ, бадеӣ, таърихӣ, ҷуғрофӣ ва ахлоқӣ истифода шудааст. «Ахлоқи муҳсинӣ» чунонки таъкид шуд, асари панду ахлоқӣ буда, дар он аз истилоҳот бештар вожа-истилоҳоти соҳаи ахлоқ, дин, омӯзишу парвариш, ҳарбӣ ва идории давлатӣ ба ҷашм мерасад.

1. Вожа-истилоҳоти ахлоқӣ. Азбаски «Ахлоқи муҳсинӣ» асари панду ахлоқӣ аст, табиист, ки калимаю ибораҳои хусусияти ислоҳоти марбут ба мафҳумҳои ахлоқӣанд, зиёдтар ба ҷашм мерасад. Ин гурӯҳи вожа-истилоҳ вожаҳоеро дар бар мегирад, ки дар равиши баёни мазмунҳои ахлоқӣ чун вожаҳои марбут ба ифодаи мафҳумҳои панду ахлоқӣанд, чунончи: **шариат, ахлоқ, панд, носеҳ, эҳсон, ҳилм, адл, сабр, шукр, ҳаё, саховат, сахӣ, иффат, рифқ, ҳикмат, адаб, тааммул, мулҳиқ, хайр, шар, такаллум, суҳбат, раҳм, шафқат, дӯстӣ, мадад, шарм, ростӣ, ростгӯӣ, гуноҳ, ҳаром, ҳалол, савоб, убол, бахшиш, парҳез, ҳуқ, нақӯкорӣ, ватандӯстӣ, хайрхоҳӣ, фурутанӣ.** Мисолҳо:

Ҳилм яке аз ахлоқи бузург аст [1, 28]; Ғараз аз рифқ нармию дилҷӯӣ ва яке аз созгорӣ бошад, ба мулотифат [нармаӣ] ва яке корсозӣ ба мадуро мулоимат ва аммо ҳуқ некӯтарин неъмате ва зеботарин ҳислатест [1, 30];

2. Вожа-истилоҳоти динӣ. Дар ҷараёни тарбияи ахлоқӣ як даста вожа-истилоҳоте, ки мафҳумҳои диниро мефаҳмонанд, чун истилоҳоти муштаракӣ динию ахлоқӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» истифода шудааст, чунончи: **ситоиш, тоат, Мусхаф, Қуръон, шайх, яқин, фарз, суннат, уламо, калом, халифа,**

дин, имон, ислом, ҳач, ҳарим, уқбо, закот, ушр, хироч, ҳадис, солик, васият, садақа, сахо, вафо, сафо, тавозӯъ, имом, фаришта, ринд, ҳасанот, расул, масчид, хайрот, садақа, чория, охират, дуо, хайр, солах, муъмин. Мисолҳо:

Дар ҳадис омада, ки чун одамӣ ба манзили охират равад, ҳама амалҳо аз ӯ мунқатеъ гарданд ва илло се чиз: яке садақаи чория, дуюм амале, ки бад-он нафъ гиранд, сеюм фарзанди солах, ки ӯро дуои хайр кунад [1, 35]; Чӣ аҷаб ки тани муъмин ба василаи саховат бо халқ дар бораи аширофи айём чун уламо ба машоихи карам эътибори тамом дорад [1, 45].

3. Вожа-истилоҳоти ҳарбӣ. Дар «Ахлоқи Муҳсинӣ» як даста вожа-истилоҳоти ҳарбие истифода шудааст, ки дар матнҳои мазмуни тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстидошта омада, ба тарбияи ахлоқӣ иртибот доранд. Мусаллам аст, ки дар ҳар давра замон тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ як ҷузъи тарбияи ахлоқӣ маҳсуб меёбад. Ин аст, ки дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ вожа-истилоҳоти ҳарбӣ зиёд истифода гардидааст.

Муаллиф зимни шарҳу эзоҳи мафҳумҳои далерӣ, шуҷоат, мардонагию ватандӯстӣ, ҳифзи марзу буми кишвар, нигоҳ доштани мамлакат аз ҳучуми ҳасм бисёр лаҳзаҳои ҳарбро тасвир кардааст, ки дар натиҷа корбасти як даста вожа-истилоҳоти низомӣ зарур шудааст, чунончи: **лашкар, сипоҳ, сипар, разм, рикоб, теғ, шамшер, ҳарб, зиреҳ, табар, ҳасм, душман, чанг, сулҳ, муҳориба, тир, хаданг, сипаҳсолор, сипаҳ, камон, яроқ, ханҷар, лашкаргоҳ, корзор, силоҳ, найза, рағза, ҷосус, мағлуб, ғолиб, ғалаба, дидбон, далер.** Мисолҳо:

Мардуми шуҷоъро дӯст медоранд ва табаррук мечӯянд. Мардуми шуҷоъ, эшон гумони некӯ доранд ва мардуми баддил дар корзор эътимод ба гурехтан доранд ва далерон бар фазл эътиқод мекунанд [1, 59];

Ин андешаю назари хешро нависанда дар қитъае боз чунин таъкид кардааст:

*Ба шуҷоат тавон гирифт ҷаҳон,
Ҳар ки баддин бувад, чӣ кор кунад?
В-он ки ҷуръат намояд андар кор,*

Хеиштанро бузургвор кунад.

Ва ҳам сухани ўст, ки он ки бар ҳимояти ҷон дар гурез мебинад, ҳаёти каҷ ва тасаввури ботил аст, зеро ки қуввати ҷамъият ва шавкати ҷалолати мард дандони тамаи душманонро бар меканад ва заъфу тарс ва сустию баддилӣ ҳасмро бар кас далер мегардонад ва аз ин аст, ки беиштар баддилону тарсандагон алафи шамшер мешаванд [1, 59-60]; Дар тадбири кори лашкаркашӣ ва сипоҳсолорӣ касеро ихтиёр бояд намуд, ки ин сифат дошта бошад. Аввал шуҷоъву қавидил бувад ва ба он шуҳрат ёфта бошад, то аз он тарсу ҳарос дар дили душман афтад ва дигар тадбири тамом дошта бошад ва дохилу беруни ҷангро дониста бошад [1, 63].

4. Вожа-истилоҳоти маъмурӣ-идорӣ. Дар ҳама сохтори давлатдорӣ вожа-истилоҳоти маъмурӣ-идорӣ нақши муҳим дорад. Дар иртибот ба ин мавзӯ муҳаққиқи таърихи забон, шодравон Д. Саймиддинов чунин овардааст: «Дар китоби «Авесто» бинобар суннати кӯҳани Зардуштӣ, мардум дар ҷомеаи эронӣ ба ҷаҳор даста [табақа] бахш мешуданд:

1) одурбонон [ав. avravan= ф. м. adurbanan] – нигоҳбонони оташ ё худ пешвоёни дин, чун дастурон, мубадон, хирбадон ва ҳама доноёну диноғохон;

2) артишторон [ав. ravaēstar=ф. м. artēstar] – сипоҳиён ё худ посбонони кишвар;

3) вастриошон [ав. vasteryotsuyant = ф. м. wasryosan] – кишоварзон;

4) хутухшон [ав. huiti= ф.м. hutuxs]-пешаварон. Дар ҷомеаи Эрони аҳди бостон ин ҷаҳор даста ба таври умум ҳама табақаи мардумро дар худ шомил месохт [2, 206].

Чунон ки аз қавли ин донишманди маъруфи таърихи забон бармеояд, ҳанӯз дар замони таълифи китоби «Авесто» истилоҳоти соҳавӣ шакл гирифта будааст.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» истилоҳоти шоҳаҳои гуногуни маъмурӣ-идорӣ, ки унвону рутбаҳо, мақомотҳои гуногуни идораи давлатӣ, мақомоти сатҳҳои гуногуни идорию маъмуриро мефҳмонанд, хеле зиёд ба кор бурда шудааст, чунончи: **подшоҳ, шоҳ, султон, малик, амир, мир, салтанат, шахриёр,**

амлокдор, хочиб, мулозим, молик, ҳоким, вазир, дабир, волӣ, элчӣ, арбоб, котиб, рикобдор, ҳукумат, чаллод.

Ғайр аз ин, як даста вожа-истилоҳе дар «Ахлоқи Муҳсинӣ» ба чашм расид, ки чою макони амалдорони давлатӣ ва номи амалиётҳои марбут ба корҳои маъмурию идорианд: **қаср, қалъа, девон, муҳр, ливо, мусодара, зиндон, дод, сиёсат, мизон, хисор.** Мисолҳо:

Аз мулозимони султон Маликишоҳ гуломе, ки ҳочиби хос буд, ба деҳе даромад ва гове дид ба канори ҷӯй мегардид [1, 22]; Овардаанд, ки подшоҳ Қубод рӯзе дар шикор аз лашкар ҷудо афтод [1, 24]; Воли Шом ва ҳокими Яману подшоҳи Рум ба адолати ӯ бархостанд [1, 38].

1.6. Ибораҳои фразеологӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ»

Муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар шарҳи маънии вожа-истилоҳи ҳилм чунин овардааст:

Нушеровон аз Бузургмеҳр пурсид, ки ҳилм чист? Гуфт: «Намаки хони ахлоқ аст. Чи ҳуруфи онро чун баргардонанд, милҳ [намак] мешавад, чунон ки ҳеҷ таоме бе милҳ мазза надихад, ҳеҷ хулқе бе ҳилм ҷамол нанамояд.» [1, 26]

Айнан дар суҳан, алалхусус, каломи бадеӣ ибораҳои фразеологӣ ҳамин нақшо доранд, яъне онҳо дар калом мисли намаки таоманд ва суҳанро обуранги эҳсосотӣ дода, онро мутантану пуртаъсир мегардонанд.

Дар забони «Ахлоқи муҳсинӣ» ибораҳои фразеологӣ нақши муҳим доранд, чаро ки дар ин асари панду ахлоқӣ гоҳе суҳан ба лутфу маҷоз гуфта шудааст. Ҳамин лутфи суҳан ва пӯшидагию маҷоз истифодаи ибораҳои фразеологиро ногузир гардондааст. Нависандаи забардаст, устои тавоноии каломи манзуму мансур, воизу олими фарзона Ҳусайн Воизи Кошифӣ барои салосату нафосати суҳанаш аз ин воситаи муҳимми муассири забон бо камоли ҳунар истифода кардааст.

Дар воҳидҳои фразеологӣ, чунон ки муҳаққиқи маъруфи ин бахши илми забоншиносии тоҷик, профессор Ҳ. Маҷидов мегӯяд, на фақат дунёи воқеӣ, балки олами ботинии инсон низ инъикос меёбад. Ба тавассути онҳо таъбу кайфият, вазъи руҳӣ ва эҳсосоти мухталифи соҳибони забон ҳам ифода мешаванд, масалан ибораҳои фразеологӣ «қулфи дили касе кушода шудан» дар мавриди ба шодию хурсандӣ расидани касе ба кор бурда мешавад. Монанди ҳамин таъби касе чоқ ифодакунандаи эҳсосоти мусбат аст. Баръакс, дар ифодаҳои димоғи касе сӯхт, дили касе сиёҳ, қавоқи касе овезон кайфиятҳои манфии шахс ифода шудаанд [80, 267].

Яке аз омилҳои таъсирбахши забони «Ахлоқи муҳсинӣ» истифодаи бамавриди ҳамин воҳидҳои фразеологӣ мебошад. Масалан, нависанда барои дараҷаи олии аблаҳии шахсеро ва хавфнокии амали ӯро нишон додан ибораи фразеологӣ «аз ҳазор чон якеро саломат набурдан»-ро чунин ба кор бурдааст:

Ба охир шахсеро диданд, ки бар шохи дарахте баромаду табар бар бунӣ он шох мезад, то гусехта гардад ва маълум буд, ки агар он шох бигсалад, ҳароина он кас аз сари шохи баланд ба замин афтад ва агар фарзан ҳазор ҷон дошта бошад, якеро ба саломат набарад ва ҳама иттифоқ карданд, ки ин кас аблаҳтарини олам аст [1, 26].

Ибораи фразеологии «аз сад ҷон яке намондан» дар забони имрӯзаи тоҷикӣ хеле серистеъмол аст.

Ибораи фразеологии феълии «корд ба устухон расидан» маънии азоби зиёд, шиканҷа, заҳмати тоқатфарсоро дорад ва дар забони адабии муосир низ серистеъмол аст. Ин ибораи феълии фразеологӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин тавр корбаст шудааст:

Аммо чун муддати муҳочират дер кашид ва кор ба ҷону корд ба устухон расид, қисси худро навишта ба яке аз маҳрамони вилоят дод [1, 100].

Ибораи фразеологии феълии «сипари сабр дар сар кашидан» маънии таҳаммул, қаноат карданро фаҳмонда, дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ба маънии дар роҳи муроду мақсад босабру таҳаммул будан омадааст:

Ҳар ки дар тирборони ҳаводис сипари сабр бар сар кашад, зудтар ҳаданги умедаш ба ҳадафи мурод бирасад [1, 8].

Дигар ибораи феълии фразеологие, ки имрӯз ҳам дар забони адабии тоҷик серистеъмол аст, ибораи «Офтоби зиндагӣ ба сарҳади ғуруб расидан» мебошад, ки гунаҳои мухталиф дорад ва дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ба ин сурат корбаст шудааст:

Нушервон гуфт, ки ин хона мулки пиразанест, ки умр гузаронида ва офтоби зиндагониаш ба сарҳади ғуруб расида [1, 77]. Ибораҳои фразеологие, ки дар «Ахлоқи муҳсинӣ» истифода шудаанд, аз ҷиҳати сохту маъно хеле гуногунанд. Маънии ин ибораҳои феълии фразеологӣ ба мазмуни ҳамаҷумлаю банди наҳвии ба матни панду ахлоқӣ иртиботдошта саҳт алоқаманд буда, феълан ҳулоса ё муҳтавои онро дар бар мегирад. Сохтори онҳо бошад, аз ду аъзо то шаш аъзоро фаро мегирад, чунончи:

Гарди хичолат ба сафҳаи аҳвол нишастан [11]

Пойи ҳайрат дар гил будан [15]
Чашмаи айши касеро талх сохтан [23]
Аз сад чон якеро ба саломат набурдан [26]
Чун бед ларзидан [28]
Фурӯ хӯрдани хашм [29]
Савлати ғазабу сутувати он ба ғоят расидан [29]
Сайди дилҳои раият кардан [32]
Занги ғафлат аз оинаи хотир зудудан [34]
Мурғи дили халқро ба ҳукми карам сайд кардан [36]
Ангушти таачҷуб ба дандони таҳайюр гирифтани [38]
Шишаи дили касеро ба санги ҷафо шикастан [41]
Киштии умри касеро дар ғарқоби фано афкандан [40]
Парда аз рӯйи кор бардоштан [42]
Дил фориғ доштан [57]
Дил аз чон баргирифтани [60]
Ба манзили мақсуд расидан [60]
Офтоби зиндагӣ ба сарҳади ғуруб расидан [77]
Корд ба устухон расидан [100]
Пушти дасти ҳасрат ба дандони ҳайрат газидан [121]
Сипари сабр дар сар кашидан [8]
Хаданги умеди касе ба ҳадафи мурод расидан [8]
Зиреҳи таваккал пӯшидан [9]
Беҳи ниҳоли кина аз замини синаи касе мунқатеъ гаштан [37]
Сафинаи ихтиёр дар гирдобии завоҷ ғарқа гаштан [17]
Дасти муҳосимат аз домани касе кӯтоҳ накардан [22]
Чашмаи айши касеро талх кардан [23]
Рӯйи ниёз ба қиблаи дуо овардан [23]
Дасти қабул бар сина ниҳодан [38]
Ба гавҳарбахшӣ ишғол намудан [40]
Ба қадами карам висоҳи [хонаи] касеро мушарраф сохтан [41]

Дил сайди касе гаштан [44]

Шарбати шифо арзонӣ доштан [49]

Албатта, теъдоди ибораҳои фразеологии феълии «Ахлоқи муҳсинӣ» аз ин ҳам бештар аст, вале мо кӯшиш намудем, ки асоси онро биёрем.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ибораҳои исмӣ мавқеи муҳим доранд ва мо ҳоло намунае аз онҳоро меорем. Ибораи номии «шаҳбози ақл» дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ба маънии ақли дуру баланд парвозкунанда омада, маҷозан ақли расою гироро фаҳмондааст, чунончи: *Имрӯз шаҳбози ақл ҳар гоҳе дар ҳавои санои Искандар ҷиҳати он парвоз мекунад, ки ҳумои ҳимматаш ба устухони зиракони дунё сар фуру наёварда* [1, 14].

Ибораҳои номии зерин: **теғи ҷаҳонсӯз** [14], **маҳзари адл** [21], **оташи хашм** [29], **чароиди рӯзгор** [34], **ҳумои тавфиқ** [34], **оинаи мурувват** [40], **чамани сухан** [51], **дахри ғаддор** [115] дар асар вижагиҳои хоси услубӣ доранд.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» як даста ибораҳои фразеологие ба ҷашм расид, ки дар қолаби ибораҳои сифати феълӣ рехта шудаанд, чунончи: **дасти орзуи ҳеч кас ба домани висоли ӯ нарасида** [10], **дидаи таманнои ҳеч махлуқе ҷилваи ҷамоли ӯ надида** [10], **ба зевари адл ораста** [22], **баҳори зикраш ба раёҳини офарин ораста** [37], **чамани некномияш ба перояи санову таҳсин пероста** [37].

Ин хели ибораҳо моҳиятан ба ҷумла баробаранд ва дар асар нақши муҳим бозидаанд ва аз нигоҳи сохту мазмун хеле ҷолибанд.

Хулоса, Ҳусайн Воизи Кошифӣ ҳамчун донишманди тавонои илми калом, воизу тарғибгари ахлоқи ҳамидаи инсонӣ бо таълифи «Ахлоқи муҳсинӣ», аз як тараф, подшоҳону ҳокимони даврашро ба адлу инсоф, нақӯкорӣ ва раъиятпарварӣ даъват намуда бошад, аз сӯйи дигар, таркиби луғавии забони адабии тоҷикиро бо селай вожаю таркиботи тоза, истилоҳоти фаровони ахлоқию динӣ ва таъбироти фразеологӣ ғанӣ гардондааст. Вай дар корбасти категорияҳои лексии забони ноби тоҷикӣ устои забардаст будани худро нишон додааст. Таҳқиқи густурдаи хусусиятҳои луғавии ин асари насри

ахлоқӣ нишон дод, ки такмили таркиби луғавии забони адабии тоҷик дар асри XV бо ҳамон ду роҳ сурат гирифтааст:

1. Имконоти дохилии забон:

а) калимасозӣ;

б) санъатҳои бадеӣ, мисли маҷоз, киноя, ташбеҳ, истиора.

2. Имконоти берунӣ, яъне иқтибосоти калимаю таркиб, истилоҳу ибораҳо аз забонҳои дигар, махсусан, забони арабӣ.

Донишманди мумтози улуми адабӣ, воизу нависандаи нозукхаёл Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар асари ахлоқии худ – «Ахлоқи муҳсинӣ» дар истифодаи категорияҳои лексикӣ ниҳоят мушикофона муносибат карда, дар як ҷумла силсилаи вожаҳои муродифро ба сурати ҷуфт оварда, баёнашро дилчаспу муассир гардондааст. Чунончи:

Дигар ҳокими Яман подшоҳе буд, сифати караму саховат бар ӯ золиб ва хислати эҳсону мурувват бар ӯ муставлӣ (золиб), ҳамвора мавоили (дастурхони) инъоми ӯ барои хосу ом ниҳода, фавоили икромаш ба ҷиҳати муҳтоҷону дармондагон омода [1, 40].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» калимаҳои аслии тоҷикӣ, бо вучуди он ки аз нигоҳи миқдор нисбат ба иқтибосоти арабӣ камтар бошад ҳам, мавқеи муҳим доранд ва бо ҷилоҳои маънӣ, хусусиятҳои услубӣ афзалият доранд. Масалан, дар ҷумлаи «*Ҳар ки дар тирборони ҳаводис сипари сабр дар сар кашад, зудтар хаданги умедаш ба ҳадафи мурод бирасад*» [1, 8].

Дар ҷумлаи фавқ аз ҷаҳордаҳ калима дахтоаш тоҷикианд: ҳар ки, дар, тирборон, сипар, дар сар кашидан, зудтар, хаданг, умед, ба, бирасад.

Тавре ки таъкид шуд, вожаҳои тоҷикӣ дар асар нақши муҳимми услубӣ, бори маънии хоса ва мавқеи мушаххаси корбурд дорад. Аз ин нуқтаи назар, интиҳоби калима дар баёни нависанда ба шароиту вазъияти нутқ ва касбу машғулият, дараҷаи маълумоти ашхоси дар асар амалкунанда вобаста мебошад. Масалан, дар як пораи матн, ки дар адолати шоҳон гуфта шудааст, адиб ҳиссаеро аз он пораи матн аз забони духтараки саҳронишин овардааст, ки аз

понздаҳ калима ҳамагӣ ду вожаи арабӣ буда, ягон калимаи иқтибоси туркӣ нест.

Дар воқеъ, дар нутқи духтараки саҳронишин кам будан ё умуман набудани вожаҳои иқтибосӣ ҳақиқати воқеъ буда, адиби тавоно онро воқеъбинона нишон додааст, чунончи: *Ҳар бомдод гови мо бисёр шир бидодӣ, имрӯз андак. Ҳар гоҳ ки подшоҳ нияти бад кунад, Ҳақ баракат бардорад* [1, 24].

Дар мисоли овардашуда ҳамагӣ ду вожаи арабӣ: *Ҳақ, баракат* ба кор бурда шудааст.

Вожаҳои иқтибосии арабӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ду навъанд: яке калимаҳои иқтибосии арабие, ки умумиистеъмол ва серистеъмоланд ва дигаре вожаҳои арабии камистеъмоли ба доираи муайяни одамон фаҳмоанд. Вожаҳои умумиистеъмоли иқтибосии арабӣ дар баробари калимаҳои аслии тоҷикӣ ва халқию оммиёна забону услуби асарро содаю дилкаш гардондаанд.

Таҳлилу таҳқиқи хусусиятҳои вожаи луғавии «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ нишон дод, ки ин адиби маънирасу нуктасанҷ дар корбурди вожаҳо, шинохти тобишҳои маъноии калимаҳо мавридҳои истеъмоли категорияҳои луғавии забони адабии тоҷик хеле бориқназар будааст. Масалан, аз силсилаи муродифии подшоҳ, шоҳ, султон, малик, амир, ки дар «Ахлоқи муҳсинӣ» барои ифодаи мақоми олии роҳбарии кишвар ё мамлакат корбаст шудаанд, сетоаш вожаи арабӣ (султон, малик, амир) ва дутоаш тоҷикианд (подшоҳ, шоҳ).

Адиб Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз ин силсилаи муродифот бо камоли ҳунари нигорандагӣ истифода кардааст. Ў кӯшиш намудааст, ки дар паҳлуи вожаҳои арабии султон, мали ва амир вожаҳои тоҷикии подшоҳ ва шоҳро ба сурати ғаъол ба кор барад, аммо мазмуни умумии асар, муҳтавои он баргарики дараҷаи истеъмоли вожаи арабии «султон»-ро ногузир гардондааст.

Мо тамоми матни асарро аз нигоҳи омор тафтиш кардем, ки чунин натиҷа дод: султон- 87 маротиба, подшоҳ 84 маротиба, малик – 31 маротиба, шоҳ – 16 маротиба, амир – 15 маротиба истифода шудааст.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» аз категорияҳои лексикӣ омоним, антоним низ ҳунармандона истифода шудааст. Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар истифодаи ибораҳои фразеологӣ низ хеле саррофкорона муносибат кардааст. Масалан, ибораи фразеологии «корд ба устухон расидан» маънии азоби зиёд, шиканча, заҳмати тоқатфарсоро дорад ва ин ибораи феълии фразеологӣ ба ҳамин маънӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» истифода шудааст: *Аммо чун муддати муҳоҷират дер кашид ва кор ба ҷону корд ба устухон расид, қиссаи худро навишта, ба яке аз маҳрамони вилоят додам [1, 100].*

БОБИ II

ВИЖАГИҲОИ САРФИИ «АХЛОҚИ МУҲСИНӢ»

2.1. Масоили умумӣ

Таҳқиқи вижагиҳои сарфии «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ барои муайян кардани хусусиятҳои дастурии забони адабии асри XV, қонунҳои таърихан шаклгирифта ва мустаъмали сарфиёти ин давраи таърихи забони адабии тоҷикӣ аҳамияти муҳим дорад.

Хусусиятҳои сарфии «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон медиҳад, ки дар насри ахлоқии асри XV идома ва инкишофи ҳамон равиши осори панду ахлоқии гузашта, ба мисли «Калила ва Димна», «Насихат-ул-мулук», «Гулистон», «Баҳористон»-ро мебинем.

Муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» дар қорбасти ҳиссаҳои мустақили нутқ ва ҳиссаҳои ёридиҳанда аз тамоми имкониятҳои сарфии онҳо истифода кардааст. Мо оид ба ҳамаи хусусиятҳои сарфии ин асар дахл накардаем, чаро ки вижагиҳои сарфии он аз дигар осори бадеӣ ва ахлоқии асри XV ва баъдӣ қариб тафовут надорад. Аз ин ҷиҳат баъзе вижагиҳои нисбатан ҷолиби сарфиёти «Ахлоқи муҳсинӣ»-ро баррасӣ намудем.

2.2. Исм сифат ва вижагӣҳои онҳо дар «Ахлоқи муҳсинӣ»

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» чун дигар осори бадеӣ исм ҳамчун ҳиссаи мустақил ва номии нутқ мавқеи муҳим дорад. Албатта ин ба табиати грамматикӣ ва хусусияти луғавии ин ҳиссаи нутқ вобаста аст. Исм дар таркиби луғавии асар барои ифодаи ҳама гуна мафҳумҳо хизмат кардааст.

Номҳои сершумори одамон, аз ҷумла, шахсиятҳои таърихӣ, донишмандони илму фарҳанг, шайхон, пешвоёни дину мазҳаб, монанди Султон Санҷар (7), Қайсари Рум (12), Яъқуби Лайс (13), Искандар (13), Фаридун (16), Тохир (17), Нушервон (21), Маликшоҳ (23), Маъмун (23), Қубод (24), Ҳушанги Сиёмак (25), Баҳром (25), Султон Маҳмуд (25), Баҳроми Гӯр (25), Арасту (27), Сулаймони Варроқ (28), Сабт ибни Ваҳл (29), Ҳусайн ибни Алӣ Разиаллоҳ (29), Рухуллоҳ (30), Исо (30), Сабуктегин (32), Ардашери Бобак (32), Абғсаиди Худобанда (33), Носир (33), Ҳотами Той (37), Хусра в (37), Азим-ул-Рум (38), Ҳарқал (38), Наср ибни Аҳмад (44), Ибни Самок (45), Ҳорунуррашид (45), Имом Муҳаммад Ҳусайни Шайбонӣ (45), Исмоили Сомонӣ (45), Аҳмади Ҳарб (45), Муҳаммад Аслами Тусӣ (45), Абдуллоҳи Тохир (46), Ҳушанг (50), Афросиёб (50), Яъқуби Лайс (51), Иброҳими Ҳочиб (51), Искандари Зулқарнайн (53), Аҳмади Сомонӣ (55), Азизи Миср (56), Ҳаётуллоҳ (57), Асфор (58), Абучаъфар (58), Шерӯя (58), Дайламӣ (59), Холиди Валад (59), Сайф Зализан (60), Рустами Дастон (60), Бузургмехр (62), Нӯъмони Манзар (65), Яздигурд (65), Кабиса (65), Абузари Чайҳар (66), Тамғочхон (67), Хурмуз (67), Мансур (70), Ҷолинус (75), Манучеҳр (77), Талҳа (79), Қайс (79), Молик (79), Азизуддавла (80), Иброҳими Адҳам (81), Зиёди Басрӣ (84), Умари Хайём (84), Шафиқ (85), Амирулмуъминин Умар (87), Муслих (88), Мӯътазид (96), Фузайл (96), Носир [96], Соҳиб [96], Заккӣ [101], Нӯшоба [101], Маҳлаб [103], Ҳачҷоч [103], Абуманзур [107], Туғрал [107], Яхё Воситӣ [109], Зарроқӣ [109], Муъин ибни Зоида [109], Соҳиб ибни Ибод [118], Фаҳруддавлаи Дайламӣ [119], Абуалии Ҳузарӣ [122], Амирулмуъминин Ҳасан [123], Дониёл [123],

Атобак [123], Низомулмулк [123], Маликшоҳ [123], Асмай [127], Амру [23], Маликшоҳи Салчуқӣ [22], Алпарслон [22], Фирдавсӣ [24], Саъдӣ [24], Муҳаммад Ҳусайни Шайбонӣ [45], Рашид [45], Исмоил [49], Абузари Чамҳар [66], Низомии Арӯзӣ [78], Маъан ибни Зоир [80], Аристотелис [93], Соқиб [96], Носир [96], Фазл ибни Сухайл [124] дар асар нақши муҳим доранд.

Шайъҳои гуногуни ҷондору бечон, моддию маънӣ, ҳодисаҳои мухталифи олам ҳама дар асар ба воситаи вожаҳои исмӣ ифода шудаанд.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» исмҳои ифодакунандаи номи шаҳру вилоят, кишвару мавзеоҳои гуногуни ҷуғрофӣ хеле сершуморанд, чунончи: Бағдод [10], Миср [12], Рум [12], Зиндаруд [22], Самарқанд [26], Хуросон [37], Ирок [37], Шом [38], Яман [38], Араб [38], Қоф [39], Балх [48], Нишопур [51], Чин [54], Марв [58], Рай [58], Хоразм [69], Кирмон [80], Ҳалаб [88], Исфакон [90], Ҳинд [97], Эрон [125], Турон [125].

Аз муҳимтарин масъалаи дастурии исм хусусияти ҷамъбандии онро дар «Ахлоқи муҳсинӣ» метавон таъкид кард.

2.2.1. Хусусиятҳои дастурии ҷамъбандии исм дар «Ахлоқи муҳсинӣ».

Таҳлили забоншиносии маводи «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон дод, ки нависанда дар ифодаи мафҳуми ҷамъ ва кулӣ аз тарзу роҳҳои гуногуни ҷамъбандии исм истифода кардааст. Яке аз пасвандҳои ҷамъсозии исм пасванди «он» мебошад. Дар бораи ин пасванд профессори шодравон Ш. Рустамов, ки оид ба калимасозии исм асари алоҳидае бо номи «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [1972] навиштааст, чунин мегӯяд: «Суффикси -он дар забони тоҷикӣ аффикси сермаъно ва оморфема мебошад. Ин хусусияти он 1) дар ҷамъбандии ҳиссаҳои нутқ, дар калимасозӣ; 2) сифати феълӣ ва феъли ҳол; 3) асоси замони ҳозираи феъл, феъли бавосита, дар истифодаи он дар таркиби 4) номҳои ҷуғрофӣ ва 5) номҳои одамон мушоҳида мешавад» [117, 56].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [1985] оид ба пасванди ҷамъбандии «-он» чунин маълумот оварда шудааст: «Суффикси –он се вариант

дорад: -гон, -ён, -вон. Мавқеи васлшавии онҳо низ ба таркиби овозии калимаҳо вобаста аст. Агар исм бо ҳамсадо тамом шавад, бештар суффикси –он истифода мешавад: ...қиморбозон, вартишбозон, мурғбозон ва харкорон ҳам дар олами худ дар ҷустуҷӯи шуҳрат мебошанд (Айнӣ). Агар бо садоноки -а тамом шавад, бештар суффикси чамъбандии –гон қабул мекунад: наберагон, аберагон, бофандагон, ҳамсоёгон, пиёдагон, саворагон, баррагон, ситорагон, дидагон – агар исм бо садоноки –ӣ ва –о тамом шавад, аксар бо суффикси –ён чамъ баста мешавад: мусикачиён, моҳиён, муллоён; агар бо –у тамом шавад, аксар суффикси –вон (гоҳо –ён) меояд: абрувон, ҳиндувон (ҳиндуён).

Бо суффикси –он (-гон, -ён, -вон) на танҳо исмҳои ҷондор, балки чанде аз исмҳои бечон низ чамъ баста мешавад ва шаклҳои анъанавӣ ба шумор мераванд:

1) узвҳои бадани инсон: дастон, лабон, чашмон, гӯшон, бозувон, ангуштон;

2) исмҳои, ки бо суффикси –зор, -сор, -бор сохта шудаанд, яъне бо ҳамсадои –р тамом шудаанд: дарахтзорон, сабзазорон, кӯҳсорон, чашмасорон, ҷӯйборон;

3) номи растанию наботот ва ҷузъи онҳо: дарахтон, ниҳолон, муғчагон, шохон;

4) номи ҷирмҳои осмонӣ: ситорагон, ахтарон, сайёрагон;

5) номи воҳидҳои замони: шабон, рӯзон, солон, баҳорон;

6) исмҳои гуногунмаъно: ҷароғон, соғарон, рӯзгорон, бистарон [32, 104].

Як нуктаро бояд қайд кунем, ки дар ҳамаи мисолҳои, ки дар шаш банд оварда шудаанд, метавонем, ки озодона бе ҳалали маънӣ ва ғасоҳати суҳан «-он», «-гон», «-вон»-ро ба «-ҳо» иваз намоем; ҷунончи: дастон-дастҳо, лабон-лабҳо, чашмон-чашмҳо, гӯшон-гӯшҳо, бозувон-бозуҳо, ангуштон-ангуштҳо, дарахтзорон-дарахтзорҳо, дарахтон-дарахтҳо, ситорагон -ситораҳо, шабон-шабҳо, ҷароғон-ҷароғҳо...

Ин хусусияти пасванди «-он» аз назари донишмандони гузаштаи мо низ дур намондааст ва онҳо сермаъноӣю сервазифагии ин воситаи дастуриро

таъкид кардаанд. Масалан, донишманди улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» (асри XIII) ҳашт вазифаи пасванди «-он»-ро таъкид намуда, мегӯяд: «Ҳарфи «нун» ва заводи он ҳашт аст: ҳарфи сифату ҷамъу тааддияту изофату тақвият. Ва он «алиф»-у «нун»-е аст, ки дар авохири афъол маънии иттисоф (сифати касе) диҳад ба сифати монандаи афъол, чунон ки «хандон»-у «гирён» ва «афтон»-у «хезон» ва дар авохири асмо ғоидаи ҷамъ диҳад, чунон ки «мардон»-у «занон» ва «аспон»-у «дарахтон» ва дар авохири авомири саҳеҳа ғоидаи тааддият диҳад, чунон ки «бихандон»-у «бигирён» ва «бархезон»-у «бирасон» ва дар сифаи изофат ғоидаи ҷамъ диҳад, чунон ки «аспам»-у «аспамон» ва «аспат»-у «аспатон» ва «аспаш»-у «аспашон» [3, 110].

Ин донишманди тавоно вазифаи ин пасвандро дар исмҳои маънии замондошта маънии тақвият медонад ва мегӯяд: «Ва дар авохири авқот ва азмина (замонҳо) маънии тақвият диҳад, чунон ки «сахаргоҳон»-у «бомдодон» ва «ногаҳон»-у «беғоҳон» [3, 110].

Донишманди тавонои улуми адабӣ Хоҷа Ҳасани Нисорӣ (асри XVI) дар «Чаҳор гулзор» ном рисолаи таълимияш доир ба ин пасванд ин тавр изҳори назар кардааст: «Ва дар охири асмой зиҳаётӣ, ки «ҳо»-и мухтафӣ бувад, агар онро аз «алиф» ва «нун» (яъне «он») ҷамъ кунанд, «ҳо»-и мухтафиро бо «коф»-и форсӣ (яъне «г») бадал намоянд чун: банда-бандагон, зинда-зиндагон, раванда-равандагон, хӯранда-хӯрандагон. Ва дар охири асмой ғайри зиҳаётӣ, ки «ҳо»-и мухтафӣ бувад, агар онҳо аз «ҳо» ва «алиф» ҷамъ созанд, «ҳо»-и мухтафиро ҳазф намоянд, чун: чома-чомаҳо, хома-хомаҳо, нома-номаҳо [145, 41].

Профессор Д. Хоҷаев дар иртибот ба ин шарҳи Хоҷа Ҳасани Нисорӣ чунин изҳори назар менамояд: «Ҳамон тавре ки мебинем, ҳанӯз дар замони Хоҷа Ҳасани Нисорӣ чун меъёр барои ҷамъбандӣ исмҳои ҷондор дар забони тоҷикӣ пасванди «-он» («-гон») ва барои ҷамъбандии исмҳои бечон пасванди «-ҳо» муайян шуда будааст ва ин ҳодисаи муҳимми грамматикиро Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ба асосҳои дастури забони тоҷикӣ ворид сохтааст [148, 69].

Ин ақида, ки исмҳои ҷондор бо пасванди «-он» ва ғайри ҷондор бо «-ҳо» чамъ баста мешавад, дар фарҳангҳои тафсирии пешин ба мисли «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Бурҳони қотеъ», «Фарҳанги Рашидӣ» низ қайд шудааст, чунончи, дар «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» омадааст: «... Зируҳро бо «алиф» ва «нун» чамъ намоянд, чун мардумон ва аспон ва ғайри зируҳро бо «ҳо» ва «алиф» монанди зарҳо ва гавҳарҳо» [3, 194].

Бисёр қолиби таваҷҷуҳ аст, ки пасванди сервазифаи «он» дар «Ахлоқи муҳсинӣ» барои ифодаи ҳамаи вазифаю маъноҳо дучор омад. Аз ин миён вазифаи чамъбандии он бештар ба назар расид. Мувофиқи маводи ғирдовардаи мо дар «Ахлоқи муҳсинӣ» теъдод ва саҳми пасванди чамъбандии «он» нисбат ба пасванди чамъбандии «ҳо» бартарӣ дорад.

Ин аз вижагиҳои корбурди пасванди «-он» аст, ки дар забони адабии классикии тоҷикӣ, одатан, исмҳои зируҳ, яъне исмҳои ҷондор бо пасванди «-он» ва исмҳои ғайри зируҳ, яъне бечон, бо пасванди «-ҳо» чамъ баста мешуданд.

Таҳлилу таҳқиқи матни «Ахлоқи муҳсинӣ» ба хубӣ нишон дод, ки таносуби чамъбандии исмҳо бо пасванди «-он» дар муқоиса бо «-ҳо» хеле зиёд аст. Ва ҳама исмҳои чамъе, ки бо пасванди «-он» дар «Ахлоқи муҳсинӣ» омадаанд, исмҳои шахсанд. Чунончи: **пайғамбарон (94), подшоҳон (21), шоҳон (46), шахриёрон (31), мулозимон (89), золимон (20), ситамгарон (66), хурдон (28), мазлумон (20), зовиядорон (123), мардумон (19), зердастон (120), дарвешон (32), тавонгарон (65), мушовирон (37), заифон (47), меҳмонон (62), дигарон (107), мускинон (41), вафодорон (58), муҳтоҷон (49), дӯстон (74), душманон (110), ҳаводорон (93), хирадмандон (21), ғуломон (31), далерон (84), пиразанон (75), ҷосусон (64), бадон (87), некон (87), мутақаддимон (117), мутаохирон (64), ҳасудон (107), дабирон (79), ҷаҳонпаноҳон (97), фармонбардорон (17), бадкирдорон (17), ҳозирон (31), тахтнишинон (35), ноқисон (44), очизон (47), вафодорон (51), соҳибхабарон (70), гунаҳгорон (82), гирифтдорон (82), суҳангуздорон (86), суҳанварон (82), риндон (88), хунрезон (88), авбошон (88), мардон (89), соҳибғаразон (92),**

зиёнкорон (116), хидматгорон (121), ғофилон (67), бадхоҳон (72), сиёҳдорон (125), сипоҳдорон (125), расулон (87), хешовандон (39), бародарон (90), чорасозон (99), амалдорон (99), гӯшанишинон (123).

Чанд мисол: *Бо зердастон чунон зиндагӣ кунад, ки хоҳад зердастон бо ӯ ҳамчунон маош кунанд [1, 120]; Овардаанд, ки яке аз гунаҳкорон назди як малик аз мулуки араб омад ва ҳол он ки чанд касро аз наздикони малик кушта буд [1, 26]; Подшоҳону шахриёронро бо ҳама ҳоли оҷиза (оҷизон) ва дарвешон ва фароғат дар амният бувад... Аз ҳуҷуми балои ҷабборон (забардастон) ва ситамгорон фориғу мутмаин гардад [1, 39]; Ҳаёи адаб ӯро аз он иштиғол монез шавад ва чунончи, Нӯшервон дар хонае, ки гули наргис будӣ, бо занону канизони худ мубошират кор кардӣ ва гуфти, ки чашими наргис ба чашимҳои нигаранда мемонад [1, 132]; Вафо кори ҷавонмардони соҳибкамол аст [1, 122]; Дарҳол қалам бардошт ва нуқта дар зери сиёҳдорон зад, то сипоҳдорон шуд [1, 125];*

Дар тамоми матни «Ахлоқи муҳсинӣ» ду исми ҷондори ғайришаҳс бо пасванди «он» ҷамъ баста шудааст: гӯсфандон, гургон.

Ғайр аз ин ду калимаи дигар ба чаҳм расид, ки исмҳои ғайришаҳсанд, аммо марбут ба шаҳс мебошанд: суханон, гуноҳон.

Малик гуфт: «Басе ҷуръат аст, ки бо вуҷуди гуноҳони бузург, ки аз ту ба нисбати ман ва хешони ман содир шуда, аз уқубати ман натарсидӣ ва назди ман омадӣ» [1, 26].

Ба назари мо, дар ҷумлаи фавқ ва умуман дар ҳама маврид нисбат ба пасванди ҷамъсози -он бо калимаи гуноҳ пасванди ҷамъсози «-ҳо» беҳтар созгор аст, чун гуноҳҳои бузург.

Гунаи дигари пасванди ҷамъбандии «он», ки дар исмҳои бо садонок ба итмомрасида меояд, «-гон» аст. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» як даста калимаҳои мансуби шаҳс ва ғайришаҳс бо ҳамин пасванд ҷамъ баста шудааст, чунончи: **афтодагон (7), офаридагон (64), фариштагон (68), бандагон (37), бузургон (33), равандагон (34), ояндагон (34), назораткунандагон (43), фурӯмондагон (53), бечорагон (74), тарсандагон (84), фиристодагон (63), газандагон (112),**

баргузидагон (89), лабташнагон (120), гузаштагон (47), гумоштагон (107).

Мисолҳо: *Пири соҳибдиле дар миёни назораткунандагон буд [1, 43]; Ҳар оина ин маъниро дар хоҳад ёфт, ки ҳосил аз ояндагон ва равандагони ин саро ҷуз ба ёдгоре боқӣ нахоҳад монд [1, 34]; Пас аз одамиён ҳар ки бар хислати фарештагон аст, афзали навъи инсон аст ва ҳар ки бар табъу сироти ситоъ ва ҳайвон бошад, бадтарини дарандагон ва газандагон аст [1, 68].*

Чамъбандии исм дар асар вазифаҳои нозук ва барҷастаи услубиро адо карда, тасвирро пурҷозиб гардондааст, чунончи, дар ин банди наҳвӣ омадааст:

Ва ҳам сухани ӯст, ки он ки ба ҳимояти ҷон даргурез мебинад, ҳаёли қач ва тасаввури ботил аст, зеро ки қуввати чамъият ва шавкати ҷалолати мард дандони тамаи душманонро бармеканад ва заъфу тарс ва сустӣ баддилӣ хасро бар кас далер мегардонад ва аз ин аст, ки бештар баддилону тарсондагон талафи шамиер мешаванд ва далерону муборизон аз вартаи талаф бурун меоянд [1, 60].

Гунаи дигари пасванди чамъсози «-он» ин пасванди «-ён» аст. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бо ин пасванд якчанд исми чамъе сохта шудааст, ки маънии мансубияту нисбатро мефаҳмонанд, чунончи: одамиён, сипоҳиён, румиён, пардагиён, доноён, элчиён, лашкариён, ҷаҳониён. Мисолҳо:

Филҷумла чамъе, ки султонро аз эшон ҷора нест ё арбоби сайфанд: Чун амирҳову элчиён ва сипоҳиёну монанди он ё асбоби қаламанд: Чун вузаро, муштавфиён, ҷорасозон ва амалдорон [1, 99]; Ва золим мабғузи (душмани) ҷаҳи ҷаҳониён аст [1, 20].

Тавре аз мисолҳои ҷавқ маълум аст, ин пасванд низ махсуси исмҳои шахс буда, исмҳои чамъ мебандад, ки нисбат ба шахсу исмҳои ғайри шахс мутааллиқанд. Гунаи дигари пасванди чамъсози «-он» пасванди «-вон» мебошад. Ин пасванд исмҳои чамъи ҷондор ва узвҳои исмҳои ҷондор месозад, монанди: охувон, абрувон, гесувон.

Чунон ки мебинем, дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бо ин пасванд танҳо як калима вохӯрд, ки исми ҷондор аст, калимаи «оҳувон», ду калимаи дигар исми узви инсонанд. Мисол:

Баҳром Қабисаро талабид ва тарбият кард ва ўро дар Араб «Муҳомир-ул-гизлон» лақаб карданд, яъне зинҳордиҳандаи оҳувон ва ҳимояткунандаи эшон [1, 66].

Як пасванди каммаҳсули ҷамъсози дигар «-ят» низ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» вохӯрд, ки ҳамагӣ як исми ҷамъ сохтааст: амоният. Мисол:

Зердастон амонияти ҳазрати Офаридгоранд [1, 31].

Ба воситаи пасванди «-ҳо» ҷамъ бастанӣ исм дар «Ахлоқи муҳсинӣ» дар нисбати пасванди «-он» камтар ба назар расида бошад ҳам, аммо нависанда аз рӯйи меъёр дар он ҷое, ки ҳамнишинии овозҳо тақозо менамояд, аз пасванди ҷамъсози «-ҳо» истифода кардааст. Ин пасванди ҷамъсоз аз рӯйи маводи «Ахлоқи муҳсинӣ» бештар ба исмҳои бечони ғайришаҳс омадааст, чунончи: **захираҳо (12), хазинаҳо (13), ҳолатҳо (108), ҳимматҳо (108), натиҷаҳо (116), тадбирҳо (54), мушкилиҳо (102), шафқатҳо (33), неъматҳо (34), айбҳо (99), корҳо (121), гумонҳо (113), хабарҳо (119), гулзорҳо (82), сандуқҳо (119), ҷӯйборҳо (33), коризҳо (33), работҳо (34), ҳунарҳо (36), ҳавзҳо (34), чоҳҳо (34), дарбандҳо (64), тухфаҳо (39), ҳадяҳо (39), амонатҳо (62), муболиғаҳо (51), таомҳо (60).** Мисолҳо:

Яке аз шафқатҳо он аст, ки чандон ки тавонад, мардумонро ба зироату иморат таҳрис кунад ва дар иҷрои корезҳову эҳдоси ҷӯйборҳо эшонро мададгорӣ намоянд [1, 33]; Дар изҳори халосиву ҳаводорӣ муболиғаҳо намуданд [1, 51].

Муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» гоҳо дар як ҷумла ҳам аз ҷамъбандии тоҷикӣ ва ҳам арабӣ истифода кардааст, ки хеле мавридшиносонаанд, чунончи, дар ҷумлаи зерин исмҳои ифодакунандаи маконро, ки ҷои ибодату сучуди аҳли исломанд, ба усули арабӣ ҷамъ бастааст:

Чун масоҷиду маобид ва мадорису хонақоҳу работҳо ва ҳавзҳову чоҳҳо ва амсоли инҳо аз аввоб-ул-барака. Мудоме ки асари он боқӣ бошад, ҳадяи савоб ба руҳбони он васил аст [1, 34].

Бисёр ачиб аст, ки дар «Ахлоқи муҳсинӣ» низ ҷамъбандӣ бо пастанди «-ҳо» дар калимаҳое ба назар расид, ки узвҳои инсон буда, бо пасванди ҷамъсози «-ҳо» ҷамъ баста шудаанд, чунончи: **ҷашмҳо (11), дилҳо (37), устухонҳо (31), рухсораҳо (62)**. Мисол:

Ҷаши наргис ба ҷашмҳои нигаранда менамояд [1, 11]. Ва аз фазилати ҷуд яке он аст, ки дилҳои халоиқ ҷавонмардонро дӯст дорад [1, 37].

Дигар пасванде, ки дар ҷамъбандии исм дар «Ахлоқи муҳсинӣ» нисбатан ғаёб аст, пасванди «-от» мебошад. Нависанда ба воситаи ин пасванд ҳам исмҳои моддӣ ва ҳам маъниро ҷамъ бастааст, чунончи: **боғот (51), ғаллот (8), табақот (71), муҳолифот (7), калимот (8), солахот (37), муҳиммот (34), мушкилот (82), ҳодисот (32), воқеот (90), марҷамот (11)**. Мисолҳо: *Шумо андеша кунед, ки агар гову тухм аз руаё бистонед ва ғаллотӣ эшон бихӯред, эшонро ба зарурат тарк зи риоят бояд кард [1, 33]; Тоати ҷашм он аст, ки назар дар муҳолифот ба ибрат кунад ва дар уламову сулаҳо ба назари ибрат бингарад [1, 7]; Бифармуд, то ин калимотро бо оби зар навиштанд ва дастурамали рӯзгори худ сохт [1, 8]; Муҳиммоту раоё дар зимаи худ гирифта, турсо вақти савол аз уҳдаи ҷавоб берун бояд омад [1, 34].*

Дар ин мавқеъ пасванди арабии «-от» чун муродифи пасванди ҷамъбандии тоҷикӣ, яъне «-ҳо» мебошад. Муқоиса шавад: боғот – боғҳо, ғаллот – ғаллаҳо, табақот – табақаҳо, муҳиммот – муҳимҳо, мушкилот – мушкилҳо, ҳодисот – ҳодисаҳо, воқеот – воқеаҳо, калимот – калимаҳо, муҳолифот – муҳолифҳо, солахот – солахҳо...

Муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» дар ифодаи мафҳуми ҷамъи ашёву ҳодисаҳои тасвиршаванда аз ҷамъбандии арабӣ низ истифодаи фаровон кардааст.

Муаллиф бо ин усули ҷамъбандӣ ҳам исмҳои моддию маънӣ, ҳам исмҳои шахсу ғайришахсро ҷамъ бастааст. Як нуктаро бояд таъкид намоем, ки аксари

исмҳое, ки дар асар бо ин усул чамъ баста шудаанд, арабиянд. Воқеан ҳам, аксари он исмҳои арабиро бо пасвандҳои чамъбандии тоҷикӣ наметавон чамъ баст ва агар чамъ бандем ҳам, гӯшхарошу сохта мебароянд. Чунончи: **салотин** (31), **мулук** (88), **укбо** (21), **ҳукамо** (20), **анво** (41), **аксом** (19), **акобир** (7), **машоих** (7), **харомин** (76), **фавоид** (32), **масочид** (46), **мадорис** (46), **умаро** (41), **аркон** (28), **чароид** (34), **сафаҳот** (34), **адвор** (35), **асоғир** (91), **акобир** (96), **алвоҳ** (82), **атроф** (33), **акноф** (25), **амсоқ** (42), **мамолик** (51), **фавоид** (34), **нафоис** (33), **хазоин** (37), **дафоин** (37), **мавоид** (41), **кавоин** (70), **фуқаро** (32), **ургон** (49), **амвол** (80), **хасоис** (44), **фазоил** (44), **уқало** (44), **асҳоб** (65), **авсоф** (99), **кавокиб** (31), **фузало** (33), **урафо** (33), **масоил** (18), **мачолис** (56), **вузаро** (86), **қасос** (7), **хутут** 37). Мисол:

Тоати гӯш истимои калом ва ахбору қисаси акобирон ва панду насоеҳи машоих ва аҳли яқин аст [1, 7]; Хукамо гуфтаанд: адл равият (баробарӣ) нигоҳ доштан аст миёни халқ [1, 20]; Шафқат бар оммаи раоё ва марҳамату рифқ бар ҳама халқ бар мулки азималишон ва салотини рафиалмакон лозим аст [1, 31]; Пас ахбори мулук ва салотин ва аҳволи умарову вузаро ва калимоти уламову ҳукаморо дар китоб сабт карданд [1, 68].

Вале метавон баъзе аз ин вожаҳоро бо пасвандҳои чамъсози тоҷикӣ чамъ баст, ки фаҳмотару гӯшнавозтар мешаванд. Масалан, султонон, ҳокимон, мадрасаҳо, қисмҳо, ҳаромҳо, ғоидаҳо, масҷидҳо, саҳифаҳо, сағирҳо, тарафҳо, мамлакатҳо, қоидаҳо, ғақирҳо, оқилон, фозилон, масъалаҳо, вазирон, қиссаҳо, хатҳо ва ғайра.

Бисёр ҷолиб аст, ки муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳанӯз дар асри XV баъзе вожаҳоеро, ки бо усули чамъи шикастаи арабӣ чамъ баста шудаанд, боз бо усули чамъбандии тоҷикӣ, яъне ба воситаи пасванди чамъсози «-он» «-ҳо» чамъ бастааст. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин муаллиф калимаи акобир, ки чамъи акбар аст, бо пасванди «-он» ва калимаи манозилро, ки чамъи манзил мебошад, бо пасванди «-ҳо» чамъ бастааст:

Тоати гӯш истимои калом ва ахбору қисаси акобирон ва панду насоеҳи машоих ва аҳли яқин аст [1, 7]; Дигаре фармуд, зарифтарин тоҷҳо тоҷияи

румӣ, дигаре илова намуд, ки аз манозилҳо бустонҳои пургулу раёҳин беҳтар аст [1, 61].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» исмҳои ҷондори ҳам шахс ва ҳам ғайришахс, асосан, бо пасванди ҷамъсози –он ё ҷамъбандии арабӣ ҷамъ баста шудааст. Масалан, аз исмҳои ҷондори ғайришахс вожаи «шутур» дар асар ҷаҳор маротиба истифода шудааст, ки дутои он бар сурати танҳо ва дутои дигар бо пасванди –он ҷамъ баста шудааст. Мисол: *Пас ҳамон шутуронро аз матои Мисру Шом барканда, ба дасти ҳамон элҷӣ баргардонид ва чун шутуронро ба назди Ҳотам оварданд, боз бифармуд, то мунодӣ карданд, ки ҳар ки шутуре ба ман дода, биёяд ва ҳамон шутури худ бо он чи ки худ бор дорад, бигираду барад [1, 38].*

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» исми ғайришахси вожаи «асп» низ бо пасванди «-он» ҷамъ баста шудааст, чунончи... Зарифтарин овозҳо шиҳаи аспон ... мебошад [1, 61].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» дар ниҳояти камӣ баъзан исми бечон низ бо пасванди «-он» ҷамъ баста шудааст, чунончи:

Маро аз ин мева нашояд хӯрдан»; Амирзода пурсид, ки чаро? Гуфт: «Ба ҷиҳати он ки вақте ман ин дарахтонро мешинондам, писари амири Балх ба ин ҷо расид ва маро дар шинондани дарахт сарзаниш кард [1, 48].

Хулоса, Хусайн Воизи Кошифӣ вобаста ба лаҳзаи тасвир, моҳияту мазмуни матн аз роҳҳо ва гунаҳои воситаҳои ҷамъбандӣ бо камоли ҳунари истифода карда, ҷаззобияти асарро таъмин намудааст.

2.2.2. Вижагиҳои калимасозии пешвандию пасвандии исму сифат дар «Ахлоқи муҳсинӣ». Калимасозӣ яке аз роҳҳои такмили таркиби луғавии забон буда, асосан, тавассути осори адибон амалӣ мегардад. Адибони соҳибистеъдоду соҳибзавқ барои рангорангӣ ва ҷасоҳати суханашон, ифодаи саҳеҳи мафҳумҳо аз тамоми имкониятҳои калимасозӣ истифода мебаранд. Воситаҳои грамматикӣ калимасозӣ дар забони тоҷикӣ гуногун аст. Яке аз воситаҳои

муҳим пасванду пешвандҳо маҳсуб меёбад, ки аз ин воситаи калимасозӣ ҳар адибе мувофиқи маҳорату саликаи худ истифода мекунад.

Дар боби калимасозӣ дар таърихи афкори забоншиносии тоҷик дар осори марбути забоншиносӣ ва фарҳангҳои тафсирии қайду ишора ва тавзеҳоти муфиде дида мешавад.

Мувофиқи таҳқиқи профессор Д. Хоҷаев, ҳанӯз дар асри XIII донишманди улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» асосҳои калимасозии пасвандиро вобаста ба қофиясозӣ нишон додааст, чунончи, ӯ мегӯяд: «Шамси Қайси Розӣ дар иртибот ба қофиясозӣ ба асосҳои дастури калимасозии забони тоҷикӣ низ тавачҷуҳи бештаре зоҳир карда, дар маҷмӯъ 35 адад пасвандҳои калимасозу шаклсозии исми сифатро бо тобишҳои маъноияшон шарҳ додааст, ки чунинанд: -зор, -дор, -бор, -вар, -сар, -гар, -гор, -дон, -бон, -истон, -чӣ, -ӣ, -ҳо, -ак, -осо, -нок, -ин, -он, -ваш, -аш, -фон, -о, -манд, -ча, -гон, -ан, -сон, -а, -ур, -иш, -гун, -ум, -гин...[148, 139].

Дар воқеъ, на танҳо Шамси Қайси Розӣ, балки донишмандони дигари асри миёна ба мисли Насируддини Тусӣ, Маҳмуди Омулӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, муаллифони фарҳангҳои тафсирии классикӣ, аз ҷумла, Ҳусайни Инҷу дар «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», Муҳаммад Ҳусайн Бурҳон дар «Бурҳони қотеъ», Абдуррашиди Татавӣ дар «Фарҳанги Рашидӣ», Ғозиддини Бодшоҳи Ғозӣ дар «Ҳафт қулзум» ба масъалаи калимасозии пасвандию пешвандӣ эътибори хоса додаанд.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» сермаҳсултарин пасванди калимасоз пасванди муштараквазифаи «-ӣ» мебошад. Ин пасванд дар забоншиносии классикӣ ва муосири тоҷик бо истилоҳҳои гуногун ёд мешавад.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ин пасванд дар сохтани исм ва сифат хеле сермаҳсул мебошад. Исмиҳое, ки тавассути ин пасванд сохта мешаванд, маъноҳои гуногун, чунончи: макон (пастӣ, баландӣ, фарохӣ), замон (пагоҳӣ, бегоҳӣ, субҳгоҳӣ), таҳассус ва касбу кору ҳунар (деҳқонӣ, муаллимӣ, рассомӣ), ҳолат (ҳастӣ, ҳаётӣ, оромӣ, қувваозмӣ), аломату хусусияти шахсу чизе

(ҷавонӣ, ҳалимӣ, хоксорӣ, сахтӣ) доранд ва ин аломату хусусиятҳо тавассути ин пасванд ҳамчун шайъи грамматикӣ тасаввур мешаванд.

Донишманди асри XIII Шамси Қайси Розӣ се вазифаи ин пасванди муштараквазифаро қайд кардааст: 1) ҳарфи замир ва робита (рафтӣ, меравӣ, олимӣ, тавонгарӣ). Аз диди забоншиносии муосир бандаки феълию хабарӣ; 2) ҳарфи нисбат (ироқӣ, хуросонӣ, обӣ, оташӣ, мардумӣ, оҳистагӣ, ҳамроҳӣ, ҳамшаҳрӣ). Имрӯз ҳам дар адои ин вазифа онро пасванди исми нисбатсоз мегӯянд; 3) ҳарфи лаёқат ва лузум (доштанӣ, карданӣ, хӯрданӣ). Муҳаққиқи баҳши калимасозӣ Ш. Рустамов дуруст таъкид менамояд, ки «Забоншиносон дар хусуси суффикси «-ӣ», калимасозии он фикрҳои мухталиф гуфтаанд, вале ҳамин чиз аниқ аст, ки суффикси «-ӣ» оморфема буда, дар исму сифатсозӣ маъно ва вазифаҳои мухталифи он равшан зоҳир мешавад [117, 45].

Дар воқеъ, ин пасванд оморфема буда, чандин вазифаҳои дастурӣ дорад. Ҳанӯз дар асри XVII муаллифи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» Ҳусайни Инҷу ин хусусияти пасванди мазкурро таъкид карда, ҳашт вазифаи дастурии онро нишон додааст, чунончи: 1) «ё»-и нисбат (хуросонӣ, ҳиндустонӣ); 2) «ё»-и таачҷуб (чӣ марди бадӣ); 3) «ё»-и хитоб (уфтӣ, омадӣ, задӣ); 4) «ё»-и лаёқат (навохтанӣ, бардоштанӣ); 5) «ё»-и танкир (марде, аспе); 6) «ё»-и таъзим (мардест бузург); 7) «ё»-и нисбати сифот (фозилӣ, олимӣ); 8) «ё»-и маънии ҳосили масдар (комбахшӣ, заррезӣ) [3, 187-189].

Муаллифи фарҳанги «Бурҳони қотеъ» низ мисли муаллифи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» ҳашт вазифаи ин пасвандро бо мисолҳо таъкид кардааст: 1) «ё»-и нисбат (ироқӣ, хуросонӣ, шоҳӣ); 2) «ё»-и изофат (ашрофии сара, шоҳии қал), 3) «ё»-и таачҷуб (бадӣ, некӣ); 4) «ё»-и хитоб (омадӣ, гуфтӣ, рафтӣ); 5) «ё»-и лаёқат (хӯрданӣ, заданӣ, куштанӣ); 6) «ё»-и танкир (шахсе, аспе); 7) «ё»-и таъзим (мардест, яъне марди бузургест); 8) «ё»-и нисбати сифат (фозилӣ, шоирӣ, котибӣ, мушкбездӣ, гулрезӣ) [175, 30].

Маълум мешавад, ки ин пасванд ҳанӯз дар давраи миёнаи инкишофи забони адабии тоҷик хусусияти оморфемагӣ пайдо карда будааст.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» дар калимасозӣ аз ин вазифаҳои дастурии оморфемаи «й» бо камолӣ хунари суҳансанҷӣ истифода кардааст, чунончи: **ҷавонӣ (8), ҳайвонӣ (11), парешонӣ (32), арғувонӣ (15), ҷаъфаронӣ (15), шодмонӣ (46), комронӣ (34), подшоҳӣ (70), ҷаҳондорӣ (116), шаҳриёрӣ (136), гаронӣ (31), қаҳтӣ (76), созгорӣ (60), нақӯкорӣ (46), бурдборӣ (71), корсозӣ (50), хӯрданӣ (42), шармсорӣ (72), марҳаматгустарӣ (78), ҳештандорӣ (65), шитобкорӣ (55).** Мисол:

Ҳеҷ касро аз салотин бе мадади азми дурусту зимомӣ тасхири мамолик ба қабзаи иқтидор дарнаёмада ва бе тақонӣ саъйи болиғ бар сарири шаҳриёрӣ ва маснади ҷаҳондорӣ нарасида [1, 116].

Нависанда ба воситаи пасванди «-й» аз исмҳои арғувон ва ҷаъфарон сифати нисбӣ сохта, онҳоро барои қиёси ҳолати қаҳрамон ба сурати мутаҷаддид кардааст, чунончи: «Рухсори арғувонӣ ўро ҷаъфаронӣ дид» [1, 78];

Дигар аз пасвандҳои сермахсул дар «Ахлоқи муҳсинӣ» пасванди «-гор» мебошад. Ин пасванд дар забони адабии муосир низ аз пасвандҳои серистеъмол маҳсуб меёбад. Профессор Ш. Рустамов чунин таъкид кардааст: «Суффикси «гор» низ аз феъл ва исмҳои маънӣ танҳо исми фоил месозад [хостгор, талабгор, хизматгор]» [117, 39].

Шамси Қайси Розӣ ин пасвандро ҳарфи исми фоилсоз номида чунин гуфтааст: «Ҳарфи фоил ва он «гоф»-у «алиф»-у «ро» аст, ки дар авоҳири афъол маънии фоилият диҳад, чунон ки «кирдгор»-у «Офаридгор»-у «омӯзгор» ва дар авоҳири асмову сифат маънии наът [ситоиш] диҳад, чунонки «созгор»-у «рӯзгор» [3, 101].

Тавре ки аз қайди ин донишманди улуми адабӣ бармеояд, ў на танҳо бо асосҳои феълӣ, балки бо исму сифат низ васл гардида, калима сохтани ин пасвандро таъкид кардааст.

Муаллифи «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» бошад, «-гор» - ро ба қатори пасвандҳое дохил кардааст, ки ифодаи маънии ҳудовандӣ медиҳанд ва калимаҳои созгор, омӯзгор, хизматгор ва «ситамгор»-ро мисол овардааст. Дар воқеъ, назари муаллифи «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» саҳеҳтар аст, зеро дар

калимаҳои ғавқ «- гор» ба маънии дорой, соҳибӣ, далолат кардааст. Муаллифи «Фарҳанги Рашидӣ» низ ин пасвандро пасванди ифодакунандаи маънии худовандӣ доништа, калимаҳои «хидматгор», «ситамгор» ва «гунаҳгор»-ро мисол овардааст [3, 249].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» низ чанд калимае, ки ба воситаи ин пасванд сохта шудаанд, ҳамин маъниро доро буда, ишора ба дороию соҳибият аст, амалеро ғаҳмондаанд, чунончи: Офаридгор, гунаҳгор, комгор, ситамгор. Мисол:

Ҳамчунин аркони давлат бояд, ки руоёро аз чизҳои зараркунанда ва гургони ситамгор нигоҳ доранд [1, 115].

Бисёр ҷолиби диққат аст, ки муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» аз асоси замони ҳозираи ғеъли «соҳтан», яъне «соз» бо ёрии ин пасванд исми «созгор» сохта, пасон бо пешванди «но» вожаи «носозгор» сохтааст: *Даҳри ғаддор ва сипеҳри носозгор ба ҷағочӯӣ ва тундхӯӣ маъруф аст [1, 115].*

Пасванди «-гар» чи дар забони адабии классикӣ ва чи дар забони адабии муосири тоҷикӣ исми ифодакунандаи ғоил месозад.

Дар шиноҳти ин пасванд профессор Ш. Рустамов андешаи шарқшиноси озарӣ Н.З. Ҳотамиро оварда, чунин меғӯяд: «Суффикси –гар, исми шахс, исми ғоил месозад, вале Н. З. Ҳотамӣ онро дар қатори суффиксҳои сермаъно номбар карда, вобаста ба семантикаи асоси калимаи сохта тобишҳои маъноии зерини онро қайд кардааст:

«Дар калимаҳои ғоратгар, ҳиллагар амалкунандаро ифода мекунад:

Истеҳсолкунандаро меғаҳмонад: мисгар, кӯзагар.

Тайёркунандаи ҳӯрокро ифода мекунад: ошгар, ҳалвогар.

Дӯзандаро меғаҳмонад: кафшгар» [117,39].

Дар шарҳи ғавқ ду нуқтаи ноҷою носоҳеҳ дида мешавад, ки чаро онҳоро профессор Ш. Рустамов надидааст ё дидаасту чизе нагуфтааст ва барои мо маълум нашуд.

Нуқтаи аввал ин аст, ки ҷаҳор зергурӯҳе, ки Н. З. Ҳотамӣ ҷудо кардааст, ҳамааш исми ғоили шахсанд ва амалкунандаю истеҳсолкунанда, тайёркунандаи ҳӯроку дӯзанда –ҳама иҷрокунандаи амаланд. Нуқтаи дуюм ин

аст, ки кафшгар дӯзанда нест, агар мурод, дӯзанда бошад, кафшдӯз мегӯянд, мисли мӯзадӯз, маҳсидӯз, мукидӯз ва ғайра.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бо ин пасванд панҷ калима сохтааст, ки исми фоилро фаҳмондаанд: тавонгар, заргар, оҳангар, ситамгар, бедодгар. Мисолҳо: *Мазаи теги барқнишонаш бо гиряи ситамгарон мудаббири муқтарин [наздиқшаванда] бошад [1, 66]; Пас, ин мард бедодгар аст, на ситамёфта [1, 72].*

Бо дигар пасвандҳои исму сифатсоз дар «Ахлоқи муҳсинӣ» аз як то се калима сохта шудаанд, чунончи: -вор (бузургвор, умедвор), -дон (нигиндон, сангдон); -дор (номдор, ҷаҳондор, ҷавҳардор); -зор (корзор, шӯразор, марғзор); -истон (шӯристон, боғистон); -манд (хирадманд, давлатманд); -а (ороста, пероста); -гӣ (оростагӣ, бандагӣ); -нок (андешанок); -сор (шармсор); -гин (андухгин); -бон (боғбон). Мисолҳо:

Султон бағоят мутаассир шуда, рӯй ба он ноиб кард, ки нек сайиди номдор ва ҳаҷми бузургвор ба хизмати мо овардаӣ! [1, 110];

Чаҳорум он ки дар корзор мардонагӣ ва фарзонагӣ риоят намояд [1, 157];

Овардаанд, ки рӯзе он навбодаи бӯстони вилоят бо кураи боғистони ҳидоят Сабт ибни Ваҳл ва Ҳусайн ибни Алӣ Ризоаллоҳ бо ҷамеи муллоён аз аширофони араб ба сари хоне нишаста буданд, ходимааш бо косае оши гарм даромад, аз ғояти даҳшат пояш бархӯрд ва коса аз дасташ бар сари шоҳзода афтод ва ба рухсораи муборакаш фуру рехт. Шоҳзода хашими хеш фуру хӯрд [1, 29];

Чунончи, дар ахбор омада, ки дар аҳди Маъмун аъробие буд, ки дар шӯразор нашъунамо ёфта, ҷуз оби шӯру талх надида ва начашида [1, 10].

Меҳостем дар бораи як ҳиссаи калимасоз, ки дар «Ахлоқи муҳсинӣ» якчанд исм сохта шудааст, андаке таваққуф намоем, ки он вожаи «гоҳ» мебошад.

Дар мавриди калимаи «гоҳ» дар забоншиносии муосири тоҷик назарҳо мухталифанд, масалан, забоншинос, муҳаққиқи баҳши калимасозӣ профессор

Ш. Рустамов чунин нуқтаи назар дорад: « ...дар таркиби калимаҳои «субҳгоҳ» ва «гузаргоҳ» унсури «гоҳ» мушоҳида мешавад, ки яке ба маънои замон ва дигаре ба маънои макон истифода шудааст. Азбаски якумӣ берун аз таркиб, алоҳида низ истифода мешавад ва дар забон вазифаҳои гуногунро адо мекунад, вай суффикси калимасоз ба шумор намеравад, аммо дуоимӣ танҳо дар таркиби калима мушоҳида мешавад, алоҳида намеояд. Бинобар ин вай суффикси калимасоз аст ва маънои маконияш маҳз дар тартиби калима мушоҳида мешавад.» [117, 38]

Мувофиқи таҳқиқи забоншинос А. Амлоев пасвандгунаи «гоҳ» имрӯз яке аз серистеъмолтарин ҷузъи калимасоз маҳсуб меёбад. Ин муҳаққиқ ба сурати мушаххас дар насри бадеии нависанда Ф. Муҳаммадиев 54 вожа сохтани ин пасвандгунаро нишон додааст, чунончи: такагоҳ, чоштгоҳ, нишастгоҳ, чарогоҳ, истиқоматгоҳ, омӯзишгоҳ, хобгоҳ, ҷойгоҳ...[15, 11].

Тавре аз ин ду иқтибоси ғавқ бармеояд, муаллифи аввал ҳиссаи «гоҳ»-ро дар вожаи «субҳгоҳ» ҷузъи калимасоз намедонад, аммо муаллифи дуюм дар вожаи «чоштгоҳ» онро ҷузъи калимасоз, яъне пасванд медонад.

Ба назари мо, вожаи «гоҳ» дар ҳар ду ҳолат нақши пасвандӣ дорад, барои сохтани исмҳои мафҳуми маконӣ ва замонӣ. Дар вожаҳои «сахаргоҳ», «субҳгоҳ», шомгоҳ», «чоштгоҳ» ва «бомдодгоҳ» ба маънии ҳангоми сахар, ҳангоми субҳ, ҳангоми шом, ҳангоми чошт омадааст ва инҳо исмҳои ченаки замонанд. Дар калимаҳои «гузаргоҳ», «такагоҳ», «нишастгоҳ», чарогоҳ», «истиқоматгоҳ», «омӯзишгоҳ», «хобгоҳ» ба маънии ҷойи гузаштан, ҷойи така, ҷойи нишастан, ҷойи чаридан, ҷойи истиқомат, ҷойи омӯзиш, ҷойи хоб омада, исми макон сохтааст. Шояд дар калимаҳои «беғоҳ» ва «пагоҳ» низ таърихан «гоҳ» ҳамин вазифаро адо кардааст.

Аксари ин вожаҳои исмии бо пасванди «-гоҳ» сохташуда дар «Ахлоқи муҳсинӣ» вохӯрдаанд, чунончи: гармгоҳ (35), назоратгоҳ (76), сиёсатгоҳ (68), лашкаргоҳ (59), чарогоҳ (65), шабонгоҳ (77), такагоҳ (48), боргоҳ (22), заҳматгоҳ (76), ҷойгоҳ (92), даргоҳ (88). Мисол:

Гиряи ман барои он аст, ки ногоҳ мазлуме додхоҳ ба дари боргоҳ фарёд кунад ва садои ӯ ба гӯшии ман нарасад ва ӯ маҳрум боз гардад ва ман беҳабар бошам [1, 22]; Пас ресмони борики абрешимин, ки дар соқи мӯза дошт, берун кард ва дар он дариҷаҳо маҳкам карда, аз гурфа ба лаби хандақ фуру омад ва бо шино аз хандақ бигузашт ва ба лашкаргоҳи худ омад [1, 59]; Нушервон фармуд, то золиро ба сиёсатгоҳ бурданд ва гардан бизаданд [1, 68].

Пасванди «-анда» дар «Ахлоқи муҳсинӣ» исми фоил сохтааст ва ба гурӯҳи пасвандҳои серистеъмоли ин асар дохил мешавад.

Ин пасванд таърихан аз ду пасванд –and ва –ak ташкил шуда, дар забони форсии миёна дар шакли –andak ва –andaq воমেҳӯрад [97, 46].

Вожаҳое, ки ба воситаи ин пасванд сохта мешаванд, дар аксари китобҳои дарсии забони тоҷикӣ ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ва мақолаю асарҳои таҳқиқии забоншиносони тоҷик сифати феълӣ номида мешаванд, аммо ин вожаҳо исми фоиланд, яъне исманд.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бо ин пасванд як даста вожаҳое сохтааст, ки исми шахс буда, имрӯз ба исм гузаштаанд, чунончи: гузаранда, коркунанда, лофзананда, чабркунанда, зараркунанда, озордиҳанда, ришвадиҳанда, ришвагиранда... Мисолҳо:

Пас, дар чунин рӯзгори гузаранда ва авқоти напоянда соҳибдават касест, ки ба изҳори осор макрамат [бахииш] ва иҷрои изҳори марҳамат номи неку зикри ҷамил ёдгор гузорад [1, 75]. Ва дигар ришватгиранда забунӣ ришватдиҳанда мебошад ва забунӣ муносиби вазир нест! [1, 125].

Донишманди асри XVI Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ низ дар дастури таълимии «Чаҳор гулзор» ин гурӯҳи вожаҳоро исми фоил муштак аз масдар дониста, чунин таъкид мекунад: Ҳаштум исми фоил ва он низ ба ду қисм аст: аввал аслӣ, ки муштак аз масдар бувад, чун гӯйанда аз гуфтан ва раванда аз рафтан ва хӯранда аз хӯрдан ва нӯшанда аз нӯшидан [3, 156].

Бо пасванди «иш» дар «Ахлоқи муҳсинӣ» панҷ калима сохта шудааст, ки исми масдаранд, чунончи: навозиш, молиш, накуҳиш, нозиш, коҳиш: Мисол:

Агар султон раъйе [фикре] андешид, ки маслиҳати моле ва мулк даре он набувад, бояд, ки ба он розӣ нашавад, лекин даре маҷмуъ онро писанд кунад ва бар сари ҷамъ накуҳиши он нанамоянд [1, 122]. Дуюм, ҷамъе, ки аз фармони ӯ сар кашанд, молиш диҳад [1, 121].

Бо пасванди «-ор» даре «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳамагӣ ду калима сохта шудааст: гирифтор, гуфтор. Мисол: *Ўро вазири росткор ва дурустгуфтор бидиҳад, то агар нуқтае аз қавоиди маъдалат фаромӯш кунад, он вазир ёдаш бидиҳад [1, 121].*

Пасванди «-ак» ҳам хусусияти калимасозӣ дорад, ҳам шаклсозӣ. Даре калимаҳои навъи пайвандак, бандак, часпак, дастак, пасванди «-ак» калима сохтааст, аммо даре вожаҳои писарак, духтарак пасванди «-ак» калимаи нав насохта, ба ҳамон калима тобиши хурдиву навозиш ё таҳқир додааст. Даре «Ахлоқи Муҳсинӣ» бо ин пасванд ду калима вохӯрд: ғуломак, говак. Даре «Ахлоқи муҳсинӣ» вожаи ғуломак ба маънии хурдӣ омадааст, чунончи: *Чун ғурфа хилват шуд, Дайламӣ дари ғурфаро даре баст ва ханҷар кашида, Абуҷаъфарро ҳалок кард ва он ғуломак аз тарс беҳуш шуда буд [1, 59].* Маънии хурдиро ифода кардани пасванди «ак» на маънии навозиш ё таҳқир даре калимаи ғуломак аз матни ҳуди асар, ки пеш аз ҷумлаи фавқ омадааст, фаҳмида мешавад. Муқоиса шавад:

Абуҷаъфар фармуд, то ғуломак аз он ғурфа бирафтанд ҷуз ғуломи хурдсол, ки ҳавозеҳи (ҳочати) эшон муҳайё кардӣ» [1, 59].

Даре ду порчаи матни фавқ ибори «ғуломи хурдсол» ва вожаи «ғуломак» муродиф мебошанд.

Пешванди «ҳам-». Пешванди «ҳам-» ягона пешванди исмсоз даре забони адабии тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Ин пешванд аз исми масдар ва калимаҳои ифодакунандаи шайъ исм месозад. Даре бораи пешванди исмсози «ҳам-» даре «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик», ки нашри академикӣ аст, чунин маълумот оварда шудааст: «Даре исмсозӣ танҳо префикси «ҳам-» иштирок менамояд. Ин префикс аз исм исмҳое месозад, ки ҳамроҳӣ, шарикӣ ва

муносибати дутарафаи шахс ва предметҳоро мефаҳмонад: ҳамроҳ, ҳамсоя, ҳамхона, ҳамдигар, ҳамсуҳбат.

Дар калимаҳои «ҳамнишин», «ҳамнишаст» ва «ҳамзод» префикси «ҳам-» аз асосҳои феълӣ исми шахс сохтааст [32, 119].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» айнан ҳамин қолаби исмҳои бо пешванди «ҳам-» сохташударо вохӯрдем ва ин нишонаи он аст, ки чунин қолаби калимасозӣ дар забони адабии мо таърихи куҳан доштааст.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ба воситаи ин пешванд панҷ калима сохта шудааст, ки аз исму асоси феълианд, чунончи: ҳамсоя, ҳамроҳ, ҳамдостон, ҳамостон, ҳамнишин. Мисол: *Хонаи падари ман дар Басра бо хонаи амир ҳамостону падарам бо мулозимонаш ҳамдостон буд* [1, 84].

2.2.3 Исмҳои мураккаб. «Калимаи мураккаб, – мегӯяд забоншиноси тоҷик, муҳаққиқи калимасозӣ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ О. Х. Қосимов, – бо ҳам аз рӯи қонуни сарфӣ забон ҳамнишину пайваст шудани ду ё зиёда асос ё решаҳо мегӯянд» [66, 98].

Таҳлилу таҳқиқи сохти сарфӣ «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон дод, ки калимасозии исмҳои мураккаб дар ин асар нисбат ба калимасозии пешвандию пасвандӣ хеле маҳдуд будааст. Хусайн Воизи Кошифӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» кӯшиш кардааст, ки мафҳуму амалҳоро бо калимаҳои решагӣ ва сода ифода кунад.

2.2.3.1. Исмҳои мураккаби пайваст. Бояд гуфт, ки ин роҳи калимасозӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» каммаҳсул буда, теъдоди умумии исмҳои мураккаби пайваст нисбат ба исмҳои сохта ва мураккаби тобеъ хеле кам ба назар расид.

2.2.3.2. Исмҳои мураккаби тобеъ. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» исмҳои мураккаби тобеъ нисбат ба исмҳои мураккаби пайваст зиёдтар ба назар расид, аммо дар муқоиса ба исмҳои сохтаи пешвандию пасвандӣ хеле кам истифода шудааст.

Таҳқиқ ва баррасии онҳо нишон дод, ки теъдоди умумии исмҳои мураккаби тобеъ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» тахминан дар ҳудуди 80-90 адад

мебошад: айбчӯ [92], айёрандеш [8], амалдор [99], бурдборӣ [28], гавҳарфишонӣ [40], гӯшанишинӣ [123], гӯшмол [31], васиятнома [52], ғаразчӯ [92], дилчӯӣ [30], дастурамал [8], дӯсткомӣ [35], ғарибнавозӣ [42], душманкушӣ [36], дарвешпарварӣ [42], душмангезӣ [63], дилхушӣ [113], додхох [22], дурандешӣ [58], додхохӣ [88], зарбахшӣ [40], зиёдаталабӣ [112], зиёфатхона [80], корсозӣ [30], лашкаркашӣ [36], мамлакатдорӣ [40], меҳмондорӣ [80], марҳаматгустарӣ [32], кишваркушоӣ [40], нақӯкорӣ [31], оташпора [11], охубача [32], раиятпарварӣ [32], ризочӯӣ [91], ришвагиранда [125], ришвадиханда [125], саркашӣ [36], сипаҳсолор [36], созгорӣ [30], сипосдорӣ [7], сарафрозӣ [35], сохибхабар [70], суҳанчин [90], тирборон [8], росткорӣ [51], фармонбардорӣ [36], фармонравой [40], фармонбар [7], ҳештандорӣ [29], узрхохӣ [113], ҷавонмардӣ [38], шитобкорӣ [54], шукргузорӣ [7], ҳақшиносӣ [117], шахбоз [14].

Мисолҳо:

Имрӯз шаҳбози ақл ҳар гаҳе дар ҳавои санои Искандар ҷиҳати он парвоз мекунад, ки ҳумои ҳимматаш ба устухони зиракони дунё сар фуру наёварда [1, 14];

Робитаи шом аз зиёфатхонаи вай бурдӣ [1, 80];

Сабуктегинро бар вай раҳм омад ва дасту пойи охубачаро бидушод [1, 32].

Хулоса, дар калимасозии исм Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар баробари калимасозии арабӣ аз имконияти забони тоҷикӣ низ самаранок истифода кардааст. Мутаассифона, адиб дар сохтани исмҳои сохта на аз ҳамаи пасвандҳои истифода бурдааст. Ғайр аз ин ба баъзе пасвандҳое, ки имрӯз сермаҳсуланд, дар «Ахлоқи муҳсинӣ» танҳо як ё ду калима сохта шудааст.

Маълум мешавад, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ бештар майл ба тамоили корбурди вожаҳои рехтаю сода ва камтаркиб доштааст. Ва дар ҳамин замина ғановати луғавии забони тоҷикиро нишон додааст.

2.2.4. Сифат ва вижагиҳои он дар «Ахлоқи муҳсинӣ». Дар калимасозии сифат низ яке аз роҳҳои сермаҳсул калимасозии пасвандию пешвандӣ мебошад. Бисёр пасвандҳои сифатсоз бо пасвандҳои исмсоз ҳамгун ҳастанд. Шояд таърихан онҳо аз решаҳои гуногун баромада бошанд, аммо дар забони классикӣ ва муосир онҳо ҳамшакланд.

Сифат калимаест, ки чигунагии шайро мефаҳмонад. Ин аломату хусусияти сифат аксар дар дохили ибора, алаҳхусус, иборои изофӣ равшан зоҳир мегардад.

Шайъ, ки аломату хусусиятҳои гуногун дорад, сифатҳои аслий ва сода наметавонанд, ки ҳамаи он аломату хусусияти шайро дар ҳама вазъияти нутқ (-хоҳ шифоҳӣ ва хоҳ хаттӣ) ифода намоянд. Аз ин ҷост, ки сохтани сифатҳои зиёде ногузир мегардад ва дар ин бобат нақши пешванду пасвандҳо хеле муҳим аст.

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (нашри академӣ) чунин гуфта шудааст: «Суффиксҳои сифатсоз аз ҷиҳати мавқеи калимасозӣ ва истеъмол ба се гурӯҳ чудо мешаванд: сермаҳсул, каммаҳсул ва бемаҳсул:

1) суффиксҳое, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ, аз ҷумла калимаҳои нав, сифат, месозанд, суффиксҳои сермаҳсул ном доранд: -ӣ, -нок, -манд, -она; 2) суффиксҳое, ки калимаҳои зиёд сохта, вале доираи истифодаашон дар сохтани сифатҳои нав маҳдуд аст, суффиксҳои каммаҳсул ба шумор мераванд: -гун, -ак, -ин, -онӣ 3) суффиксҳое, ки фақат дар сохтани танҳо чанд калима иштирок меkunанд, суффиксҳои бемаҳсуланд: -осо, -ваш, -ур [32, 140].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» пасвандҳои зерини сифатсоз аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифат сохтаанд, чунончи: **-ӣ [-гӣ]: қабилаи аъробӣ, музди гуруснагӣ [10], нафси ҳайвонӣ [11], рухсораи арғувонӣ [15], марди рӯйгарӣ [16], риояти мардумиву мардонагӣ [61], атласи хитой [61], тоқияи румӣ [61], хамри софӣ [61], маҷлиси подшоҳӣ [76], айвони шоҳӣ [76], зари сурхи румӣ [88], мардони корӣ [89], кавкаби шоҳӣ [106], муҳимоти султонӣ [107], муборизони корзорӣ [119]; -манд: марди хирадманд [22], малики давлатманд [25]; -она: таоми мулкона [88], марди фарзона [89], шафқати**

падарона [103], маоши ғарибона [106], тадбири ҳакимона [117]; -вор: салотини бузургвор [12], гавҳари шахвор [97]; -а: дилҳои шикаста [32], ибодати шастсола [18]; [61]; -гин: марди андухгин [22]; -ур: ранчур [87]; -оин: боғҳои бихиштоин [8]

Мисолҳо: Вақте ки дар қабилани аъробӣ қатъӣ афтод ва ба зарурат таҳсили тӯша аз ватан берун омад [1, 10];

... Ба музди гуруснагиву бечорагии ман ин об аз бихишт ба дунё фиристод [1, 10];

Рухсори арғувони ўро заъфаронӣ дид [1, 15];

Ўро гуфтанд, ту марди рӯйгарӣ [1, 16];

Латифтарин либосҳо атласи хитой аст [1, 61];

Дигаре фармуд, зарифтарин тоҷҳо тоқияи румӣ [1, 61];

Овардаанд, ки бузургеро дар маҷлиси подшоҳӣ таърифи бисёр карданд [1, 76];

Дар зовияи танги он пиразан тааммул кунанд, ки дар гӯшаи айвони шоҳӣ воқеъ шуда буд [1, 76];

Пас бар батлон чизе аз он марди хирадманд чӣ гуна андӯхгин шавад [1, 22];

Ҳар рӯз аз матбахи хоси хоҷа таоми мулкона меоварданд [1, 88];

Адаб аз ҳама кас некӯ мемонад, хусусан, аз мулуки чаҳондор ва салотини бузургвор [1, 12];

Дар хабар омадааст, ки як соат адли подшоҳ дар палаи мизони тоат роиҷтар аст аз ибодати шастсола [1, 18];

Дигаре илова намуд, ки аз манозилҳо бўстонҳои пургулу раёҳин беҳтар аст [1, 61];

Васияти сеюми Хушанг ин буд, ки эй фарзанд, бояд ки арбоби фисқро молидаву ранчур ва шарро саркӯбу мақхур дорӣ [1, 87];

... Шукри иморатҳои олӣ ва боғҳои бихиштоин, масокину мазомини раиятро аз нузули хадаму ҳашам маоф доштан [1, 8].

Пасвандҳои хоси сифатсоз дар «Ахлоқи муҳсинӣ» камтар истифода шуда бошанд ҳам, мавқеи муҳим доранд. Яке аз пасвандҳои хоси сифатсоз пасванди «она» мебошад. Ин пасванд, асосан, аз исмҳои сифат месозад. Ин пасванд сифатеро мефаҳмонад, ки хос ба ҳамон шайъ буда, дар ҷавҳари он бояд ин сифат бошад. Масалан, вожаи падарона сифатеро мефаҳмонад, ки хос ба падар аст, мисли модарона, дилбарона, бародарона, хоҳарона, дӯстона ва ғайра.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» вожаи падарона, ки аз исми падар ва пасванди «-она» сохта шудааст, дар қолаби ибораи изофии «шафқати падарона» омадааст, чунончи: *Гуфт: «Шафқати ӯ бар сипоҳ чӣ андоза аст?» Гуфт: шафқати падарона бар фарзандон [1,106].*

Ибораи «шафқати падарона» муродифи «меҳри падарона» мебошад, яъне меҳре, ки хос ба падар аст.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бо ин пасванд боз чаҳор калимаи дигар сохта шудааст: **ғарибона (106), хусравона (41), бузургона (83), мардона (89)**. Мисол: *Дар кутуби ҳикмат овардаанд, ки хоҷаро нашояд, ки ба ҳар гуноҳе ходимро биронад, зеро ки банда вақте шартӣ шафқат ба ҷой орад ва ҳаводорӣ кунад, ки худро аз муфориқати маҳдум эмин донад ва агар бандаро ба ҳар саҳву хатое биронад, худро дар хидмат ориятӣ шиносад ва ҳамчу роҳгузар ба он ва ғарибона маош кунад ва на дар ҳеҷ кор андеша ба кор барад ва на дар ҳеҷ муҳит шартӣ шафқат нигоҳ дорад [1, 106].*

Дигар пасванди сифатсозе, ки дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ба воситаи он сифат сохта шудааст, «-а» мебошад. Дар бораи ин пасванди сифатсоз дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (нашри академӣ) чунин маълумот дода шудааст: «Ин суффикс нисбатан каммаҳсул буда, аз ҳиссаҳои зерини нутқ сифатҳои аслиро нисбӣ месозад, ки замон, ҷой ва ё аломати предметро ифода мекунад: а) аз сифат: боғчаи озода, тиллои нақда, шаҳри қадима, чораҳои лозима, кулбаи вайрона; б) аз исм: куртаҳои ранга; в) аз зарф: таассуроти имрӯза, сармоядорони беруна; г) аз феъл: сумкаи овеза, марди гуреза» [32, 142].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бо ин пасванд аз асоси замони гузаштаи феъл сифатҳои ороста, пироста, шоишта сохта шудааст. Мисол: *Чун подшоҳ ба*

сифат ороста бошад, ҳароина зулмати фисқу фуҷур аз арсаи мамлакат дур шавад ва галаба орад. [1, 103]. Ва назар аз амалҳои ношоиста фуру бандад, то дарҳои хайру салоҳ ва фирӯзӣ бар вай кушода гардад [1, 113].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бо асоси ҳозираи феъли –дор чандин сифат сохта шудааст: **чаҳондор (11), чавҳардор (13), бадкирдор (17), фармонбардор (17), хештандор (29), малакатдор (40), меҳмондор (40), вафодор (50)**. Ин вожаҳо дар асар чун муайянкунандаи изофии аломат омада, сифати шайъро фаҳмондаанд ва сифатҳо сохтаанд, чунончи: мулуки **чаҳондор** ва теги чавҳардор.

Мисолҳо: *Адаб аз ҳама кас неку мемонад, хусусан, аз мулуки чаҳондор ва салотини бузургвор* [1, 12].

Пасванди муштараквазифаи «-ӣ» дар асар чунин сифатҳои нисбӣ сохтааст: **арғувонӣ, заъфаронӣ**, чунончи: *Рухсораи арғувонии ўро заъфаронӣ дид* [1, 15].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бо пасванди «-он» ду сифати сохта мушоҳида шуд: **тобон, дурахшон**, яъне аз асоси замони ҳозира ва пасванди «-он». Ин сифатҳои сохта ҳар ду дар нақши хабари номӣ омадаанд, чунончи:

Ба чавони хушхӯи некурӯе, ки симои бузургӣ аз ҷабҳаи ў ва фарри фархундагӣ дар носияи рӯи ў дурахшон буд, мулоқот кард [1, 61].

Бо пасвандҳои сифатсози «-вор», «-гин» дар «Ахлоқи муҳсинӣ» танҳо як-ду адад сифат сохта шудааст: **бузургвор, андухгин**. Мисол: *Адаб аз ҳама кас неку мемонад, хусусан, аз мулуки чаҳондор ва салотини бузургвор* [1, 12].

Дар асар пасванди дараҷасози «-тар» ва «-тарин» хеле серистеъмол буда, бо ҳама гурӯҳи лексии калимаҳо омада, дараҷаи муқоисавӣ ва олии сифатҳоро ифода кардааст, чунончи: **зиёнтар, оштар, роичтар, вочибтар, бузургтар, камтар, мулоимтар, гиromитарин, зарифтарин, зеботарин, беҳтарин, латифтарин, қавитарин, аблаҳтарин, зишттарин, хубтарин, хуштарин**. Мисолҳо:

Акобир гуфтаанд: беҳтарин сармоя ва хуштарин перояи мурод одамро таҳсили адаб аст. [1, 12];

Чун салтанат бузургтарин неъматҳост, пас султон бояд, ки ба шукргузорӣ ва сипосдорию ин неъмат қиём намояд ва шукр ҳам ба дил бошаду ҳам ба забон [1, 7].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» сифатҳои дараҷаи олии бештар дар нақши муайянкунандаи беизофа омада, аломату сифат, хислату хусусияти шайъи муайяншавандаро таъкид кардаанд, чунончи: **бузургтарин неъмат (7), латифтарин либос (61), зарифтарин тоҷ (61), хуштарин манзил (61), зеботарин шароб (61), латифтарин соя (61), зарифтарин овоз (61), гиroomитарин инсон (61), залилтарин сифат (63), хортарин хислат (67), некӯтарин неъмат (30), зеботарин хислат (30), зишттарин разолат (25), хубтарин фазилат (25), бадтарин чашм (73), беҳтарин ҷалисӣ (нишаст) (86), хуштарин анисӣ (86), мушқилтарин қор (81), нозуктарин амалиёт (72), аблаҳтарин мардумон (25)**. Мисол: *Ҳукамо фармудаанд, ки аёл хубтарин фазилат аст ва зулм зишттарин разолат* [1, 25].

2.2.4.1. Сифатҳои мураккаб.

1. Сифатҳои мураккаби пайваст дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ниҳоят кам дучор омада, яъне дар ин асар танҳо ду сифати мураккаби пайваст ба назар расид: *моломоҷ, рангоранг*. Мисол: *Мизбон лаҳза ба лаҳза тақаллуфи дигаре менамуд ва маълумоти (таомҳои) гуногун ва машруботи рангоранг тартиб мефармуд* [1, 41]; *Пир ба боз рафт ва ба зудӣ берун омад ва қандаке моломоҷ аз оби анор оварда ба дастии Баҳром дод* [1, 25].

2. Сифатҳои мураккаби тобеъ нисбат ба сифатҳои мураккаби пайваст дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бартарӣ дорад. Адиб як даста сифатҳои мураккаби тобеи гуногунҷузъе сохтааст, ки дар ифодаи сифату аломат, хислату хусусияти шайъо саҳми муҳиме доранд.

Сифатҳои мураккаби тобеъ бо роҳи ҳамроҳшавии калимаҳои гуногун сохта мешаванд. Ҷузъҳои ҳамроҳшуда бо якдигар бо ду тарз тобеъ шудаанд:

а) чузъи аввал ба чузъи дуом тобеъ гардидааст, мисли: «баландҳиммат», яъне ҳиммати баланд. Мисол: *Бояд, ки марди баландҳиммат аз таҳаммули машаққат натарсад* [1, 15];

б) чузъи дуом ба чузъи аввал тобеъ мешавад, мисли: наҳифпайкар, яъне пайкари лозар. Мисол: *Эй заифбунёд ва наҳифпайкар, ин чӣ кор аст, ки пеш гирифтаӣ ва ин чӣ муҳим аст, ки дар он ҳавз кардаӣ?* [1, 15].

Сифатҳои мураккаби навъи тобеъ аз рӯи тааллуки сарфии чузъҳо чунин аст:

1. **Сифат+исм:** баландҳиммат (15), заифбунёд (15), наҳифпайкар (15), сурхмӯй (38), сиёҳчашм (38), парешонрӯзгор (85), софният (49), баддил (89), пурфоида (73), ширинзабон (86), зебобаён (86), парешонсухан (96), некрой (37), нексиришт (103), некмичоз (76), хушзехн (102), латифтабъ (102). Мисолҳо: *Дигар шоири ширинзабону зебобаён, ки дар фасоҳат гӯӣ аз майдони сухангузарон рабуда бошад.* [1, 86]; *Мушовирони некрой, ки силоҳи савоб дар банд кардани ӯ дида буданд, дар маҳалли фурсат арза доштанд* [1, 37].

2. **Сифат+асоси замони ҳозираи феъл:** сахтгӯй (29), хушгузар (13), некгӯй (92), бадгӯй (29), осонпазир (56), қавидил (63), муъҷазнишон (21), некандеш (45), хушбин (46). Мисол: *Ба забони муъҷазнишони ҳазрати расолат гузашта, ки ман мутаваллид шудам дар замони малики одил* [1, 21].

3. **Исм+асоси замони ҳозираи феъл:** ҷаҳондор (12), ҷавҳардор (13), мулкороӣ (18), нурафзоӣ (18), суханчин (90), оламсӯз (28), ҷаҳонсӯз (14), дилгудоз (41), ғарибнавоз (42), корсоз (42) дилозор (90), шахбоз (14), дарвешпарвар (42), хушгузар (13), фармонбардор (28). Мисол: *Ман арӯси мамолики шарқу гарбро хутба хоҳам кард ва дастӣ паймони ман ин теги ҷавҳардор ва ин шамиери хушгузар аст* [1, 13].

4. **Исм+сифати феълӣ:** ситамрасида (25), меҳнаткашида (25), ҷабрдида (84). Мисол: *Ҳушанги Сиёмак, ки писари худро фармуд, ки, эй писар, бояд, ки ояти зулмо бартараф, ҷабрро дур дорӣ ва аз новаки оҳи мазлумони ситамрасида ва нолаву зори маҳрумони меҳнаткашида бипарҳезӣ* [1, 25].

Як вижагӣ дар калимасозӣ, ки бештар дар назм маъмул аст, дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин мебошад, ки баъзе исму сифатҳои мураккаб ду дараҷаи калимасозиро паймудаанд, чунончи: **хештандорӣ (29), накукорӣ (31), ризочӯӣ (31), раиятпарварӣ (32), марҳаматгустарӣ (32), душманкушӣ (36), лашкаркашӣ (36), чонсупорӣ (37), ҷавонмардӣ (38), дилдлоӣ (39), зарбахшӣ (40), гавҳарфишонӣ (40), накукорӣ (40), меҳмондорӣ (40), ҷаҳонگیرӣ (40), кишваркушоӣ (40), мамлакатдорӣ (40), гавҳарфишонӣ (40), оқибатандешӣ (57), дурандешӣ (58), пешбинӣ (58), лашкаркашӣ (63), душманангезӣ (63), фитнаангезӣ (68), меҳмондорӣ (80), силохдорӣ (102), ҳақшиносӣ (117).**

Таркиби сарфӣ, сохтори созмони ин вожаҳо ба сурати зерин аст:

хештан (исм) + дор (асоси замони ҳозираи феъл)+пасванди -ӣ;
хештан+дор+ӣ=хештандорӣ; раият+парвар+ӣ=раиятпарварӣ;
кишвар+кушо+ӣ=кишваркушоӣ.

Ин гурӯҳи вожаҳо, асосан, маънии исми амалро доранд, аммо гоҳе дар асар дар қолаби изофӣ омада, маънии сифату аломати шайро ифода карааст, чунончи: рутбаи мамлакатдорӣ (40), ҷавонмардӣ (38) ва ғ.

Хулоса, вижагиҳои сарфии «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон медиҳад, ки муаллиф, аз як тараф, меъёрҳои сарфии забони адабии замони худро риоя карда бошад, аз сӯи дигар, барои боз ҳам устуворгардии сохти сарфии забони адабии меъёр саҳми муҳим гузоштааст.

2.3. Феъл ва вижагиҳои он дар «Ахлоқи муҳсинӣ»

Феъл ҳиссаи мустақили нутқ буда, чараёни амалиёти шайъро фаҳмонида, дорои категорияҳои дастурии намуд (мутлақу давомдор), тарз (фоилию мафъулӣ), сиға, замон, шахсу шумора, мондаю гузаранда мебошад ва дар ҷумла нақши муҳимми наҳвӣ дорад. Феъл дар баробари исм дар ташкили қавлу калом саҳми хеле назаррас дошта, тамоми амалҳои чараёни нутқ (ҳам хатгӣ, ҳам шифоҳӣ) тавассути феъл ифода мешавад. Бисёр начиб аст, ки донишмандони гузаштаи мо дар шинохту шарҳи дастурии ин ҳиссаи нутқ андешаҳои ҷолиб низ гуфтаанд. Масалан, донишманди ҳамадон Абуалӣ Сино чунин мегӯяд: «Ҳар лафзи муфрад ё ном бувад, ё кӯшиш, ё ҳарф. Ва ба тозӣ номро, ки «исм» хонанд ва мар кӯшишро наҳвиён «феъл» хонанд ва мантиқиён калима хонанд [3, 82]: Пас аз ин донишманди тавоно тафовути исму феълро нишон медиҳад ва ин тавр мегӯяд: «Лекин фарқ миёни исму калима» (Дар фаҳмиши мантикии ҳиссаҳои нутқ зимни истилоҳи калима феъл дар назар дошта шудааст) он аст, ки исм далел бувад ба маънӣ ва далел набувад бар кайии он маънӣ, чунон ки гӯӣ: «мардум », ё «дӯстӣ». Ва аммо калима далел бувад бар маънӣ ва кайии он маънӣ, чунон ки гӯӣ: «Бизад», ки далел бувад бар «задан» ва бар он ки андар замони гузашта бувад» [3, 84].

Дар ин тавзеҳи Абуалӣ Сино, чунон ки профессор Д. Хоҷаев таъкид мекунад, чизи муҳим он аст, ки ӯ категорияи замонро чун аломати барҷастаи феъл нишон додааст [151, 84].

Дар афкори забоншиносии донишманди асри XVI Хоҷа Ҳасани Нисорӣ низ шарҳу эзоҳи хусусиятҳои дастурии ин ҳиссаи нутқ мавқеи барҷаста дорад. Дар иртибот ба ин масъала муҳаққиқи таърихи афкори забоншиносии тоҷик, профессор Д. Хоҷаев чунин ибрози назар кардааст: «Маълум аст, ки феъл ва низоми он яке аз ғанитарин ва душвортарин мавзӯҳои қисмати сарф (морфология)-и забон ба шумор меравад. Ин масъалаи муҳимми илми забоншиносӣ таваҷҷуҳи донишманди мумтоз Хоҷа Ҳасани Нисориро низ ҷалб намудааст ва ӯ дар ин боб андешаҳои қавию боварибахши илмию таълимии

хешро баён кардааст. Феъл- мегӯяд Нисорӣ,- калимаест, ки аз ӯ яке аз азминҳои салоса, яъне мозӣ ва ҳол ва истиқбол фаҳмида шавад, чун «кард» ва «мекунад» ва «хоҳад кард» аз «кардан» ва «гуфт» ва «мегӯяд» ва «хоҳад гуфт» аз «гуфтан» [3, 228].

Чунон ки аз ин шарҳу тавзеҳот бармеояд, дар низоми дастурии забони тоҷикӣ дар гузашта феъл мавқеи хоса доштааст.

Дар илми забоншиносии муосири тоҷикӣ низ таҳқиқу баррасии низоми феъли забони тоҷикӣ ҷойгоҳи махсус дорад. Аз муҳаққиқони эроншинос дар ин мавзӯ профессор В. С. Расторгуева ва А. Керимова, А. З. Розенфельд ва аз муҳаққиқони тоҷик профессор Д. Т. Тоҷиев, Н. Маъсумӣ, С. Ҳалимиён, Ҳ. Мачидов, А. Мамадназаров, Ж. Гулназарова ва дигарон таҳқиқи арзанда анҷом додаанд.

Феъл дар «Ахлоқи муҳсинӣ» нақши муҳим дошта, аз нигоҳи маъно ва сохтор хеле гуногун мебошад. Бояд таъкид кард, ки дар забони «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳамаи гурӯҳҳои маъноии феъл дучор гардида, аз гурӯҳҳои маъноии феъл дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ тафовути ҷиддӣ надоранд.

Гурӯҳи луғавӣ-маъноӣ гурӯҳест, ки аз ягон ҷиҳати маъноӣ, - мегӯяд муҳаққиқи забоншинос Ж. Гулназарова, ҷузъҳои дохилии ин гурӯҳ дар як марзи маъноӣ муттаҳид мегарданд ва воҳиди асосии марзи маъноӣ ба шумор мераванд [35, 33]. Албатта, дар байни гурӯҳҳои маъноии феълҳо ҳадди ҷудокунандае гузоштан бисёр душвор аст, зеро ҳар феъле бо ин ё он тобиши маъно ба гурӯҳҳои мухталифе бармехӯрад. Аз ин нуқтаи назар таснифи маъноии феълҳо хусусияти нисбӣ дорад. Масалан, феълҳои ифодакунандаи мафҳуми ҳаракат, самтҳои гуногуни ҳаракатро фаро мегирад ва гоҳо ба феълҳои амал бар мехӯрад, ки амал мафҳуми нисбатан умумӣ ва васеъ дорад.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» феълҳои ҳаракат серистеъмол буда, нақши муҳим доранд. Ин гурӯҳи феълҳои ҳаракат маънои ҳаракат ба боло: **паридан (17), бархостан (45), баромадан (61), боло шудан (61), ҳаракат ба поён: афтодан (42), фуromaдан (46), рехтан (9), боридан (16); ҳаракат ба самте, сӯе, тарафе: фиристодан (10), бозгаштан (11), гузаштан (19), рӯй овардан (9), расидан**

(8), боз гардондан (10), гурехтан (31), баргирифтан (31), давидан (31)-ро мефаҳмонанд.

Мисолҳо: *Ўро таъзими бисёр кард, чунончи барпой хост ва ўро ба ҷои худ бинионд ва чун бархост, чанд қадам ба расми мушоият бо вай бирафт [1, 45]; *Яъқуб силоҳ батамом нӯшида, ба бом баромад [1, 61]; *Аз бом фуромад ва савор шуд [1, 61]; *Агар сифати шарм аз миён барафтад ва ҳеҷ касро аз ҳеҷ кас шарм набошад, низоми ҷаҳон ҳалал назирад ва масолеҳи ҳалоиқ аз якдигар фурӯ резад [1, 9]; *Айёр филҳол пеши Ҳотам бар замин афтод ва бўса бар дасту пойи вай бидод [1, 42];*****

Дигар гурӯҳи маъноии феълҳо дар «Ахлоқи муҳсинӣ» феълҳои мебошанд, ки ба амал далолат меkunанд, чунончи: **овардан (38), чидан (48), задан (26), давидан (31), кушодан (31), сохтан (35), навиштан (8), бурдан (18), бардоштан (16).**

Мисолҳо: *Пир табақа аз меваҳо чиду латиф пеи овард [1, 48]; *Субҳ он тир аз синаи вай берун кашиданд [1, 26]; *Султон бар он ки худ фармуда буд, назар андохт, магас дид, дар вай бардошт ва биафканд, он гоҳ луқа баргирифт [1, 31];***

Дигар аз гурӯҳи маъноии феълҳо дар «Ахлоқи муҳсинӣ» феълҳои амали мутааллиқу иртиботдошта ба узвҳои алоҳидаи инсону дигар исмҳои ҷондор мебошад; Чунончи: **дидан (15), гуфтан (7), пурсидан (9), навиштан (18), бишиддан (21), чаридан (41), нӯшиддан (62), хӯрдан (70).**

Мисолҳо: *Дар аснои мева хӯрдан қадре ба дасти пир дод, ки ту ҳам бихӯр ва бо мо иттифоқ намоӣ. Пир он меваро ба яке аз мулозимони ӯ, ки истода буд, доду гуфт: -Маро аз ин мева нашоёд хӯрдан [1, 48]; *Агар ман об хӯрам, эшон нахӯранд, аз мурувват дур бошанд ва агар об нахӯранду ташна монанд [1, 80]; *Чу об ошомиданд, кӯдак бархосту гуфт [1, 81];***

Бисёр ҷолиб менамояд, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ амалҳои тавассути узвҳои алоҳидаи одам анҷомёбандаро худ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» дар мавзуи «амонат» ва «диёнат» чунин шарҳ додааст:

Дида амонатест бад-он дар осори қудрат нигаранд. Гӯш амонатест, ки суханони ҳақ истимоъ кунанд. Забон амонатест, ки бар он зикр гӯянд. Даст амонатест, ки бар он нафъ бар халқ расонанд. Чун касе дида ба назари ҳаром бидушояд ва гӯш ба суханони ношоиста ниҳад, забон ба бӯхтону дӯрӯғ гӯяд, даст ба озори халқ бидушояд, ҳароина дар амонат хиёнат карда бошад [1, 46-47];

Як гурӯҳи муайяни феълҳоро феълҳои ифодакунандаи маънии ҳолат дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ташкил медиҳад: **машғул будан (7), истодан (8), қарор гирифтан (11), ороста (14), пероста (14), талаф шудан (17), ғарқа шудан (17), густурда будан (20), рӯй ба табоҳӣ овардан (21), хуфта будан (26), нишаста будан (29), фарсудан (35), дар сикату фароғат гузаштан (54), беҳуд шудан (59), маҷол надоштан (59), мунтазир истодан (67), омода будан (57).**

Мисолҳо: *Султон аз рӯйи инсоф ва салобат инон баркашид ва ба эътироз даромада фармуд, ки, эй дарвеш, ба шукргузорӣ машғул будам [1, 7]; Овардаанд, ки рӯзе яке аз умаро пеши подшоҳе истода буд [1, 8]; Шабе дар ғурфаи хеш ба тахт хуфта буд, пире фуруд омаду ба синаи вай хӯрд [1, 26].*

Бояд гуфт, ки дар «Ахлоқи муҳсинӣ» шаклҳои замони феъл хеле ҷолиб аст. Азбаски аксар ҳодиса, воқеа, амалҳои тасвиршавандаи асар ба замони гузашта тааллуқ дорад ва тарзи баён низ ба сурати нақлу ҳикоя мебошад, феълҳо дар қолаби замони гузаштаи нақлӣ бештар омадааст: гуфтаанд, овардаанд, дидаанд, кардаанд, шундаанд, омадааст, шудааст, навиштаанд, фармудаанд...

Мисолҳо: *Ҳаёро шохе аз дарахти имон гуфтаанд [1, 9]; Овардаанд, ки яке аз мулк ба дидани дарвеше рафт [1, 46]; Дар аҳбор омадааст, мардуми олиҳимматро ҳама дӯст медоранд [1, 13]; Аз Сулаймони Варроқ нақл кардаанд, ки гуфт, ки рӯзе дар хидмати Маъмун будам [1, 28]; Бузургон фармудаанд, ки «инқитоъи» (қандашавӣ) сариштаи мамлакат вобаста ба низои умаро ва вузарост [1, 99];*

Гоҳо ин шакли нақлии феъл бе бандакҳо низ меоянд, яъне бандак ҳазф мешавад ва шакли кӯтоҳи он истифода шудааст, ки ин тарзи истифода низ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» серистеъмол аст.

Мисолҳо: *Дар ҳикоят омада, ки Нушервонро гуфтанд: «Фалон кас сирри ту ошкор мекунад» [1, 114]; Дар ҳадис омада, ки қавитарини шумо он кас аст, ки дарҳол ғазаби худро биафканад [1, 28];*

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳама шаклҳои замони феъл вобаста ба се замон: гузашта, ҳозира, оянда ба назар расид, вале шаклҳои замони сиғаи хабарӣ, махсусан, шаклҳои замони гузаштаи наздик, дур, ҳикоягӣ, нақлӣ хеле зиёд истифода шудааст, замони оянда ва ояндаи дур низ серистеъмол аст.

Бисёр начиб намуд, ки худи муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар шарҳи «ихтиноми фурсат ва талаби некномӣ» оид ба замон чунин қазоват кардааст: *«Аз зиндагонӣ он чӣ рафт, бозовардани он аз ғайри имкон аст ва он чӣ монда, он низ дар пардаи ғайб махфӣ ва мастур. Миёни мозӣ (гузашта) ва мустақбал (оянда) вақтест, ки онро ҳол гӯянд. Умри хеш он вақтро мебояд донист, ки худро дар он ҳол мебояд кард» [1, 75].*

Дигар аз вижагиҳои феъл дар «Ахлоқи муҳсинӣ» серистеъмол будани феълҳои таркибӣ мебошад. Маълум аст, ки феълҳои таркибӣ аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва феълҳои ёридиҳанда таркиб ёфта, ҳамчун воҳиди ягонаи лексии феъл барои ифодаи амалҳои гуногун ва тобишҳои нозуки маъноии амалу ҳолат хизмат мекунанд. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳам феълҳои таркибии номӣ ва ҳам феълӣ зиёданд: **қиём намудан (7), машғул гаштан (7), нигоҳ кардан (7), салом кардан (7), машғул будан (7), ҷавоб додан (7), шукр кардан (7), одат кардан (9), мутаваҷҷеҳ шудан (9), қарор гирифтан (9), намоз кардан (9), кор кардан (9), саф кашидан (9), шарм доштан (9), қаҳтӣ афтодан (10), умед доштан (11), ғолиб гаштан (11), пок доштан (12), нигоҳ доштан (12), лозим будан (11), пайванд доштан (13), шарм доштан (14), қадам ниҳодан (15), падид омадан (17), шурӯъ намудан (18), амр кардан (18), ранҷ кашидан (18), сарфароз гаштан (18), ҳалок шудан (19), ёд кардан (20), паноҳ гирифтан (20), ба самъ расондан (12), ба танг омадан (20), ба чой**

овардан (7), ба таваккал гузаштан (9), баланд гардондан (8), ба танг омадан (20), нигоҳ доштан (20), ривоят кардан (21), ор доштан (22), фарёд кардан (22), нидо кардан (22), ба дод расидан (22), хабардор шудан (22), шикор кардан (22), ният кардан (24), чудо афтодан (24), нақл кардан (25), машғул будан (25), муболиға намудан (25), зафар ёфтан (27), дӯст доштан (27), озод кардан (27), авф кардан (27), содир шудан (27), дар хашм шудан (27), хашм гирифтан (27), дар миён овардан (29), ба кор бурдан (29), нафрин кардан (30), қахр кардан (30), лутф кардан (30), ғорат кардан (30), ором гирифтан (34), дар дом афтодан (36), адл намудан (36), падида омадан (36), роҳ ёфтан (36), бар забон рондан (37), сано гуфтан (37), таваққуф намудан (46), сарзаниш кардан (48), овоз додан (49), табобат намудан (86), чамъ омадан (119), назар кардан (121), боло гирифтан (61), сарфароз сохтан (103), харч кардан (99), хуруҷ кардан (105), пур кардан (105), ба кор бурдан (8)...

Мисолҳо: *Агар сифати шарм аз миён барафтад ва ҳеҷ касро аз ҳеҷ кас шарм набошиад, низоми ҷаҳон ҳалал назирад* [1, 9]; *Шарм медорам аз барои ин қадар мулк* [1, 14]; *Ҳар гоҳ ки Нушервонро ёд кунанд, бар ӯ офарин гӯянд* [1, 20]; *Молик сухани ӯро писандид ва гуноҳи ӯро авф фармуд* [1, 26]; *Оғози арбадаву сафоҳат қард ва чунончи ӯ нафрин мекард* [1, 30]; *Ҳозирон аз ин маънӣ тааҷҷуб намуданд* [1, 31]; *Оқибат Амр он мумсикро, ки назди меҳмонон ӯро шармсор қард, аз дарбор дур сохт* [1, 93]; *Дигар асҳоби Сайфро ҳаваси мулкдорӣ падида ояд, бар валинеъмат хуруҷ кунад* [1, 105]; *Аввал он ки шукри неъматӣ илоҳӣ ва фазли номутоноҳӣ, ки дар бораи ӯ воқеъ шуда, ба ҷой орад, то неъматӣ вай зиёда гардад* [1, 107].

Феълҳои таркибии феълӣ. Феълҳои таркибии феълӣ чунин феълҳое мебошанд, ки ҷузъҳои таркибияшон аз шаклҳои гуногуни феъл иборатанд. Ин навъи феълҳои таркибӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» нақши муҳим доранд: **ороста** будан (12), **кушода** гаштан (12), **оварда** додан (25), **омада** расидан (45), **нишаста** будан (49), **истода** будан (7), **давида** расидан (45), **рафта** будан (49), **талабида** гуфтан (51), **навишта** будан (52), **хоҳам** гирифт (91), **хоҳад** шудан

(91), карда бошад (50), хоҳанд гуфтан (37), хоҳанд доштан (37), хоҳанд кардан (53)...

Мисолҳо: Чун подшоҳ ба сифати иффат ороста бошад, ҳароина зулмати фисқу фучур аз арсаи мамлакат дур шавад [1, 12]; Имом Муҳаммад Хусайни Шайбонӣ назди Рашид омада расид [1, 45]; Аҳмад бар пой хост ва муддате сар дар пеш афканда биистод ва Абдуллоҳ низ ба пой истода буд [1, 46]; Малик дар ин қазия мутаҳаййир шуда, бар гурфа нишаста буд [1, 49]; Малик ба девона он чи рафта буд, гуфт [1, 49]; Агар дигар бор ба ӯ кор хоҳад буд, ба аҳди худ вафо кун [1, 50]; Чи эшонро қудрат он аст, ки ба муҷибе ҳар чи хоҳанд, бо ҳар ки хоҳанд бигӯянд [1, 53]; Наср пурсид, ки намаки ин хон чӣ тавонад буд? [1, 55]; Харитаи мактубҳо, ки ургони давлати вай ба душман навишта буданд, дар он ҷо ба даст омад [1, 57];

Забоншиноси маъруфи тоҷик, шодравон Н. Маъсумӣ дар иртибот ба забону услуби Аҳмади Дониш чунин изҳори назар кардааст: «Дар бобати кор фармуда шудани тарзу шаклҳои феъли забони адабии охири асри XIX ва забони ҳозираи адабиро боз як хусусияти дигар аз ҳамдигар фарқ мекунонад. Ин хусусият то аввали асри XX дар забони адабӣ, хусусан дар забони назму наср, нигоҳ дошта шудани шаклҳои махсуси феъли ҳикоягӣ-хабарӣ (ба ҷойи префикси ме- кор фармудани суффикси -ӣ) мебошад» [84, 24].

Ин шакли феълӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» хеле серистеъмол аст. Серистеъмолии ин шакли феълӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ба ду омил вобаста аст: якум ин, ки «Ахлоқи муҳсинӣ» намунаи беҳтарини забони адабии классикӣ, махсусан, насрӣ-бадеии ин давра мебошад ва ин шакли феълӣ, асосан, дар забони адабии навишторӣ истифода мешуд; дуюм ин, ки мавзӯҳои баёншавандаи «Ахлоқи муҳсинӣ» ба шакли нақлу қисса андар қисса оварда мешаванд. Аз ин рӯ, ин шакли феълӣ дар асар нақши муассир дорад: **кардандӣ (38), задандӣ (38), набудӣ (51), намудӣ (51), надодӣ (59), рехтандӣ (65), кардӣ (72), фармудӣ (72), нишондӣ (84), рафтандӣ (125), нанишастӣ (110), бурдандӣ (125), нагаштӣ (110).**

Мисолҳо: *Чи ҳар як аз эшон даъвии саховат кардандӣ ва лофи ҷавонмардӣ задандӣ ва зикри Ҳотам бар забони аҳли замон беиштар буд [1, 38]; Яке аз бузургон фармуда, ки бар тақдире, ки дурӯғ гуфтан хавфи уқб [азоб] ва ростӣ умеди савоб набудӣ боистӣ, ки оқил аз дурӯғ эътироз намудӣ ва ба ростӣ майл кардӣ [1, 51-52]; Агар Абӯҷаъфар ҳазм варзидӣ ва бо ӯ хилват накардӣ, хасро бар худ фурсат надодӣ ва дар вартаи ҳалок наяфтодӣ [1, 59].*

Дар ҷумлаҳои фавқ «ё»-и ҳикоят дар калимаҳои «кардандӣ», «задандӣ», «набудӣ», «боистӣ», «намудӣ», «кардӣ», «варзидӣ», «накардӣ», «надодӣ» ва «наяфтодӣ» ба ҷойи пешванди ҳикоягии «ме-» омадааст:

кардандӣ – мекарданд;

задандӣ – мезаданд;

набудӣ – намебудӣ;

боистӣ – мебоист;

намудӣ – менамуд;

кардӣ – мекард;

варзидӣ – меварзид;

накардӣ – намекард;

наяфтодӣ – намеафтод.

Дигар аз вижагии феъл дар «Ахлоқи муҳсинӣ» истифодаи пешванди шаклсози би- мебошад. Мураттиби фарҳанги тафсирии «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ин пешванди шаклсозро яке аз нишонаҳои нафосати забони дарӣ донистааст, чунончи ӯ гуфтааст: «Ҳар луғате, ки дар он нуқсоне набошад, ин дарӣ бошад, масалан, аз ишкам ва шикам ва бирав ва рав ва бигӯ ва гӯ ва ишкам ва бирав ва бигӯ дарӣ бошад ва дигарҳо на» [3, 171].

Воқеан, пешванди би- ба маънии феъл тағйире ворид намесозад, аммо ба он як навъ оҳанги махсус бахшида, бадеияту салосати алоҳида медиҳад ва яке аз вижагиҳои сарфии забони ноби тоҷикӣ, чунончи устод Рӯдакӣ гуфтааст:

Бирав зи тачрибаи рӯзгор баҳра бигир,

Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин пасванд бо ҳамаи шаклҳои замонӣ ва сиғавӣ омадааст, чунончи: а) бо асоси замони гузашта: **бирафт (126), бигирист (22), биомад (24), бидушид (24), биомурзид (35), бикӯштанд (39), бинавишт (45), бигузашт (95), бихӯрд (26);** б) бо асоси замони ҳозира: **бикунад (9), бирасад (9), биравад (24), бирав (24), бисоз (28), биомурз (35), бихӯрам (48), бихӯр (48), бигӯй (49), бимирам (61), бинавис (123), бинишин (111), бидонад (115).**

Мисолҳо:

Бифармуд, то ин калимотро ба оби зар навиштанд [1, 8];

Пеш омада қадре аз он об бичашид [1, 10];

Чунон зор бигирист, ки ҷумлаи ҳозирон бар ҳоли вай ба ғиря омаданд [1, 23];

Аммо сифати ҳаё намегузорад, ки ҳар кас ҳар чи хоҳад, бикунад [1, 9];

Ҳар киро руҳияи инсоният дорад, аз мурда бипарҳезад ва аз мурдор бигурезад [1, 94].

Префикси на- дар забони «Ахлоқи муҳсинӣ» хеле серистеъмол аст. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» омадааст: «Префикси на- [ма-] ба феъл ҳамроҳ шуда, шакли инкор [манфӣ] месозад ва нашудани қору амалеро мефаҳмонад: нарав, нагирад, надид, намечунбад, кор намефармояд» [32, 186].

Донишманди улуми адабии асри XVI тоҷик Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ин пешвандро аломати нафӣ, яъне «нун»-и мафтуҳ дониста, чунин вожаҳоро мисол овардааст: накард, накардааст, накарда буд, намекард, накарда бошад, намекунад, нахоҳад кард» [145, 16].

Ин пасванд, ки шакли инкории феъл месозад, дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бо ҳама шаклҳои замонии феъл ва сиғаҳо омадааст. Феълҳое, ки дар онҳо пешванди на- омадааст, аз нигоҳи сохт низ мухталифанд (сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ), чунончи: **нагузорад (9), накунам (22), намегирад (25), написандад (32), надорад (32), надорам (32), нахӯрам (48), нашавад (53), нанамой (55), накунам (56), наметавонанд (56), нагузорад (65), нарасад (65), нашавад (67), накунад (71), нарезад (71), нагардад (74), нагӯяд (75), наниҳад (77), накард (80), ор надоранд (22), иқдом нафармояд (12), фарқ накунад (11), нарасида бошад (19), наомада бошад (45), нахоҳӣ шуд (50),**

набояд намуд (64), натавон кард (55), натавонанд кард (55), нахоҳанд шуд (91).

Мисолҳо: *Подшоҳро лозим аст, ки дар ҳама ҳол расми таваккал фаро нагузорад [1, 9];*

Дастии муҳосимат аз домони ту қўтоҳ накунам [1, 22];

Подшоҳи мо аз дарахт чизе намегирад [1, 25];

Ҳар чи бар худ написандад, бар эшон написандад [1, 32];

То эшон молу ҷони худро аз вай дарез надорад [1, 32];

То ба раият мусоҳимат [осонгирӣ] накунам ва осори шафқат дар ҳақи эшон ба суҳур нарасонанд [1, 33];

Нафси нотиқаро дастаи хори дурӯғ барбастан нашояд [1, 51];

Дигар он ки зеҳни шахси воҳид ба атрофу ҷониб муҳим иҳота наметавонад кард [1, 56];

Дар осор омада, ки ғаммоз ҳалолзода набошад [1, 91];

Садо омад, ки агар чиҳил рӯзи дигар ҳам дуо кунед, қабул нахоҳад шуд [1, 91];

Ва агар бо ӯ кор надорӣ ва муҳтоҷи ӯ нахоҳӣ шуд, ҳар чи хоҳӣ бикун [1, 51];

Аз сулҳ ибо набояд намуд [1, 64].

Пешванди ма- ҳарчанд аз нигоҳи маънии дастурӣ ба пешванди на- якранг бошад ҳам, бо маънии нозуке тафовут дорад. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [32] ин пешванд ҳамчун гунаи пешванди на- доништа шудааст. Донишмандони гузаштаи мо ин пешвандро «мим»-и наҳй гуфтаанд. Дар воқеъ, пешванди ма-, одатан, бо асоси замони ҳозираи феъл меояд ва пешванди «на»-ро дар ҳолате иваз карда метавонад, ки ин пешванд ба асоси замони ҳозираи феъл омада бошад, чунончи:

нагузорад (9) – магузорад

накунам (22) – макунам

написандад (32) – маписандад

нанамоӣ (55) – манамоӣ

нагузорад (65) – магузорад

нашавед (67) – машавед

нарезад (71) - марезад

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин пешванд бо якчанд феъл омада, маънии боздоштан аз амалеро фаҳмондааст, чунончи: **магиред (23), макун (33), макуш (52), мағӯй (91), магузор (95).**

Мисолҳо: *Ҳеҷ касро бо гуноҳи дигаре магиред [1, 23]; Он чи туро бояд ҷавоб гуфт, ба дигаре ҳавола макун [1, 33]; Эй амир, маро макуш, ки бар ту ҳақе собит кардаам [1, 52]; Дигар дар маҷлиси мо чунин сифлагӣ макун [1, 94]; Бадиӣ ӯ дар пеши ман мағӯй [1, 91].*

Дар ҳамаи мисолҳои ҷавб пешванди «ма-»-ро пешванди «на-» иваз карда метавонад.

Пешванди шаклсози ме- дар «Ахлоқи муҳсинӣ» хеле серистеъмол буда, бо асосҳои феълӣ омада, аз асоси замони ҳозира шакли замони ҳозира-оянда сохтааст:

Ҳасад ҳасаноти бандаро мехӯрад, яъне ночиз мегардонад [1, 92];

Ба ҷиҳати иморати ӯ мебарад ва дар бурдани он санг ранҷ мекашад [1, 19];

Меҳоҳам, ки нақли ӯро бар маҳаки эътибор ва сурати даъвии ӯро дар маҳаки маънӣ имтиҳон намоям [1, 139];

Подшоҳе аз ҳакиме пурсид, ки мардро кадом сифат азиз мегардонад [1, 50];

Ва чунончи кизб обрӯро мебарад [1, 52];

Агар ғалаб ҳасмро бошад, маро дар майдон зери суми асбон талабед, яъне голиб мешавам ё кушта мегардам [1, 62];

Он чи мекунам, барои неқномаи подшоҳ мекунам ва хубфарҷомии ӯ металабам [1, 77];

Ӯ бар хилофи амри султон дастӣ эшонро қавӣ медорад [1, 89];

Далерону муборизон аз вартаи талаф берун меоянд [1, 60].

Гоҳо дар «Ахлоқи муҳсинӣ» пеш аз ҳиссаи «ме-» ҳиссаи «на» ва пешванди «бар», «боз» ҷо мегиранд ва муносибатҳои гуногуни дастуриро ба миён меоранд, чунончи:

Касон пай дар пай омаданд ва ӯ аз сари сачҷода барнамехост [1, 107]; Эй малик, ман бандаи Худоам ва ҷокари ту ва то аз бандагӣ хориҷ нашавам, ба ҷокари наметавонам омад [1, 107]; Ман аз сухани ӯ ҷоҳил намегардам [1, 30];

Пешванди ме- бо асоси замони гузашта васл гардида, шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ месозад, ки такроршавию давомнокии амалро мефаҳмонад. Донишманди улуми адабии асри XVI Хоҷа Ҳасани Нисорӣ шакли феълии аз асоси замони гузашта [бо истилоҳи ӯ мозии мутлақ] ва пешванди ме- [бо истилоҳи ӯ лафзи ме] ташкилшавандаро мозии истимрорӣ гуфта мисолҳои зеринро овардааст: меғуфт, меғуфтанд, меғуфтӣ, меғуфтед, меғуфтам, меғуфтем [145, 15];

Ин шакли феълӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» хеле серистеъмол аст: **меғуфт (41), мефармуд (41), мекард (41), менишастам (49), меғуфтанд (61), мерафтам (87), мекашиданд (77), мекардам (88), мегузашт (7), мерасиданд (18), мекарданд (18), мерамиданд (18), металабид (24), менигарист (24), мечарид (32), мегирифтанд (33), мефармуд (41), таҳсин мекард (41), адо мекард (41), имтиҳон мекардам (60), меғуфтанд (60), мекашиданд (77), ҳикоят мекард (78), тарбият мекард (91), менавиштанд (109), таълим мегирифтанд (109), мекарданд (33)...**

Мисолҳо:

Султон ҷавоб дод, ки шукри ҷамии неъматҳо мекардам [1, 7];

Муддате он санг дар он майдон буд ва асбон чун он ҷо мерасиданд, ҷашме мекарданд мерамиданд [1, 18];

Дар замони Султон Абусаиди Худобанда умарои ӯ бо раият зиёдатӣ мекарданд ва ба мусодира мол аз эшон мегирифтанд [1, 33];

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» гоҳо пеш аз пешванди шакли ҳикоягисози ме- ба асос васлшавии пешванди инкории на- дида шуд. Чунончи:

Агар муддатҳо ту намеомадӣ, ман ин ҷо менишастам ва аз сари кӯй намерафтам [1, 49];

Гоҳо ҳатто ду пешванди шаклсоз барои ифодаи муносибатҳои гуногуни дастурӣ пайиҳам пеш аз пешванди шаклсози ме- омада ва ба асоси феъл васл мешаванд:

Касон пай дар пай омаданд ва ӯ аз сари сачҷода барнамехост [1, 107];

Бояд таъкид кард, ки дар забони адабии классикӣ шакли қадимаи пешванди ҳикоягии ме- ба сурати ҳаме хеле серистеъмол аст, вале дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин шакли қадима дучор нашуд. Ин хусусият боз яке аз вижагиҳои забони ин асари насри ахлоқӣ буда, далели содагии тарзи баёни адиб ва ба забони адабии имрӯзи тоҷикӣ наздик будани он мебошад.

Хулосаи ин бобро метавон чунин тасниф кард:

1. Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар қорбасти феъл низ дасти тавоно ва назари фарох доштааст. Ӯ аз ҳама шаклу қолабҳои феъл, имкониятҳои дастурии он истифода кардааст. Дар асар истифодаи феълҳои таркибӣ бартарӣ дошта, онҳо дар қолабҳои таърихан шаклгирифта сохта шудаанд ва аксари ин феълҳои таркибӣ дар забони имрӯзаи тоҷикӣ серистеъмоланд. Ба назари мо, яке аз омилҳои содагии забону тарзи баёни нависанда дар ин асар бо истифодаи ҳунармандонаи низоми феъл мебошад. Нависанда аз печидагӯӣ дар низоми феъл худдорӣ кардааст.

2. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» исм ҳамчун ҳиссаи номӣ ва мустақили нутқ мавқеи муҳим дорад. Исм дар тартиби луғавии асар барои ифодаи ҳама гуна мафҳумҳо хизмат кардааст, масалан, номҳои сершумори одамон, аз ҷумла, шахсиятҳои таърихӣ, донишмандони илму фарҳанг, шайхон, пешвоёни дину мазҳаб монанди Султон Санҷар (7), Қайсари Рум (12), Яъқуби Лайс (13), Искандар (13), Арасту (27), Ҳусайн ибни Алӣ Разиаллоҳ (29), Ҳорунаррашид (45), Исмоили Сомонӣ (45), Фирдавсӣ (24), Саъдӣ (24), Бузургмехр (62), Низомулмулк (123), Низомии Арӯзӣ (78).

Аз муҳимтарин вижагии дастурии исм хусусияти ҷамъбандии он дар «Ахлоқи муҳсинӣ» маҳсуб меёбад.

Ин ақида, ки исмҳои ҷондор бо пасванди «он» ва ғайри ҷондор бо пасванди «ҳо» ҳам баста мешавад, дар фарҳангҳои тафсирии пешин ба мисли «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Бурҳони Қотей», «Фарҳанги Рашидӣ» қайд шудааст, чунончи, дар «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» омадааст: «Зирухро бо «алиф» ва «нун» ҳам намоянд, чун мардумон ва «аспон» ва ғайри зирухро бо «ҳо» ва «алиф», монанди зарҳо гавҳарҳо [3, 194].

Мувофиқи маводи ғирдовардаи мо дар «Ахлоқи муҳсинӣ» теъдод ва саҳми пасванди ҳамбандии «он» нисбат ба пасванди дигари ҳамбандии исм - «ҳо» бартарӣ дорад. Аз вижагиҳои пасванди «-он» ин аст, ки дар забони адабии классикии тоҷик, одатан, исмҳои зирух, яъне исмҳои ҷондор бо пасванди «-он» ва исмҳои ғайри зирух, яъне бечон, бо пасванди «-ҳо» ҳам баста мешуданд. Таҳлилу таҳқиқи матни «Ахлоқи муҳсинӣ» низ нишон дод, ки таносуби ҳамбандии исмҳо бо пасванди «он» дар муқоиса ба «ҳо» хеле зиёд аст.

Аксар исмҳои, ки бо пасванди «он» дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳам баста шудаанд, исмҳои шахсанд, чунончи: пайғамбарон (94), подшоҳон (21), шоҳон (46), шахриёрон (31), мулозимон (89), ситамгарон (66), музлумон (20), мардумон (19), хирадмандон (21), мушовирон (37), соҳибхабарон (70), суҳанварон (82), мардон (89), зиёнкӯрон (116)... бояд гуфт, ки гунаи пасванди «он» – «гон» низ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» серистеъмол аст, чунончи: офаридагон (64), фариштагон (68), бандагон (37), бузургон (33), ояндагон (34), бечорагон (74), лабташнагон (120). Гунаи дигари ин пасванд «вон» дар «Ахлоқи Муҳсинӣ» ниҳоят кам истифода шудааст, яъне ҳамагӣ се адад исми ҳам сохтааст: оҳувон (66), абрувон (72), гесувон (73).

Дигар пасванди ҳамсози исм, ки дар «Ахлоқи Муҳсинӣ» серистеъмол аст, «от» мебошад. Нависанда ба воситаи ин пасванд ҳам исми модӣ ва ҳам маъниро ҳам бастааст: боғот (51), ғаллот (33), табақот (71), муҳолифот (7), солеҳот (37), муҳиммот (34), мушкилот (82), ҳодисот (32), воқеот (90), марҳамот (11).

Бояд таъкид кард, ки нависанда аз ҳамбандии шикастаи арабӣ низ ба таври фаровон истифода кардааст, зеро мавзӯ, муҳтаво ва мазмунӣ умумӣ

асар инро талаб намудааст: салотин (31), мулук (46), укбо (21), ҳукамо (20), аксом (19), акобир (17), фавоид (32), масочид (46), мадорис (46), фузало (3)...

Дар калимасозии пасвандӣ нависанда аз пасвандҳои –гор, -гар, -вор, -дон, анда, -зор, -истон, -манд, -чӣ, -нок, -сор, -гин, -бон, -а, -ӣ хеле фаровон истифода кардааст, чунончи: Офаридгор (32), гунаҳгор (51), комгор (80), ситамгор (115), тавонгар (17), ситамгар (66), бедодгар (72); бузургвор (110), корзор (127); боғистон (29), хирадманд (22), давлатманд (25), гузаранда (86).

Як вижагӣ, ки дар калимасозии пасвандии «Ахлоқи Муҳсинӣ» ба чашм расид, ин аст, ки нависанда ба воситаи вожаи пасвандгунаи «гоҳ» якчанд калимаи бисёр зебо сохтааст: назоратгоҳ (76), боргоҳ (109), даргоҳ (88), гармгоҳ (35), сиёсатгоҳ (68), шабонгоҳ (77), лашкаргоҳ (59), таъгоҳ (48), заҳматгоҳ (76).

Пешванди «ҳам-» ягона пешванди исмсоз дар забони адабии тоҷик маҳсуб меёбад. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» низ мисли забони адабии муосир, асосан, ҳамон қолаби маъмул истифода шудааст, чунончи: ҳамроҳ (56), ҳамостон (84), ҳамсоя (84), ҳамдостон (84), ҳамнишин (85), ҳамдам (68).

Таносуби корбасти калимаҳои мураккаби пайвасту тобеъ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» фарқ дорад.

Бо тарзи алоқаи пайваст дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳамагӣ 13 калимаи мураккаби пайваст мушоҳида шуд, чунончи: тақопӯй (14), молмомол (25), саропарда (123), рангоранг (41), омадушуд (124), дурудароз (19), тобутавон (15), гуфтугӯ (28), нашъунамо (10), пайдарпай (107), васваса (17), дағдаға (17).

Исмҳои мураккаби типӣ тобеъ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» серистеъмом аст, теъдоди он ба 80-90 адад мерасад, чанд мисол: айбҷӯ (92), гӯшанишинӣ (123), гавҳарфишонӣ (40), дастурамал (8), дарвешпарварӣ (42), зарбахшӣ (40), шукргузорӣ (7), ҳақшиносӣ (117)...

Дар калимасозии исм муаллиф дар баробари калимасозии арабӣ аз роҳи пасвандию пешвандии калимасозии забони тоҷикӣ хуб истифода кардааст.

3. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» пасвандҳои зерини сифатсоз аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифат сохтаанд: -ӣ (-чӣ): аъробӣ (10), ҳайвонӣ (11), арғувонӣ (15); гуруснагӣ (10), мардонагӣ (16); -манд: марди хирадманд (22), малики

давлатманд (25); -она: таоми мулкона (88), марди фарзона (89); -он: тобон (61), дурахшон (65); -вор, -гин: бузургвор (12), андухгин (18).

Дар асар пасванди дараҷасози –тар ва –тарин хеле серистеъмол буда, бо ҳама гурӯҳҳои лексии калимаҳо омада, дараҷаи муқоисавию олий сохтааст: зиёнтар, роиҷтар, вочибтар, бузургтар; зарифтарин, зеботарин, латифтарин, хубтарин, зишттарин ва ғайра.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» сифатҳои мураккаби типӣ тобеъ нисбат ба сифатҳои пайваст бартарӣ дорад.

БОБИ III

ВИЖАГИҲОИ НАҲВИИ «АХЛОҚИ МУҲСИНӢ»

3.1. Масоили умумӣ

Дар таърихи тамаддуни мардуми Аҷам осори панду ахлоқӣ хеле зиёд аст, аммо ҳар адибе онро бо тарзу услуби дигар, бо маҳорату салиқаи хоси хеш, бо бинишу бозтоби андешаи худ баён кардааст. Аз ин ҷиҳат осори панду ахлоқии адибони асри XV дар баробари умумияти мавзӯ, тарзу тариқи устухонбандии ифодаи фикру андеша бо баъзе вижагиҳои луғавӣ, сарфию наҳвӣ ва услубӣ фарқ доранд. Аз ин вижагиҳо, махсусан, вижагиҳои наҳвӣ мавқеи махсус дорад.

Вижагиҳои наҳвии асар дар тарзи ибораорӣ чумласозӣ ва созмондиҳии банди яклухти наҳвии адиб инъикос ёфта, ин хусусиятҳо услуби баёни нависандаро равоҷу фаҳмо ва дилкашу хушнаво мегардонад. Ин ҳунар ба адибе даст медиҳад, ки аз қонунҳои наҳв қомилан огоҳ буда, дар созмондиҳии воҳидҳои наҳв аз онҳо огоҳона ҳунармандона истифода мебарад. Ба ҳамин маънӣ донишманди улуми адабии асри XIII Шамси Қайси Розӣ фармудааст: «Арӯз мизони каломи манзум аст, ҳамаҷунон ки наҳв мизони каломи мансур» [112, 135].

Воқеан, илми наҳв мизонест, ки ҳар як ибораю ҷумла мутобиқ ба қонунҳои ин илм баркашида мешавад ва ин илм қонунҳоеро меомӯзонад, ки дар бораи ибораорӣ, ҷумлабандӣ, созмондиҳии банди наҳвӣ ва матнсозӣ баҳс мекунад.

3.2. Вижагиҳо дар иборасозию ибораорой

Яке аз омилҳое, ки сохти баёни нависандаро дилчасп ва сохтори наҳви «Ахлоқи муҳсинӣ»-ро содаю равон сохтааст, ибораҳои аз ҷиҳати сохту тарзи алоқа гуногун мебошад, ки бо маҳорати бисёр устодона сохта шудаанд.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» аз ҳама хелҳои ибораҳо ба таври фаровон истифода кардааст.

Ибораи исмӣ: Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ибораҳои исмӣ ба таври фаровон истифода шудаанд, ки намунае аз онҳо инҳоянд: **сифати шарм (9), масолеҳи халоиқ (9), подшоҳи одил (20), оби латиф (11), низоми ҷаҳон (9), киштии умед (17), дарахти ангур (28), офтоби тобанда (24), беҳтарин сармоя (12), хуштарин пероя (12), хубтарин хислат (42), оби латиф (10), низоми ҷаҳон (9), киштии умед (17), дарахти ангур (72).** Мисолҳо:

Агар ўро аз ҳамин ҷо боз нагардонидаме, шояд пештар рафтӣ ва оби Даҷларо бидидӣ ва аз он оби латиф бичашидӣ ва аз кардаву овардаи хеш хиҷилзада гаитӣ [1, 11];

Акобир гуфтаанд: беҳтарин сармоя ва хуштарин перояи мурод одамро таҳсили адаб аст [1, 12].

Ибораи сифатӣ: Дар асар ибораҳои сифатӣ нақши хеле муҳим дошта, вижагиҳои услубии ҳосе доранд. Ибораҳои сифатии зерин аз ҳамин қабиланд: ба ҳокими ақл собиттар, ба лашкаркашиву душманкушӣ маъруф, чун умри гиромӣ зудрав, пеши аксари асоғиру акобири олам маъруф, беҳ аз ҷуду саҳо. Мисолҳо:

Пас, бар аҳли ихтиёр лозим аст, ки бар муқтазои лосавоб аз тарки машварат дар ҳар коре, ки пеш ояд ва дар ҳар муҳиме, ки рӯй намояд, бе машварати уқало шурӯъ накунад ва машваратро дар ҳалли мушкилот ба ҳокими ақл собиттар ва нурфоидаатар хоҳад буд [1, 56];

Ҳароина ин маъниро дархоҳад ёфт, ки ҳосил аз ояндагон ва равандагони ин саро ҷуз ба ёдгоре боқӣ нахоҳад монд ва ҳар иморати олий ва мавзеи шариф, ки аз табақоти мулк ва умарову аркони давлат ва тавонгарони ҳар мамлакат

воқеъ шуда, асари он бар ҷароиди рӯзгор ва сафаҳоти адвори лайлу наҳор ба сабту мастур аст ва номи эшон назди ҳар арбоби ақлу нақл, балки пеши аксари асоғиру акобири олам маъруфу маишхур [1, 37];

Дар ахбор омада, ки Хусрави Парвизро синаҳсолоре буд ба лашкаркашиву душманкушӣ маъруф [1, 36];

Ба самъи вай расониданд, ки Хотам маркабе дорад бодной ва барағие (аспе) чаҳонпаймой, чун тири хаданг зуд равад ва чун умри гиромӣ зудрав аспе аст, ки ба гармрӯйӣ ба оташи дам мушобиҳат зада ва аз тезгомӣ бо боди тариқ ҳамроҳӣ супурда [1, 38];

Бисёр начиб аст, ки муаллифи «Ахлоки муҳсинӣ» дар тавсиф ва сифатчинии ашёҳо, боғу гулгаштҳо, марғузору манзараҳои табиат аз ибораи сифатӣ хеле устокорона истифода кардааст. Ў гоҳо барои пуррагии тасвир якчанд ибораи сифатиро пайиҳам оварда, он манзараро ба назар бисёр пуртаъсир чилвагар месозад. Масалан, вай боғи Султон Маҳмудро бо истифода аз ибораҳои сифатӣ чунин тасвир кардааст:

Овардаанд, ки Султон Маҳмуд боғе сохт чун равзаи ризвон дилкушо ва монанди фирдавси барин ҳайбатафзо, чун бўстони биҳишт тозаву хуррам ва аз гоҳи таровату назокат рашики гулишани Ирам [1, 78].

Дар ҷумлаи фавқ Ҳусайн Воизи Кошифӣ чаҳор ибораи сифатиро пайиҳам овардааст, ки яке дигареро таъкиду пурра кардааст. Боз начибии тарзи баёни муаллиф дар ин аст, ки ӯ ба сурати мушаххас манзараи боғро бо каломии манзум кушодааст. Чунончи:

Басе гул шукуфта бар атрофи боғ,

Барафрӯхта ҳар яке чун чароғ.

Раёҳин дамида бар атрофи ҷӯй,

Сабо атрбезу ҳаво мушкбӯй.

Дарахташ зи тубо диловезтар,

Гиёҳаш зи савсан забонтезтар. [1, 78].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ибораҳои сифатии пешояндӣ низ хеле серистеъмоланд, ки барои тасвири образҳои шайъу ҳодисаҳо саҳми муҳим доранд: **ширинтар аз ангубин, хушбӯтар аз мушк, ширинтар аз ҳама шириниҳо, аз зино саҳттар, аз ҳама мулозимон боқурбтар, бар ҳама чизҳо муқадам.**

Агар меҳохӣ, ки рӯз ба рӯз рӯзгори ту боло гираду соат ба соат мартабаи ту биафзояд ва назди ман аз ҳама мулозимон бақурбтар бошӣ, бояд се кор накуни [1, 14];

Онро бардошту бихӯрд, ширинтар аз ангубин ва хушбӯтар аз мушк ва аз он ҷо пеш рафт [1, 119];

Аввал азим намояд ва чун бихӯрӣ, ширинтар аз ҳама шириниҳост [1, 119].

Ҳамин тавр, нависанда аз ҳама қолабҳои ибораорӣ ва тарзҳои алоқа дар сохтани иборҳои сифатӣ истифода карда, тасвириро хушобуранг ва дилкашу пуртаъсир сохтааст, ки хонандаро барои мутолиаи асар дилгарм месозад.

Иборҳои шуморавӣ: Иборҳои шуморавӣ низ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» саҳми назаррас дорад, чунончи: **сад уштур, ҳар як аз эшон, камтар касе аз аҳли рӯзгор, яке аз ҷумлаи хос, ҳафт қадам аз ақиб, яке аз мулозимон; даҳи дигар.** Мисолҳо:

Агар як танро бидушӣ, даҳи дигар сар бардоранд [1, 88];

Кас фиристод ва аз вай сад уштури сурхмӯи сиёҳчаими баландкӯҳон талабид [1, 42];

Ҳотам ҷавоб дод, ки маро аз ин ҷинси асп агар ҳазор бошад, камтар касе аз аҳли рӯзгор аз ман талабад, ба ҳеҷ ваҷҳ музоиқа дар ҳофизаи тасаввури ман наёяд [1, 40].

Иборҳои ҷонишинӣ: Иборҳои ҷонишинӣ дар забони тоҷикӣ он қадар зиёд нест, аммо Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» дар истифодаи ин навъи ибора низ дасти тавоно доштааст. Ӯ ибораҳои аз ҷиҳати ифода ва тарзи алоқа гуногуни ҷонишиниро қорбаст намудааст, чунончи: **мани заиф, ҳамин нукта, ҳамаи ҳаҷҳо, яке аз шумо, ин гуна мададгор, ҳар ки аз салотин, ҳама кас, баъзе аз шумо, дигар бандагон; яке аз хосон.** Мисолҳо:

Амир, фикр фармояд, ки хуни чун мани заиф рехтан ва худро нишонани
тири боло кардан... бадие ва баъид аст [1, 104];

Шоистӣ, ки чун яке аз шумо қадре аз он об бихӯрдӣ ва ба сирри кор
нарасида аъробиро бар он кор маломат кардӣ [1, 11];

Шод бош, самани ҳамаи ҳаҷҳои ман пеши ту осон аст [1, 20];

...Ба худ тааммул намуд, ки ин муҳимми кулӣ, ки маро дар пеш аст, бе
имдоди чунин ёре ва бе дастёрӣ аз ин гуна мададгоре саранҷом нахоҳад ёфт [1,
48];

Ҳар кӣ аз салотин чуръату шуҷоат бештар буда ва дар таҳаммул
пойдориш зиёд намуда, зудтар ба манзили мақсуд расида [1, 73];

Дар хабар омадааст, ки баъзе аз шумо баъзеро ғайбат бикунанд [1, 110];

... Дигар бандагон ба муҳоварату мусобаҳати ӯ табоҳ нашаванд [1, 114].

Ибораи феълӣ. Дар сохти наҳвиёти забони тоҷикӣ ибораи феълӣ чи аз
нигоҳи сохтор, чи аз рӯйи тарзу воситаҳои алоқа ва чи аз рӯйи ифодаи
муносибатҳои маъноӣ дастурӣ хеле бой ва гуногун аст. Аз ин ҷиҳат, доираи
истеъмоли он низ нисбат ба дигар навъи ибораҳо васеъ мебошад. Ибораи феълӣ
аз рӯйи сохт сода ва мураккаб ё тафсилӣ мешавад. Масалан, чанг кардан ва нон
додан ибораи феълии сода аст, аммо рӯз чанг кардан ва шаб нон додан ибораи
мураккаби феълӣ аст, ки ин ду сохти як ибораро Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар
«Ахлоқи муҳсинӣ» чунин истифода кардааст:

Азизуддавла пайгом дод, ки рӯз ҳарб кардан ва шаб нон додан чӣ маънӣ
дорад? Ҷавоб фиристод: Чанг кардан изҳори мардист ва нон додан вазифаи
мардумӣ [1, 99].

Ибораи феълӣ аз рӯйи ифодаи ҷузъи асосӣ се хел мешавад: масдарӣ:
худовандони қудратро авф кардан; сифати феълӣ: аз суҳанварони замон бурда:
феълиҳолӣ: ба лашкариён такякунон.

Ибораи феълӣ, асосан, муносибатҳои гуногуни ҳолиро, ба мисли замон,
макон, сабаб, миқдору андоза, мақсад, тарзи амалро мефаҳмонад, аммо гоҳе
муносибати мафъулӣ (пуркунандагӣ)-ро низ ифода мекунад. Масалан, дар

ибораи феълии масдари «мардуми далеру чолокро куштан» муносибати пуркунандагӣ аст. Мисол:

Мо аз куштани он ҷавонон пушаймонем ва бағоят ҳайф аст, мардуми далеру чолокро куштан, чи дар ҳар қарн аз ин тоифаанд, ки пайдо мешаванд ва ман ба эшон муҳтоҷам, ки аҳли қалъаи Рум ёғӣ шудаанд ва маро дар дафъи эшон мардони корӣ мебояд [1, 89].

Дар ибораи феълӣ муносибати атрибутивӣ (муайянкунандагӣ) дар ибораи сифати феълӣ дида мешавад, зеро ин хели ибораи феълӣ бештар дар дохили ибораи исмӣ меояд, яъне ҷузъи тобеи ибораи исмӣ бо сифати феълӣ ифода ёфта, вобаста ба мақсад ва лаҳзаи баён сифати феълӣ калимаи дигарро ба худ тобеъ мекунад, ки дар натиҷа ибораи тафсилӣ пайдо мешавад ва гоҳо исм ҳамчун ҷузъи асосӣ ҳазф шуда, аммо дар назар дошта мешавад:

Ин оби бихишт аст, ки дар ин олам касе надида ва начашида [1, 11];

Дар мисоли фавқ асос ибораи исмии «оби надида ва начашида» мебошад ва сифати феълии надидаю начашида ифодаи «дар ин олам касе» –ро ба худ тобеъ карда ибораи сифати феълӣ сохтааст.

Яке аз вижагиҳо дар корбасти ибора дар «Ахлоқи муҳсинӣ» серистеъмол будани ибораҳои алоқаи изофӣ мебошад. Муаллиф ба воситаи ин хели ибора сифату аломат, хислату хусусияти зоҳирию ботинии ашхоси дар асар тасвиршавандаро мекушояд, ки дар натиҷа тасвири нависанда бисёр ҷуртаҷир ва баёни ӯ дилчасп мегардад, чунончи: **сифати шарм (9), низоми ҷаҳон (9), масолеҳи халоиқ (9), офтоби ҳаё (9), ҳаёи қарам (10), гарди хичолат (11), сафҳаи ҳаёт (11), халифаи рӯзгор (11), қавқаби ҳашмат (11), оби латиф (10), ҳаёли адаб (11), ҷашмаи айш (23), салотини бузургвор (12), рафъати арҷманд (13), теғи ҷаҳонсӯз (14), ҳашми оламсӯз (28), азимати дуруст (16), ойинаи хотир (34) руҳсораи арғувонӣ (15), сайди дилҳо (32), домони мақсуд (24), гургони давлат (52), ғарқобаи ҳалок (30), шароби шаб (17), азоби ғайбаткунанда (95), ҳоби бомдод (17), қори мулк (17), сафинаи ихтиёр (17), киштии умед (17), сидқи ақидат (19), ситамгорони дилозор (90), қулфати золимон (67), мизочи ҳалқ (71), машварати хирадмандон (21), сухани**

мазлумон (21), тозиёнаи уқубат (23), абри боранда (24), офтоби тобанда (24), мавзеи шариф (81), чароиди рӯзгор (34), арбоби ақл (56), акобири олам (46), хумойи тавфиқ (34), гармгоҳи рӯз (35), соҳиби амр (121), саодати дунё, хосили калом, гули сидқ, арсаи суҳан (51), чамани суҳан (51), дасти ҳасрат (121), тарбияти мулозимон (101), дандони ҳайрат (121), пирони оқибатбин (56) тоби офтоб, каломии дурушт, худованди боғ (103), майдони ихтиёр, мартабаи ҳаё (105), оби сиёсат, мавҷи баҳор, муҳолифати бадон (87), суҳбати некон (87), золимони озордиҳанда (124), ниҳоли тарбият (18), қадами сидқ (124), сардии зимистон (78), гармии тобистон (78), хони эҳсон (67), дӯстони холис (124), гавҳари шахвор (97), арӯси суҳан (86), заҳматгоҳи фасохат (97), шафқати падарона (103), аҳли қалам (105), аҳли сайф (104), кутуби ҳукамо (108), марди суҳангӯй (103), бандагони дирамҳарида (105), сипеҳри носозгор (115), маҷлиси подшоҳӣ (111), куфрони неъмат (116), назоратгоҳи ақл (76), шарбати шифо (49), суҳбати вафодорон (50), атласи хитой (61), тоқии румӣ (61), зинҳордиҳандаи оҳувон (66), нури фаросат (72), рӯзгори гузаранда (75) кутуби ҳукамо (108).

Масалан, дар банди наҳвии зерин ибораҳои изофии инъоми раббонӣ, афзоли субҳонӣ, касрати эҳтимоли муҳтоҷон, адои ҳуқуқи фурӯмондагон, хоҳиши аҳли эҳтиёҷ, неъматии аҳли ихтиёр, анҷоми муродоти фуқаро, ҳочати заифон, соҳиби саодат, ливон азамат, арсаи ҷаҳондорӣ ва комронӣ, маунатии халқ, қазои ҳочати муҳтоҷон, сурати матлуб, ҷеҳраи максуд, ниқоби ҳичоб, гули иқбол, боғи давлат, шукуфтаи мурод, ҷамани мамлакат, шоҳсори уббаҳат, баровардани муродот, ғанимати бузург, ҳочати маҳрумӣ, дастовези шағарф нақшҳои гуногуни наҳвиरो адо намуда, баёни нависандаро пуртаъсир гардондаанд ва аз суҳансанҷӣ ва мӯшикофии муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» ва маҳорати ибораоронии ӯ дарак медиҳад, чунончи: *Дар ахбор ворида аст, ки инъоми раббонӣ рӯй бар вай оварад ва афзоли субҳонӣ дар ҳаққи ӯ бисёр шавад, касрати эҳтимоли муҳтоҷон ва адои ҳуқуқи фурӯмондагон бар вай лозим бувад, зеро ки хоҳиши аҳли эҳтиёҷ бар қадри неъмат аст. Ҳарчанд неъматии аҳли ихтиёр ва иқтидор бештар бошад, анҷоми*

муродоти фуқаро ба раво кардани ҳочоти заифон беиштар бояд. Пас соҳиби саодате, ки салтанат ба ӯ арзонӣ дошта бошад ва ливои азамат ӯро арсаи ҷаҳондорӣ ва комронӣ барафрохта бояд, ки маунати халқро таҳаммул намояд ва дар ҳолати қудрат қазои ҳочати муҳтоҷонро ганимат шуморад. Сурати матлуб ва чеҳраи мақсуд ҳеҷ мустаҳикро дар ниқоби ҳиҷоб таваққуф раво надорад. Чун гули иқбол дар боғи давлат шукуфта меёбад ва шукуфтаи мурод дар чамани мамлакат бар шоҳсори уббаҳат ҷилвагарӣ мебинад, баровардани муродот ганимати бузург шуморад. Раво кардани ҳочати мардумон ба бечорагонро дастовези шигарф шиносад. Раво кардани ҳочати маҳрумон ва бечорагонро дастовези шигарф (нодир) шиносад [1, 53].

Чунон ки мебинем, маҳз ибораҳои ороштаи муаллиф баёни ӯро рангин ва таъсири суҳанаширо таъмин кардаанд, ки аз он хонанда баҳраи зиёди суҳанофаринию маънирасӣ мегирад.

Баъзан дар асар чунин ибораҳои изофӣ тафсил ёфта, се ё чаҳорчӯзӣ мешаванд ва барои тавсифи шайъ хеле муносиб мегарданд, чунончи: **тахтнишинони боргоҳи хилофат (35), уштури сурхмӯйи сиёҳчашии баландкуҳон (38), бинои футуввати подшоҳӣ (77), тухфаи табрикии бузургона (83), одами ба некӯӣ ба ҳама ҳол маҳбубу мақбул (92), мардумони бисёрғӯйи парешонсухан (96), кафорати мулозамати шоҳон (123), қазои ҳочати муҳтоҷон (123), адаби иҷмолии аркони давлат (116), чаши сипоҳи ҳашм (72), сарчашмаи эҳсонӣ подшоҳӣ (31), новаки аҳли мазлумони ситамрасида (25), зории маҳрумони меҳнаткашида (25), девори карами илоҳӣ (32), канори ҷӯйбори хушнудии ҳақ (35).** Мисол: *Аввалан, воли Шом хост, ки ӯро биёзмояд. Кас фиристод ва аз вай сад уштури сурхмӯйи сиёҳчашии баландкуҳон талабид* [1, 38].

Ин навъи ибораҳои изофӣ дар қолаби ғайриизофӣ, яъне бо тарзи алоқаи ҳамроҳӣ низ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» хеле зиёд буда, барои сифатчинӣ ва таъкиди дараҷаи олии сифату аломат ва хусусияти шайъҳои тавзеҳшаванда хеле муносиб корбаст шудаанд, чунончи: **хубтарин либосҳо (74), зарифтарин тоҷҳо (74), хуштарин манзилҳо (74), зеботарин шаробҳо (74), латифтарин**

сояхо (74), зарифтарин овозҳо (74), гиромитарин инсонҳо (74); беҳтарин сармоя (74), залилтарин сифат (74), хортарин хислат (74). Мисол:

Хубтарин либосҳо рағза аст ва беҳтарин тоҷҳо хирад ва хуштарин манзилҳо маъракаи ҳарб ва зеботарин шаробҳо хуни душманон рехтан ва латифтарин сояхо сояи найза ва зарифтарин овозҳо шиҳаи аспон ва гиромитарин инсонҳо мардони корзори ҷанг мебошанд [1, 74].

Хулоса, ибораҳои изофӣ дар асар аз серистеъмолтарин қолабҳои ибораҳо буда, Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар сохтани онҳо таносуби вожаҳоро хеле хуб риоя карда, як даста ибораҳои изофӣ дилнишин сохтааст ва теъдоди вожаҳои ҳайати ибораи изофӣ аз панҷ зиёд нест. Ин усули ибораоронии изофӣ тарзи баёни нависандаро гарон накарда, балки бисёр равону фасеҳ сохта, шукуҳмандии каломи ўро комилан таъмин кардааст.

3.3. Ҷумлаҳои сода ва вижагиҳои корбурди онҳо

Таҳқиқ ва баррасии вижагиҳои наҳвии «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон дод, ки дар корбасти ҷумлаҳои сода нисбат ба ҷумлаҳои мураккаб тафовут камтар аст, вале онҳо дар асар дорои вижагиҳои махсус мебошанд.

Яке аз вижагиҳои наҳвии ҷумлаҳои содаи «Ахлоқи муҳсинӣ» ин аст, ки муаллиф мафъул (пуркунандаи бевоситаи нишондор)-ро аксар пас аз хабари ҷумла меорад. Дар ин тарзи ифода амал-хабари ҷумла, махсус таъкид мегардад, ки дар натиҷа объекти амал низ дар баробари хабари ҷумла барҷаста намоён мешавад. Мисол: *Он (шукр) сипосу ситоиш бошад ҳар мунъимро* [1, 7].

Ин тарзи ифода дар ҷумлаҳои сода яке аз вижагиҳои сохти наҳвиёти насри бадеии классикӣ мебошад.

Дар услуби нигориши муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» пас аз хабар омадани мафъули бавосита (пуркунандаи бавосита) низ аз равишҳои маъмул ва писандидаи адиб маҳсуб мешавад. Мисол: *Шукри салтанат адл аст бар умуми оламиён* [1, 8].

Дар ин тарзи ҷумласозӣ пас аз пуркунанда аъзои дигар намеояд ва аксаран чунин ҷумлаҳои сода камаъзо ва таркибан ихчаму кӯтоҳ мешаванд, ки фаҳмидани матлаб ҳам осон аст.

Вижагии дигари наҳвиёти ҷумлаҳои содаи «Ахлоқи муҳсинӣ» дар корбасти аъзоҳои чидаи ҷумла мушоҳида шуд.

Муаллиф барои шумури аъзои чида ҳамоҳангию ҳамвазнӣ онро риоя менамояд, ки дар натиҷа шукӯҳу шаҳомати суҳанаш таъмин мегардад ва таъсири он дучанд мешавад. Мисол: *Тоати гӯш истимои калом ва ахбору қисаси ақобирон ва панду насоҳи машоих ва аҳли яқин аст* [1, 7].

Дар услуби нигориши муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» вижагии дигари наҳвӣ ин аст, ки муаллиф ягон мафҳумро (хоҳ моддӣ, хоҳ маънӣ) бо чандин таркибу ибора, ҷумлаи содаю мураккаб шарҳ дода, муҳимтарин маъноҳои он мафҳум, ки дар зоти ин ё он калима ниҳон аст, ошкор гардида, ниҳоят, бо як байт ё қитъае ҷамъбаст карда мешавад. Ин услуби нигориши наву хоси Ҳусайн

Воизи Кошифӣ нест. Ин равиши шарҳу тавзеҳи мафҳумҳо, ҳодисаю воқеаҳо, нақлу ривоятҳо дар «Калила ва Димна», «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ ва дигар осори панду ахлоқӣ дида мешавад. Албатта, шарҳу тавзеҳи додаи Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бо баъзе вижагиҳо фарқ дорад. Масалан, Ҳусайн Воизи Кошифӣ шарҳи маънои вожаи «ҳилм»-ро бо роҳи муколамаи Нушервон бо Бузургмеҳр чунин баён кардааст:

Нушервон аз Бузургмеҳр пурсид, ки ҳилм чист?

Гуфт: «Намаки хони ахлоқ аст. Чи ҳуруфи онро чун баргардонанд, милҳ (намак) мешавад, чунон ки ҳеҷ таоми бемилҳ мазза намедиҳад, ҳеҷ хулқе бе ҳилм ҷамол нанамояд».

Нушервон гуфт: «Аломати ҳалим кадом аст?

Гуфт: «Ҳалимро се нишона аст: яке он ки агар туруширӯю сахтгӯе сухани талх дар миён орад, ӯ дар баробари он ҷавоби ширин бар забон ронад ва агар ба феъл низ ӯро биранҷонад, бо замми он ба ӯ эҳсон намояд». Қитъа:

*Ба ту гӯям, ки чист гояти ҳилм,
Ҳар ки заҳрат диҳад, шакар бахшаи.
Ҳар ки бихрошадат ҷигар ба ҷафо,
Ҳамчу хони карим зар бахшаи.
Кам мабои аз дарахти сояфикан,
Ҳар ки сангат занад, самар бахшаи.*

Аломати дуюм он аст, ки дар айни он ки оташи хаим забона гирифт ва савлати ғазабу сутувати он ба гоят расад, хомӯш гардад ва ин далели итминони дил ва таскини руҳ аст. Ва дарвешони солиқ илоҷи ғазаб бад-ин навъ кардаанд.

Нишонаи сеюм, фурӯ хӯрдани хаим аст, агар касе филвоқеъ мустаҳиқи уқубат бувад [1, 29].

Тавре ки аз иқтибоси фавқ пайдост, Ҳусайн Воизи Кошифӣ моҳияти асосии «ҳилм»-ро дар нишонаи аввал бо овардани қитъае кушода бошад, нишонаи дуюм ва сеюмро танҳо бо ду-се ҷумла таъкид кардааст, ки дар мачмӯ

моҳияти ин вожа кушода шуда, хонанда ба муҳтавои ҳадафи нависанда сарфаҳм мераваду дар худ эҳсоси начиберо ҳис менамояд ва дар ин замина ба маърифати мафҳуми «ҳилм» мерасад.

Як вижагии дигари наҳвии ҷумлаи содаи «Ахлоқи муҳсинӣ» дар ин аст, ки нависанда ба мақсади таъкиди моҳияти муайянкунандаҳои тавсифӣ пас аз муайяншаванда, яъне пеш аз муайянкунанда, калимаҳои ифодакунандаи микдор, андозаю дараҷаро оварда, аломати муайянкунандаро махсус таъкид менамояд, чунончи: *Сабр сифати бағоят мақбул аст* [1, 8].

Осори панду ахлоқӣ дар таърихи адабиёти тоҷик зиёд аст ва ҳар адибе онро бо тарзу услуби писандидаи худ баён кардааст.

«Ахлоқи муҳсинӣ» низ асари панду ахлоқӣ буда, онро Ҳусайн Воизи Кошифӣ солҳои 1495-1500 навишта ба писари Ҳусайн Бойқаро – Абдулмуҳсин Мирзо, мебахшад.

Мавзуи асар, мазмуну муҳтавои он тозагӣ надорад ва аз муҳтавои асар, услуби нигориш маълум мешавад, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар таълифи «Ахлоқи муҳсинӣ» аз асарҳои панду ахлоқии гузашта ба монанди «Қалила ва Димна», «Бӯстон»-у «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Насиҳат-ул-мулук», «Кимиёи саодат»-и Муҳаммад Ғаззоӣ, «Кашф-ул-маҳҷуб»-и Абулҳасан Алӣ, «Қобуснома»-и Унсуролмаолии Кайковус, «Маснавии Маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ ва осори насрии омиёна истифода кардааст. Ғайр аз ин, то таълифи «Ахлоқи муҳсинӣ» чандин асарҳои ахлоқии дигар ба мисли «Ахлоқи Носирӣ»-и Насируддини Тусӣ (соли 1235), «Ахлоқи Ҷалоӣ»-и Ҷалолиддини Давонӣ (соли 1475), «Ахлоқ-ул-ашроф»-и Убайди Зоконӣ (солҳои 1339-1340) навишта шуда буданд. Баъдтар дар пайравии «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ «Дастур-ул-мулук»-и Хоҷа Самандари Тирмизӣ (асри XVII) навишта мешавад.

Тавре ки таъкид шуд, мавзуи «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар адабиёти форсу тоҷик нав набошад ҳам, аз нигоҳи забону тарзи баён ҷолибу омӯзанда мебошад. «Ахлоқи муҳсинӣ» намунаи беҳтарини забони адабии асри XV буда, бо услуби бисёр содаю фасеҳ ва дилкашу фаҳмо таълиф

шудааст. Агар баъзе калимаю ибора ва ҷумлаҳои арабии онро, ки ҷо-ҷо дида мешаванд, сарфи назар намоем, хонандаи имрӯза ҳам онро беаҳмат фаҳмидаю ҳазм карда метавонад.

Дар асар, асосан, лексикаи умумиистеъмол, таркибу ибораҳои оммафаҳм, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ ба қор бурда шуда, ҷо-ҷо аз санъати сачъ истифода шудааст, ки он асарро дилчасп гардондааст. Дар воқеъ, истифодаи санъати сачъ фасоҳату салосати асарро таъмин намуда, ба услуби баёни нависанда ягон гаронӣ наовардааст. Бояд гуфт, ки нахвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ» ниҳоят диққатҷалбкунанда буда, ба сохти нахвиёти забони адабии меъёри имрӯза хеле наздик мебошад.

Муаллиф дар таълифи ин асар аз ҳамаи воҳидҳои нахвӣ: ибора, ҷумлаҳои сода, мураккаб, банди нахвӣ ва матн хеле моҳирона ва бо лутфу фасоҳати малех истифода кардааст. Масалан, дар асар ибораҳои изофӣ, ки яке аз қолабҳои мақбулу маҳбуби пуртаъсири бачилваории сифату аломат, мансубияту мулкياتи шайъҳо маҳсуб меёбад, хеле моҳирона истифода шудааст. Адиб кӯшиш кардааст, ки дар нақши ҷузъи тобеи ибораҳои изофӣ вожаеро биёрад, ки аз нигоҳи таносуби сухан қобили ҳамнишинӣ бо ҳиссаи асосии ибораҳо дошта бошад бори маънии матлубро кашад.

Донишманди маъруф Шиблии Нуъмонӣ дар «Шеър-ул-Аҷам» мегӯяд: «Лафз бо манзалаи ҷисм ва мазмун ё маънӣ руҳи он аст ва иртиботи ин ду бо ҳам иртиботи руҳ аст бо ҷисм, ки агар он нотавон шуд, ин низ нотавон хоҳад буд. Бинобар ин, агар дар маънӣ нуқсе вучуд надошта бошад ва дар лафз бошад, ҳароина дар шеър айб пиндошта мешавад. Ҳамчунон ки дар як одами ланг руҳ аст, вале ҷисм ноқис мебошад [164, 231].

Воқеан, калима қолабе аст барои ифодаи маъно ва қолаб бенуқс бошад, маънӣ низ барҷаста ва пурмуҳтаво мешавад.

Дар сохтани воҳидҳои нахв интиҳоби калима хеле муҳим аст, зеро шояд калима аз нигоҳи қолаб ва маънӣ нуқсе надорад, аммо дар ҷойи муносиби худ наояд ва бо вожаи муносибаш ҳамнишин нашавад, маънии баланди он хароб ва ибора ё ҷумла бо таъсири ин номутаносибӣ нуқс пайдо мекунад. Аз ин ҷост, ки

Ҳусайн Воизи Кошифӣ вақте ки калимаҳоро дар қолаби ибораи изофӣ меорад, таносуби маъноии онҳоро саҳт ба эътибор мегирад. Масалан, ӯ калимаи «ҳаё»-ро, ки муроди «шарм» аст, ҳам дар нақши чузъи асосӣ ва ҳам дар нақши чузъи тобеъ ба ин тартиб овардааст: сифати ҳаё, офтоби ҳаё, ақсоми ҳаё, васфи ҳаё; ҳаёи карам, ҳаёи адаб, аммо муроди он – «шарм»-ро бо чунин вожаҳо дар қолаби изофӣ истифода кардааст: сифати шарм, шарми карам.

Тавре дида мешавад, ин ду вожаи муродиф аз нигоҳи маънӣ фарқе надоранд ва дар ҳама қолаби изофӣ метавонанд якдигарро иваз намоянд, аммо калимаи «ҳаё» нисбат ба «шарм» обуранги баланди эҳсосӣ дорад, чаро ки он ба услуби баланд хос аст ва муаллиф ба он ибораҳои изофии бештар сохтааст. Ибораҳои изофие, ки муаллиф сохтааст, аксар маҷозиянд, ба мисли: тирборони ҳаводис, сипари сабр, ҳаданги умед, халифаи рӯзгор, кавкаби ҳашмат, домани ҳиммат, рикоби таваккал, пойи ҳайрат, дасти ҳасрат, таҳаммули машаққат, тозиёнаи уқубат, домани мақсуд ва ғайра. Мисолҳо:

Ҳар ки дар тирборони ҳаводис сипари сабр дар сар кашад, зудтар ҳаданги умедаш ба ҳадафи мурод бирасад [1, 8];

Ҳоло маслиҳат дар он аст, ки қадре аз ин об бардошта назди халифаи рӯзгор барам [1, 10].

Ибораҳои изофии маҷозӣ дар асар бо ду ният истифода шудаанд: якум, ибораҳои маҷозӣ барои пӯшида баён кардани матлаби нависанда ҳамчун воситаи созгору муҳим хизмат кардаанд, дигар ин, ки онҳо чун саҷъ тарзи баёнро гуворо ва таъсири суҳанро боло бардоштаанд. Мисол:

Бояд, ки ояти зулмо бартараф, ҷабрро дур дорӣ ва аз новаки оҳи мазлумони ситамдида ва нолаву зори маҳрумони меҳнаткашида бипарҳезӣ [1, 25];

Дигар аз вижагиҳои наҳвӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» дар истифодаи муайянкунандаҳои ғайриизофӣ мушоҳида шуд. Нависанда дар ҳолати ғайриизофӣ муайянкунандаҳои сифатиро бештар дар дараҷаи олий меорад ва ба ин восита зиёдию барҷастагии сифати шайъро таъкид мекунад, чунончи:

хубтарин фазилат, бадтарин чашм, зишттарин разолат, аблахтарин мардумон, бузургтарин неъмат, хуштарин пероя, беҳтарин сармоя. Мисолҳо:

Ва бадтарин чашимо азрак аст [1, 73];

Ҳакимеро пурсиданд, ки беҳтарин шикоре подшоҳонро кадом аст? Фармуд, ки сайди дилҳои раият кардан хубтарин шикорест, зеро чун дилҳои эшонро ба худ диҳад, дигар ҳама чиз дар пайи дил меравад [1, 33].

Ба ҳамин тариқ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ чун нависандаи соҳибзавқи тавоно ба ҳамнишинӣ ва мавқеи истеъмоли ҳар як калима дар ҳайати ибораю ҷумла эътибори ҷиддӣ дода, аз силсилавожаҳои муродифӣ ҳамонеро интихоб менамояд, ки дар ҳамнишинӣ бо вожаи дигар аз нигоҳи маънӣ, оҳангнокӣ ва ҳам дастури забон дурусту саҳеҳ бошад. Масалан, дар ҷумлаи зерин: *Аммо саодати дунё он аст, ки мурғи дили халқро ба ҳукми қарам сайд тавон кард [1, 36].*

Калимаи «саодат» нисбат ба муродифҳояш «хушбахтӣ», «некбахтӣ» ва «бахтёрӣ» дар ибораи изофии «саодати дунё» мувофиқтар аст ва ҳамчунин феъли таркибии «сайд кардан» нисбат ба «шикор кардан» муносибтар мебошад, зеро ки «сайд кардан» як навъ малоҳату салосат ва обуранги эҳсосии баланд дорад.

Дигар аз вижагиҳои ҷумлаи сода дар «Ахлоқи муҳсинӣ» дар истифодаи аъзоҳои ҷида ба назар расид. Масалан, бисёр аҷиб аст, ки нависанда ду пурқунандаи ҷидаро меорад, ки ҳарду муайянқунанда доранд, аммо дар байни пурқунандаю муайянқунандаи аввал хабарро ҷо дода, пурқунандаи дуюм бе хабар ифода мешавад, чаро ки ҳамон хабари аввал ба пурқунандаи дуюм низ дахл дорад. Мисол: *Ҳотам маркабе дорад бодпой ва боргие (асне) ҷаҳонпаймой. [1, 38].*

Ҷумлаи фавқ агар имрӯз гуфта шавад, чунин сохтро мегирад: *Ҳотам маркаби бодпой ва боргие ҷаҳонпаймой дорад.*

Бубинед, ки қолаби ҷумлаи ҷидааъзое, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ сохтааст, аз ҷиҳати оҳанг нисбат ба қолаби сохтаи мо пуртаъсиртар аст.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» як тарзи чидашавии ҷумла хеле серистеъмол аст, ки тарзи баёни нависандаро диққатҷалбкунанда сохтааст.

Нависанда хабари номиро ба сурати чида оварда ба ҳар кадоме аз он хабари чида ҳиссачаеро меорад, ки, аз як тараф, ба мафҳуме маънии инкор диҳад, аз сӯйи дигар, ба он оҳанги таъкидӣ мебахшад. Мисол:

На ўро рутбаи мамлакатдорӣ ва на мансаби фармонравой, на қуввати ҷаҳонگیرӣ ва на бозӯи кишваркушоӣ [1, 40].

Тавре ки аз мисоли ҷавқ бармеояд, вожаҳои рутба, мансаб, қувват ва бозӯ дар нақши хабари чидаи номӣ омада, ба худ муайянкунанда гирифтаанд ва барои оҳангнокию салосати баён нависанда бандаки хабарии «аст»-ро ғуруғузур кардааст [1, 86].

Нависанда муайянкунандаҳои чидаро ба сурати ҷуфт-ҷуфт оварда, ҳамвазнию ҳамоҳангии онҳоро риоя кардааст. Ин муайянкунандаҳои ҷуфт бо масдар ифода шуда, дар атрофи як калимаи меҳварӣ, ки нақши пуркунандаро адо намудааст, муттаҳиданд.

Одоби нишасту бархост ва рафтани омадан ба вай омӯзад [1, 102].

Ин хели чидашавии пуркунанда дар асар барои кушодани моҳияти ашё, ҳодиса ва амали тасвиршаванда хеле созгор буда, моҳияти андешаи нависандаро хуб нишон медиҳад: *Пас, ахбори мулк ва салотин ва аҳволи умарову вузаро ва калимоти уламову ҳукаморо дар китоб сабт кардаанд. [1, 86]*

Соҳтори «Ахлоқи муҳсинӣ» мисли дигар асарҳои панду ахлоқии адибони классикиамон аз ғуфторҳои гуногуне, ки ҳар кадом ба як ҷабҳаи ахлоқӣ иртибот дорад, ба ҳам омадааст. Чунончи: **дар сабр, дар таваккал, дар ҳаё, дар афт (порсой), дар адаб, дар олиҳимматӣ, дар азм, дар ҷидду ҷаҳд, дар субот ва истиқомот, дар адолат, дар афв, дар ҳилм, дар ҳулку рифқ, дар шафқат ва марҳамат, дар хайрот ва мубаррот (хубӣ, некӣ), дар сахову эҳсон, дар тавозӯӣ ва эҳтиром, дар амонату диёнат, дар вафо ба аҳд, дар сидқ, дар инҷоҳи ҳоҷат, дар тааннӣ ва тааммул, дар машварат ва тадбир, дар ҳазму дурандешӣ, дар шучоат, дар ғайрат, дар сиёсат, дар таякқуз ва**

хибрат, дар фаросат, дар китмани асрор (пӯшонидани асрор), дар игтиноми фурсат (ғанимат шуморидан) ва талаби некномӣ, дар риояти ҳуқуқ, дар суҳбати ахёр (одамони нек), дар дафъи ашрор (бадкор), дар тарбияти хадам ва хашам (ходим ва хизматгорон). Боби «Дар тарбияи хадам ва хашам муштамили ду қисм аст: қисми аввал дар тарбияти мулук ва мутааллиқону мулозимонро дар бар гирифта, қисми дуюм дар одобе, ки мулозимони султонро риоят бояд, суҳбат мекунад.

Ана ҳамин номгӯйи гуфторҳо мухтавои асарро ташкил дода, ҷумлаҳои сода барои кушодани моҳияти онҳо хизмат кардааст.

3.4. Вижагиҳо дар корбурди ҷумлаи мураккаб

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ», чунон ки таъкид кардем, нуфузи ҷумлаҳои мураккаб, алаҳусус, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бештар аз ҷумлаҳои сода аст. Ҷумлаҳои мураккаб ҳам ҷумлаи мураккаби пайваст ва ҳам ҷумлаи мураккаби тобеъ дар асоси асари алоҳидаи бадеӣ (чи классикӣ ва чи муосир) ва ин ё он давраи муайяни таърихӣ ҳаматарафа таҳқиқ шудааст. Ҳамчунин навъҳои алоҳидаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба сифати рисолаҳои илмӣ таҳқиқу дифоъ шудаанд. Чунончи: М. Б. Шахобова. Подчинительный союз «ки» в современном таджикском литературном языке. – Сталинобод, 1954; Х. Ҳусейнов. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Сталинобод, 1960; М. Н. Қосимова. Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1961; В. Н. Мешеряков. Вопросы синтаксиса сложноподчиненного предложения современного таджикского языка в аспекте конструктивный омонимии при союзе «ки». - Душанбе, 1967; Ш. Рустамов. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик, - Душанбе, 1968; Ф. К. Зикриёев. Сложноподчиненные предложения с придаточными образа действия и сравнительными придаточными в современном таджикском литературном языке. - Душанбе, 1977; С. Атобуллоев. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик.- Душанбе, 1975; Қ. Каландаров. Сложноподчиненные предложения в таджикском литературном языке XV-XVI вв. на основе материала «Бадаи-ал-вакаи» Зайниддина Васифи. – Душанбе, 1971; Д. Ходжаев. Сложноподчиненное предложения с придаточными определительными в современном таджикском литературном языке. - Душанбе, 1980; Ф. К. Зикриёев. Структурно – семантические особенности таджикского паратаксиса. – Душанбе, 1986; В. Абдулазизов. Сложноподчиненные предложения с дополнительными придаточными предложениями в таджикском литературном языке. - Душанбе, 1993; Мансури Рази Ахмад. Синтаксические особенности сложноподчиненных предложений в «Гулистане» Саади. – Душанбе, 2012.

Бо вучуди ин, таҳқиқи вижагиҳои ҷумлаҳои мураккаб дар осори мушаххаси классикӣ барои тақмилу тақвияти андешаву хулосаҳо ё тасҳеҳу таҷдиди назар шудани баъзе мулоҳизаҳои духураи баҳсталаб дар боби ҷумлаҳои мураккаб аҳамияти муҳимми назарию амалӣ дорад. Масалан, сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» вижагиҳои худро дорад.

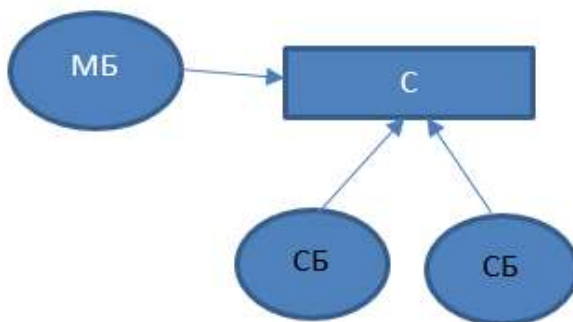
Сохтори наҳвии асар бештар ба ҳамин низоми баҳамой ва шарҳу тавзеҳи масоили асар вобастагӣ дорад. Масалан, шурӯи ҳар як гуфтор аз калимаи асосии ҳамон матлаб ё тавассути ишораҷонишини «он», ки ишора ба ҳамон вожаи асосӣ аст, оғоз мегардад. Чунончи, гуфтори «Дар сабр» чунин шурӯъ мешавад: *Сабр сифати бағоят мақбул аст. Таърифи сабр ҳамин аст, ки мазмуни он дар ахбор омадааст...*

*Сабр беҳтар мардро аз ҳар чи ҳаст,
То биёбад бар муроди хеш даст.*

Пас аз ин таърифи мухтасар муаллиф дар сифати сабр ботафсил суҳан ронда, аз ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб истифода кардааст. Чунончи: *Ҳар ки дар тирбори ҳаводис сипари сабр дар сар кашад, зудтар хаданги умедаш ба ҳадафи мурод бирасад, зеро ки сабр мифтоҳи (калиди) қор аст ва дари хонаи роҳаш ҷуз бад-ин калид накушояд [1, 8].*

Ҷумлаи фавқ дар қолаби ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб буда, аз як сарҷумла ва як ҷумлаи пайрави мубтадо ва ду ҷумлаи пайрави сабаб иборат мебошад. Агар ин ҷумларо ба сурати нақша тасвир кунем, чунин аст:

Тасвири 1

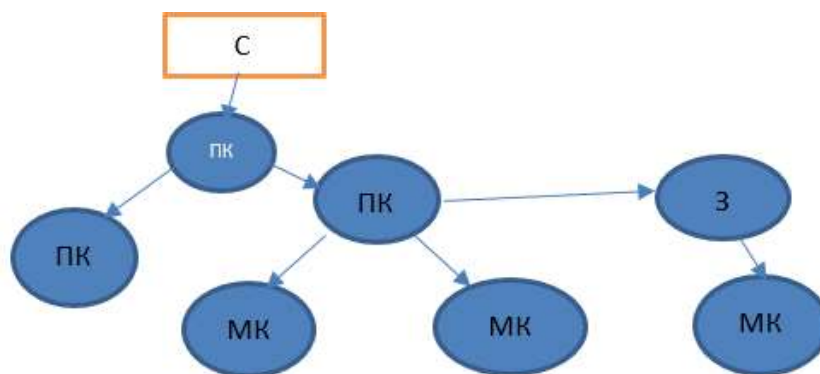

Аз сохти наҳвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ» маълум мегардад, ки чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб дар давраи шаклгирию ташаккули забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X) низ мустаъмал буда, махсусан, дар асрҳои XI-XV хеле серистеъмол гардидааст. Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб аз ҷиҳати сохту таркибашон ба чумлаҳои содае, ки якчанд аъзои пайрав бар эзоҳи сараъзо ё ин ки яке аз аъзои пайрав бар эзоҳи аъзои дигар меоянд, шабоҳат доранд. Дар иртибот ба ин хусусияти чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб забоншиносии маъруфи тоҷик, шодравон, профессор Д. Т. Тоҷиев чунин изҳори назар кардааст: «Чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки бо якчанд чумлаи пайрав омадаанд, аз рӯйи сохт чумлаҳои содаеро ба хотир меоранд, ки дар таркиби онҳо на фақат як аъзои пайрав ягон сараъзоро эзоҳ медиҳад, балки якчанд аъзои пайрав яке аз сараъзоҳоро эзоҳ додааст, ё ки аъзои пайрави чумла аъзои пайрави дигари онро таъйин мекунад ва ё аъзоҳои пайрави чумлаи сода чида мешаванд» [133, 437].

Барои тафсилу шарҳи ҳарчи бештари сифати «сабр» нависанда аз қолаби чумлаи мураккаби тобеи сертаркиби дараҷаю чида низ истифода кардааст, ки дар натиҷа, теъдоди чумлаи пайрав ба ҳафт расидааст. Мисол: *Дар калимоти мулуки Туркистон овардаанд, ки Афросиёб мардуми худро гуфт, ки ба ҳайсияти шафқати эшон фирефта машавед ва лофе, ки заданду даъвое, ки кунанд, мағрур магардед, то вақте ки эшонро биозмояд ва сабру пайдорие, ки агар маҳаки сабр тамоми айёрандешонро ба мардонагӣ эътибор кунед* [1, 8].

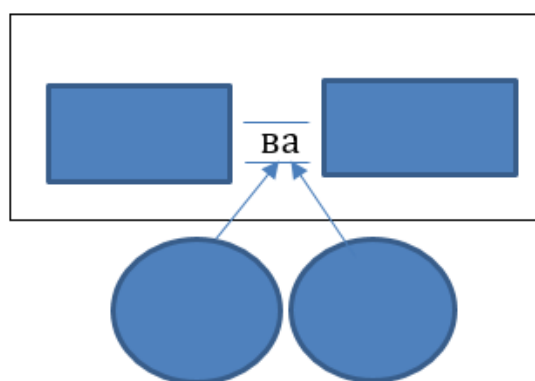
Дар чумлаи мураккаби тобеи сертаркиби фавқ як сарчумла буда, ба он як чумлаи пайрави пуркунанда тобеъ гардида дараҷаи якум аст, ба ин чумлаи пайрави дараҷаи аввал, ки нақши сарчумларо адо менамояд, ду чумлаи пайрави пуркунандаи чида тобеъ шуда, дараҷаи дуюмро ташкил додаанд ва яке аз чумлаҳои пайрави дараҷаи дуюм ду чумлаи пайрави муайянкунандаи ғайричида ва як чумлаи пайрави замони дараҷаи сеюмро ба миён овардаанд ва чумлаи пайрави муайянкунандаи охир ба яке аз чумлаҳои дараҷаи сеюм, яъне чумлаи пайрави замон, тобеъ шудааст.

Тасвири ин чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб чунин аст:

Чунон ки пештар таъкид кардем, ҳар гуфтор бо калимаи асосии гуфтор ё ишора ба ҳамон калимаи асосӣ шурӯъ мешавад. Чунончи: Гуфтори «Дар ҳаё» чунин шурӯъ шудааст: *Он (ҳаё) хислати шариф ва сирати мақбул аст. Ҳаёро шохе аз дарахти имон гуфтаанд. Ҳаё аз шароити низоми олам аст [1, 9].*

Тавре ки мебинем, ҳар гуфтор нахуст барои таърифи мафҳуми мавриди назар бо ҷумлаи сода шурӯъ шуда, минбаъд бо ҷумлаҳои мураккаб, маъмулан, ҷумлаи мураккаби тобеъ идома дода мешавад. Масалан, дар ҳамин гуфтори «Дар ҳаё» пас аз се ҷумлаи содаи аввал чунин ҷумлаи мураккаби тобеъ омадааст: *Агар сифати шарм аз миён барафтад ва ҳеҷ касро ба касе шарм набошад, низоми ҷаҳон ҳалок назирад ва масолеҳи ҳалоиқ аз якдигар фуру резад [1, 9].* Ҷумлаи мураккаби тобеи фавқ аз як сарҷумла ва ду ҷумлаи пайрави ҷидаи шарт иборат аст, ки ба сурати нақша чунин сохт дорад:

Бояд таъкид кард, ки дар сохтори наҳвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ» ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дар нисбати ҷумлаҳои сода ва ҷумлаи мураккаби

тобеи муқаррарӣ, яъне ҷумлаи мураккаби тобее, ки аз сарҷумла ва як ҷумлаи пайрав иборат аст, бартарӣ доранд. Мо ба таври оморӣ гуфтори нахустини «Ахлоқи муҳсинӣ»-ро, ки «Дар шукр» унвон дорад, баррасӣ намудем ва маълум шуд, ки аз бисту як ҷумлае, ки дар ин гуфтор истифода шудааст, танҳо се ҷумлаи содаи муқаррарӣ, як ҷумлаи содаи ҷидааъзои масдарӣ буда, ҳабадҳои дигар ҷумлаи мураккаб мебошад. Аз ҳабадҳои ҷумлаи мураккаб фақат як адад ҷумлаи мураккаби пайваст буда, дигар шонздаҳ адад ҷумлаи мураккаби тобӣ аст.

Ҳама баёнӣ муаллиф ҷунон сода, равои ва дилнишин аст, ки ҳам ҷумлаҳо ва ҳам тартиби аъзоҳои ҷумла комилан мувофиқи забони адабии меъёри имрӯза аст. Ба сурати намуна як ҷумлаи сода ва як ҷумлаи мураккаб меорем. Мисол: *Дар машварат ғавоиди бисёр аст* [1, 56].

Ҷумлаи ғавқ аз гуфтори «Дар машварат ва тадбир» гирифта шуд. Ҷумлаи содаи мазкур мисли афоризм аст ва ягон калимаи ноғавқ ва пачидагӣ надорад, ба ҷуз ин ки вожаи «ғавқ» бо ҷамъбандии арабӣ сохта шудааст. Мисоли дигар барои ҷумлаи содаи ҷидааъзо: *Меҳмон соат ба соат ба дил он ҷавонро таҳсин мекард ва ба забон санову офарини ӯ мегуфт* [1, 41].

Қазоват шавад, ки муаллиф бо ҷи наҳве дар ҷумлаи мазкур зебою равшану малеҳ ҳам пурқунанда ва ҳам ҳабари ҷумларо ба сурати ҷида овардааст, ки мазмуни ҷумла ғавқою барҷаста ва мутобиқ ба меъёри забони адабии имрӯз баён гардидааст.

3.4.1. Ҷумлаи мураккаби пайваст. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ҷумлаи мураккаби пайваст низ ҳама аз нигоҳи таркиб, ифодаи аъзоҳои ҷумла ҷунон ҳунармандона тарҳрезӣ шудааст, ки, аз як тараф, тарзи баён дилкашу таъсиргузор буда, аз сӯи дигар, комилан мутобиқ ба забони адабии меъёр мебошад. Ҷунончи: *Саховат сабаби некномӣ ва эҳсон муъҷиби дӯсткомиву ҳуҷастафарҷомӣ аст* [1, 35].

Мисоли ғавқ ҷумлаи мураккаби пайвасти пайвандакдор мебошад, ки ҳиссаҳои он ҷунон аст: Саховат сабаби некномӣ аст (ҳиссаи аввал), Эҳсон

мӯчиби дӯсткомиву хучастафарчомӣ аст (ҳиссаи дуюм). Бандаки хабарии «аст», бинобар такрор нашудан, ки сабаби нуксе дар баён мегардад, дар ҳиссаи аввал ҳазф шудааст ва ифодаи он дар ҳиссаи дуюми ҷумлаи мураккаби пайваст ба ҳиссаи аввал низ мансуб буда, мувофиқи меъёри забони адабӣ мебошад ва ҷумларо дар маҷмӯъ ихчаму аз нигоҳи ҷасоҳат мутобиқ гардондааст.

Ҳамин гуна муъҷазбаёнии муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» дар сохтани истифодаи ҷумлаи мураккаби тобеъ низ ба назар расид. Мисолҳо:

- 1). *Подшоҳро лозим аст, ки дар ҳама ҳол расми таваккал фаро нагузорад* [1, 9];
- 2). *Ҳақиқати адаб он аст, ки дар ҷамъии аҳвол роҳи рост дошта бошӣ* [1, 12];
- 3). *Дар хабар омадааст, ки мардуми олиҳимматро ҳама дӯст медоранд* [1, 13];
- 4). *Овардаанд, ки малике писари худро ба ҳарби ҳасме фиристода буд* [1, 16];
- 5). *Банди эҳсон, ки дар дил ниҳанд, бар ҳеҷ чиз фусурда нагардад* [1, 37];
- 6). *Чун Асфор вилояти Райро ҳавзаи тасхир даровард, Дайламиро бо сипоҳи гарон бад-он ҷо фиристод* [1, 58];
- 7). *Агар дил қавӣ нест, қувват дар даст наместонад* [1, 62];
- 8). *Аз зиндагонӣ он чи рафт, боз овардани он аз ғайри имкон аст* [1, 75];
- 9). *Ва падари худ – Сабуктегинро, зиёфате кард, ки хонсолори фалак базме ба он зебой надида буд* [1, 78];
- 10). *Марде собитқадам он аст, ки аз роҳи дарвешии худ ба дағдағии ҳеҷ васваса рӯй барнамегардонад* [1, 9];
- 11). *Вақте муҳимме пеи омад, Султон ўро ба таъҷил пеи худ талабид* [1, 107].

Тавре ки мебинем, дар ёздаҳ ҷумлаи мураккаби тобеъ, ки дар ҷавҳири чун намуна овардем, дар ҳеҷ кадоме аз онҳо санъати сачъ истифода нашудааст, аммо ҷумлаҳо хушоҳанг, равону ҷаҳмо ва таъсирбахш буда, мисли

зарбулмасалу мақолҳои халқӣ мебошанд ва ин аз ҷасоҳати каломи нависанда шаҳодат медиҳад.

Дар баъзе лаҳзаҳо баёни муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» ба андозае ширину гуворо аст, ки аз содагӣ, халқияти наҳвиёти асар дарак медиҳад ва услуби афсонаҳои халқӣ ва насри оммиёнаро ба ёд меорад. Ана ҳамин вижагии баёни муаллиф истифодаи ҷумлаи мураккабро дар асар маҳдуд кардааст. Чунончи: *Овардаанд, ки пиразан говаке лозар дошт. Ҳар сабоҳ аз хона берун кардӣ ва бар саҳро бурдӣ ва шабонгаҳ аз саҳро боз овардӣ. Ва дар ин ду вақт он гов бар рӯйи фаршҳои мулаван, ки дар пеши айвон таркибу тартиб ёфта буд, мегузаист. Рӯзе як нудамо гуфт: «Эй пиразан, ин ҳаракат макун, ки номуси мулкро мешиканӣ ва асоси ҳайбати салтанатро хароб мекунӣ. Аҷуза ҷавоб дод, ки номуси мулк аз зулм мешиканад, на ба адл. Бинои футуввати подшоҳӣ ба ҷаҳл хароб мешавад, на ба ақл. Он чи мекунам, барои некномии подшоҳ мекунам ва худфарҷомии ӯ металабам.*

Ва алҳақ рост гуфта, зеро ки аз ин сураат ҳазор сол гузашта ва ҳикояти қулбаи пиразан ва айвони Нушервон ҳанӯз дар дафтарҳо масбути (сабт) аст ва бар забонҳо ҷорӣ [1, 77].

Тавре аз матн маълум аст, забону тарзи баёни асар дар ниҳояти раванӣ ва содаю фаҳмо буда, саршор аз калимаю ибораҳои халқӣ аст. Ба ҳамин хусусияти асарҳои панду ахлоқӣ ишора карда забоншиноси зиндаёд С. Ҳалимов таъкид кардааст: «Дар осори муаллифон (осори панду ахлоқӣ) гарчи фикр пай дар пай баён шудааст, вале синтаксиси осори онҳо мураккаби печдарпеч нест, балки бо воҳидҳои нисбатан хурди синтаксисӣ пайиҳам ба бандҳои калонтари синтаксисӣ ифода шудааст» [154, 83].

Воқеан, сохти наҳвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ намунаи беҳтарини насри содаи ахлоқии адабиёти тоҷик маҳсуб меёбад. Мо ин ҷасоҳату назокати сохти наҳвиёти асарро дар созмондиҳӣ ва истифодаи банди наҳвӣ низ бараъло дида метавонем.

Як хусусияти дигари наҳвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ» ин аст, ки ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои яктаркибаю дутаркибаи навъи зерин

«Овардаанд», «Акобир гуфтанд», «Дар хабар омадааст», «Арасту фармуд», «Фаридун гуфт», «Ҳакиме гуфтааст», «Султон гуфт», «Дар ахбор ворид аст», «Ҳукамо гуфтаанд», «Малик фармуд», «Нақл аст», «Бибояд донист», «Бузургон гуфтаанд», «Дар таърих мастур аст», «Вазир гуфт», «Султон фармуд», «Бузургеро пурсиданд», «Гӯянд», «Ва бисёр буда», «Нидо мезананд», «Машҳур аст», «Нушервон гуфт», «Подшоҳ гуфт», «Писар гуфт», «Чунончи нақл аст», «Дар нигористон оварда», «Дар китоби «Чавоҳир-ул-иморат» нақл кардаанд», «Дар ахбор омада», «Фармуд», «Гуфт», «Пиндошт», «Пурсид», «Дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» овардаанд», «Дар китоби ахлоқ овардаанд», «Дар китоби «Сироч-ул-мулк» овардаанд», «Дар ҳикоят овардаанд», «Дар «Захират-ул-мулк» фармуда», «Дар кутуби ҳикмат овардаанд», «Дар ахбор мазкур аст», «Дар кутуби ҳукамо навишта шудааст», «Ҳикоят аст» шурӯъ гардида, дар гуфторҳои дигар такрор мешаванд. Ин ҷумлаҳо нақши сарҷумларо адо карда, ҳатман ҷумлаи пайравро талаб менамоянд. Ҷумлаи пайрави онҳо бошад, асосан, ҷумлаи пайрави пурқунанда аст, зеро феъле, ки ба вазифаи хабарӣ ин сарҷумлаҳо омадаанд, объекти бевосита ё бавоситаро талаб менамоянд.

Ин вижагии сохти наҳвиёти асар ба мазмуну муҳтавои ҳуди асар ва ҳадафҳои муаллиф саҳт вобаста аст. Асар, ки бо услуби нақлу ҳикоят навишта шудааст, зикри манбаъ, сарчашма ва ишора ба онҳо ҷойи асосиро ишғол намудааст, зеро пайдарпайии фикр, иртиботи ҳар як ҳиссаи ҷумла ин усулро тақозо менамояд.

3.4.2. Ҷумлаи мураккаби тобеъ. Таҳлилу таҳқиқи «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон дод, ки дар ин асар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо тамоми вижагиҳои сохторию маъноӣ қорбаст шудаанд ва ҳамаи анвои ҷумлаҳои пайрав дар ин асар серистеъмол аст. Ҳоло мо мухтасар оид ба истифодаи ҷумлаи мураккаб бо ҳамаи ҳелҳои ҷумлаи пайрав дар «Ахлоқи муҳсинӣ» изҳори назар менамоем.

3.4.2.1. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мубтадо. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо таҳқиқи густурдаю бунёдӣ шудааст. Дар асоси ин таҳқиқ, ки аз ҷониби

забоншинос С. Атобуллоев анҷом дода шудааст, серистеъмолтарин навъи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо ҳамон қолабест, ки ҷумлаи пайрави мубтадо бар эзоҳи ҷонишинҳои шахсӣ – ишоратии ҳар ки, ҳар чи, он ки, он чи меояд. Маводи аз «Ахлоқи муҳсинӣ» гирд овардаи мо низ шаҳодат медиҳад, ки дар сохти наҳвии ин асар низ серистеъмолтарин қолаб ҳамин хели ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо аст. Мисолҳо:

Ҳар ки дар тирборони ҳаводис сипари сабр дар сар кашад, зудтар хаданги умедаш ба ҳадафи мурод бирасад [1, 8];

Имон надорад, ҳар ки амонат надорад [1, 11];

Ҳар ки кори худро ба таваккал гузорад, ҳама кори ӯ ба равнақи дилҳо сохтаву пардохта гардад [1, 9];

Он чи мекунам, барои некномии подшоҳ мекунам [1, 7];

Ҳар ки падару модар аз ӯ хушнуд бошанд, ҳама аз ӯ хушнуд бошанд. [1, 79];

Он чи ба ман таваққуъ кардаӣ, аз қабули узр андеша макун [1, 79].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ҷумлаи пайрави мубтадое, ки ҷонишини ишоратии дар сарҷумла ифода наёфтаре шарҳу эзоҳ медиҳад, низ серистеъмол аст, чунончи: *Подшоҳро лозим аст, ки дар ҳама ҳол расми таваккал фаро нагузорад [1, 9].*

3.4.2.2. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хабар. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави хабар дар сохти наҳвиёти забони адабии муосири торикӣ яке аз қолабҳои серистеъмол ба шумор меравад. Ин хели ҷумлаи мураккаби тобеъ дар асоси маводи осори бадеии муосири тоҷик аз ҷониби забоншинос шодравон С. Атобуллоев таҳқиқи ҳамачониба шудааст. Ин хели ҷумлаи мураккаби тобеъ дар забони осори хаттии адабиёти классикӣ низ то андозае дар асари забоншиноси шодравон К. Қаландаров «Ташаккул ва тақомули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик (асрҳои X-XIX)» – Душанбе, 2004 таҳқиқ гардидааст. Ҳам таҳқиқи забоншинос К. Қаландаров ва ҳам пажӯҳиши мо дар асоси маводи «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон медиҳад, ки

ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайравии хабар дар матнҳои осори бадеӣ-классикӣ хеле серистеъмол буда, аз ҳамон қолабҳои маъмулие иборатанд, ки имрӯз низ дар забони адабии тоҷикӣ мустаъмаланд, чунончи: *Ҳақиқати адаб он аст, ки дар ҷамии аҳвол роҳи рост дошта бошӣ. [1,1,12]; Мазмунӣ руқъаи аввал ин буд, ки тааммул кун [1,1,55]; Ғарази ман он бувад, ки рақами неқномии он ҳазрат ҳазор сол бар саҳифаи рӯзгор боқӣ монад. [1,1,76].*

Муҳаққиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ К. Қаландаров дар осори классикӣ бо пайвандаки то алоқа бастанӣ ҷумлаи пайравӣ хабарро мушоҳида намуда чунин гуфтааст: «Аммо ба мушоҳида расид, ки забони адабии давраи пешина дорои хусусиятҳои худ мебошад. Чунончи, ҷумлаи пайравӣ хабар бо ҷумлаи асосии худ, инчунин бо пайвандакҳои дигар аз он ҷумла, бо пайвандаки муштараквазифаи «то» низ иртибот пайдо карда метавонад. Ба ин мисол зеҳн монед: *Мақсуд аз амал ин аст, то сифати дил бигардад ва мақсуд аз нияту амали дил он нест, то сифати тан бигардад (Кимиёи саодат, с. 146) [73, 54].*

Далелҳои забонӣ, воқеан, шаҳодат медиҳанд, ки дар алоқаи ҷумлаи пайравӣ хабар ба сарҷумла пайвандаки «то» бо пайвандаки «ки» ҳамвазифа буда метавонад. Масалан, дар ҷумлаи мураккаби тобеи зерин, ки ҷумлаи пайраваш хабар аст, пайвандаки «ки»-ро бо «то» иваз кардан мумкин аст: *Ҳақиқати адаб он аст, ки дар ҷамеи аҳвол роҳи рост дошта бошӣ [1, 2].*

3.4.2.3. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайравӣ пурқунанда.

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайравӣ пурқунанда ҳам дар осори хаттии гузаштаи забони адабии тоҷик ва ҳам забони адабии муосирӣ тоҷикӣ аз серистеъмолтарин қолаби ҷумлаи мураккаби тобеъ маҳсуб меёбад. Таҳлилу баррасии маводи «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон дод, ки аз ҳамаи қолабҳои ҷумлаи пайрав дида серистеъмолтарин ҷумлаи пайравӣ пурқунанда мебошад, ки ин ба мавзӯ ва мундариҷаи ин осори насри ахлоқии классикӣ вобаста аст.

Равиши баёни муаллифи асар, ки нақл ва ҳикоя андар ҳикоя аст, бештар шарҳу эзоҳи суҳанро тақозо менамояд ва дар натиҷа истифодаи ҷумлаи пайравӣ пурқунандаи ҳам бевосита ва ҳам бавосита ногузир мегардад. Масалан, дар як

банди нахвӣ чандин ҷумлаи пайрави пуркунанда омадааст. *Мушовирони некӯрой, ки силоҳи савоб дар банд кардани ӯ дида буданд, дар маҳалли фурсат арза доштанд, ки сабаби ихтилоф чӣ буд? Шоҳ табассум фармуда гуфт: Ман райъи шуморо ихтилоф накардам ва аз азми худ инқироф наварзидам. Шумо гуфта будед, ки ӯро банд бояд кард. Ман хостам, ки ӯро ба маҳкамтарин банд муқайяд созам. Ҳеҷ банде қавитар аз эҳсон надидам. Ва хостам, ки банд бар дилаш ниҳам [1, 37].*

3.4.2.4. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда.

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳам дар забони форсӣ ва ҳам забони тоҷикӣ таҳқиқи густурдаи илмӣ шудааст. Дар бораи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони форсӣ эроншиносон А. Шафой рисолаи номзадӣ бо унвони «Сложноподчиненные предложения в современном персидском языке (Придаточные определительные предложение. АКД. Баку, 1953)» ва профессор Ю. А. Рубинчик китобе бо номи «Сложные предложения с придаточными определительными в современном персидском языке» – М., 1959 таълиф намуданд, ки дар онҳо хусусиятҳои сохтори маъноии ин хели ҷумлаи мураккаби тобеъро таҳқиқ карданд.

Дар забоншиносии тоҷик ин навъи ҷумлаи мураккабро профессор Д. Хоҷаев ба сифати рисолаи номзадӣ соли 1980 бо унвони «Сложноподчиненные предложения с придаточными определительными в современном таджикском литературном языке» таҳқиқ карда, дифоъ менамояд. Профессор Д. Хоҷаев ҷумлаи пайрави муайянкунандаро аз рӯи хусусиятҳои сохтори маъноӣ ба се навъ ҷудо кардааст:

1. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ҷудой – таъкидӣ;
2. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ташбеҳӣ – монандӣ;
3. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ – ахборӣ.

Бояд таъкид кард, ки дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда хеле серистеъмол буда, барои кушодани сифату аломат, хусусияту характери шайъҳо, тасвири ҳолату манзараи амалиёти шахсу

ашёҳои гуногун саҳми муҳим дорад. Чунончи: *Аз мулозимони Султон
Маликшоҳ гуломе, ки ҳоҷиби хос буд, ба деҳе даромад, гове дид, ки бар канори
ҷӯй мечарид. Бифармуд, то он говро гирифта бидушанд ва қадре гӯште аз он
кабоб кард. Он гов аз онӣ очизае буд, ки майишати ӯ ба чаҳор ятим, ки дошт,
аз шири ӯ ҳосил мешуд, чун аз он воқеа хабардор шуд, аз худ беҳабар
гашт. Биёмад ва бар сари пуле, ки гузари султон ба он буд, мунтазир бинишаст*
[1, 22].

Тавре аз матни ғавқ дида мешавад, ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи
ҷудой – таъкидӣ вожаҳои исми «гуломе, деҳе, гове, очизае, пуле»-ро шарҳу
эзоҳ додаанд ва барои кушодани моҳияти ҳодисаи тасвиршуда мусоидат
кардаанд.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бе пайвандак алоқа бастанӣ ин хели ҷумлаи
пайрави муайянкунанда низ дида шуд. Чунончи:

Дар Самарқанд золиме буд, (ки) халоиқ аз ҷафои ӯ дар уқубат буданд
[1,1,26].

*Гоҳ сарҷумлаи чунин ҷумлаи пайрави муайянкунанда саволӣ мешавад,
чунинчи: Ҳунаре, ки ҳама айбҳоро бипӯшонад, кадом аст?* [1, 36].

Баъзан нависанда тавассути ҷумлаи пайрави муайянкунандаи
бепайвандак ба сурати сифатчинӣ чандин сифату хусусият ва харакии шахсро
мекушояд. Чунончи:

*Хусрав ва Парвизро сипоҳсолоре буд, ки ба лашкаркашӣ душманкушӣ
маъруф ва мазкур ба матонат рою қуввати азим дар атрофи мамалакат
мавсуф ва машҳур дар муқарраби молик ва умдаи малоик будӣ ва Хусрав аз
савобдиди ӯ адл менамудӣ* [1, 36].

3.4.2.5. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон. Дар
забоншиносии тоҷик оид ба ин хели ҷумлаи мураккаби тобеъ асари забоншинос
Х. Ҳусейнов бо исми «Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон дар
забони адабии ҳозираи тоҷик» (Сталинобод, 1960) ба таърифи расидааст.

Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави замон дар «Ахлоқи муҳсинӣ» аз серистеъмолтарин қолаби чумлаҳои мураккаби тобеъ мебошад. Дар алоқабандии чумлаи пайрави замон бо сарчумла қариб ҳамаи пайвандакҳои замонӣ иштирок кардаанд. Таваҷҷуҳ шавад ба ин чанд мисол:

Вақте ки дар қабилаи арабӣ қаҳтӣ афтод, ба зарурат ҷиҳати таҳсили (дарёфт) туша аз ватан берун омад [1, 10];

Чун аз шӯристон даргузашт, ба мавзее афтод. [1, 10];

Ҳар гоҳ ки Нушервонро ёд кунанд, ба ӯ офарин гӯянд [1, 20];

Ҳар гоҳ ки подшоҳ нияти бад кунад, Ҳақ баракат бардорад [1, 24];

Модоме ки асари он боқӣ бошад, ҳадаи савоб ба руҳони он ҳосил аст [1, 34];

Дар вақте ки Искандар ба азимати тасхири олам савор мешуд, Арастуро талабид [1, 63];

Ҳанӯз ду қадам нарафта буд, ки дид он таиш бар рӯи замин аст [1, 95];

Пеш аз он ки аз ӯ қасде зоҳир гардад, дар садади дафъи ӯ мебошам [1, 114].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» чумлаи пайрави замон ба сарчумла бепайвандак низ тобеъ шудааст:

Ҳаво гарм шуд, оҳу аз ташнагӣ бетоқат гаиш [1, 65].

Гоҳо пайвандаки «вақте ки» дар шакли «вақте» низ чун пайвандаки тобеъкунанда омадааст. Чунончи: *Вақте рикобдори ӯ дар боғ рафт, боғбон аспи ӯ бигирифт [1, 67].*

Як вижагӣ дар корбурди ин хели чумлаи пайрави замон ин аст, ки аксари онҳо тобиши маъноӣ иловагии шарт доранд.

3.4.2.6. Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави макон. Дар забоншиносии муосири тоҷик доир ба чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави макон дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [34] асари таҳқиқии профессор Д. Тоҷиев [133] ва мақолаи забоншинос Х. Ҳусейнов [157] маълумот дода шудааст.

Забоншинос Қаландаров К. дуруст таъкид менамояд, ки таҳқиқоти сарчашмаҳои хаттии асрҳои X-XIX нишон дод, ки чун забони адабии ҳозира дар он давра низ ҷумлаи пайрави макон нисбат ба дигар ҷумлаҳои пайрав камистеъмол будааст [73,72].

Таҳқиқи «Ахлоқи муҳсинӣ» низ нишон дод, ки ҷумлаи пайрави макон дар ин асар хеле кам истифода шудааст ва муносибати маконӣ бештар тавассути ҳоли макон дар ҷумлаи сода ифода ёфтааст.

Ҷумлаи пайрави макон дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бештар бар эзоҳи ҳоли макони сарҷумла омада, онро шарҳу эзоҳ додааст ва тобиши маъноӣ иловагии ҷумлаи пайрави муайянкунанда гирифтааст. Таваҷҷуҳ шавад ба ин мисол:

Ба мавзее афтод, ки хоки покаш солеҳи зироат буд [1, 10].

Ва аз ҷое, ки чизе набояд шуд, наситонад [1, 115].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» чанд ҷумлаи пайрави маконе вохӯрд, ки ба сарҷумла ба воситаи таркиби пайвандакии «ҳар ҷо ки» тобеъ шудааст, чунончи:

Ҳар ҷо ки ин сифат зухур кунад, аз мулозамати халқон чора нест [1, 124].

3.4.2.7. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаб. Дар забоншиносии тоҷик дар асоси осори бадеӣ ҳолати имрӯзаи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаб аз тарафи забоншиноси шодравон Ш. Рустамов таҳқиқ шудааст [2, 116].

Ғайр аз ин профессор Д. Хоҷаев бо унвони «Сермаъноии ҷумлаи пайрави сабаб» мақолае навишта, чандин маъноҳои иловагии ин навъи ҷумлаи пайравро нишон додааст [152]. Бояд як нуқтаро таъкид кард, ки дар рисолаи бунёдии профессори шодравон, забоншиноси бориқназар Д. Т. Тоҷиев ҳамаи хели ҷумлаи пайрави ҳол таҳқиқи густурда шудаанд [133]. Дар осори хаттии бадеӣ – классикии тоҷик низ ин хели ҷумлаи пайрав то андозае таҳқиқ шудааст.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаб низ аз серистеъмолтарин қолаби ҷумлаи мураккаби тобеъ ба шумор меравад. Ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки муаллиф дар

алоқа бастани ҷумлаи пайрави сабаб ба сарҷумла аксар пайвандакҳои хоси ин хели ҷумлаи пайравро истифода кардааст. Таваҷҷуҳ шавад ба мисолҳои зерин:

Банд бар дилаш ниҳам, ки дил султони бадан аст [1, 37].

Тавозӯ аз ҳама кас зебо менамояд ва аз аҳли давлат зеботар, зеро ки перояи бузургӣ тавозӯ аст [1, 44-45];

Пас ўро ба қатл расониданд, ба сабаби он ки ў роз напӯшид [1, 14];

Чу халқро ба фармонбардории худ мефармоид, ту ҳам аз фармони халқ берун марава [1, 54];

Чун бачаи ў хурд буд, бо модар натавонист гурехтан [1, 32];

Сайди дилҳои раият кардан хубтарин шикорест, зеро дигар ҳама чиз дар пайи дил меравад [1, 33].

Яке аз вижагиҳо дар алоқабандии ҷумлаи пайрави сабаб дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин аст, ки аксар ба ҷойи пайвандаки «азбаски», «аз сабаби он ки (ин ки)», «бинобар он ки (ин ки)» пайвандаки муштарақвазифаи «ки» ё «чун» истифода шудааст, чунончи:

Чун шукри неъматӣ ман адо кардӣ, туро дар бандагӣ нагузорам [1, 117].

Оҳу, ки бачаи худро гирифтӣ дид, боз гафт [1, 31].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» мушоҳида шуд, ки ҷумлаи пайрави сабаб бепаивандак низ ба сарҷумла алоқа бастааст, чунончи: *Абуҷаъфарро дарди устухонҳо буд, маҷоли ҳаракат надошт [1, 1, 59]; Хоҷа дил дар гулом баста буд, ўро озод накард [1, 49].*

3.4.2.8. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад дар осори хаттии адабиёти классикӣ таҳқиқи алоҳида нашуда бошад ҳам, дар забони адабии муосири тоҷикӣ дар рисолаи бунёдии профессори шодравон Д. Т. Тоҷиев оид ба ҷумлаи мураккаби тобеъ, ки зикраш борҳо рафт ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» маълумоти зарурӣ дода шудааст.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин хели ҷумлаи мураккаби тобеъ зиёд истифода шудааст ва асосан аз қолаби имрӯза чандон тафовуте надорад, ба истиснои

теъдод ва хели пайвандакҳои хосаи мақсад, ки имрӯз мустаъмаланд. Тафтишу таҳқиқи «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон дод, ки дар ин осори ахлоқӣ ҷумлаи пайрави мақсад, асосан, ба воситаи пайвандаки муштараквазифаи «то» ба сарҷумла алоқа бастааст. Таваҷҷуҳ шавад ба ин чанд мисол:

Бирав, табибро биёр, то маро илоҷ кунад [1, 49];

Он девонаро талабед, то дар ин боб бо ӯ мушоварат кунем [1, 49];

Ин ҷамоат ба ҷиҳати он ба саҳро нишастаанд, то кас ба сарояшон иттилоъ наёбанд [1, 24].

Он бузург бархост. Ман ба дари хонаи худ об задам, то гарде ба ҷомаи ту нанишинад [1, 83].

Як вижагӣ дар қорбасти ҷумлаи пайрави мақсад дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин аст, ки гунаҳои пайвандаки «то», яъне «то ки» ва «то ин ки» во нахӯрд.

Пайвандаки муштараквазифаи «ки» низ дар алоқаи ин хели ҷумлаи пайрав ба сарҷумла дар «Ахлоқи муҳсинӣ» зиёд ба назар расид, чунончи:

Он бузург бархост, ки намоз гузорад [1, 108];

Ҷӯро ба касе супоред, ки инро пеши Ҳасан барад [1, 106].

Дар ду мисоли ғавқ пайвандаки муштараквазифаи «ки» чун муродифи пайвандаки мақсадии «то ин ки» омадааст.

3.4.2.9. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави тарзи амал.

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави тарзи амал дар забоншиносии муосири тоҷик таҳқиқ шудааст. (Ниг.: Ф. Зикриев. Ҷумлаи пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1977). Ғайр аз ин, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ва рисолаи ҷамъбасти профессор Д. Т. Тоҷиев низ оид ба ин навъи ҷумлаи пайрав маълумоти зарурӣ дода шудааст. Дар осори хаттии адабиёти асрҳои X-XIX серистеъмол будани ин хели ҷумлаи пайравро забоншинос К. Қаландаров таъкид кардааст: «Ҷумлаи пайрави тарзи амал дар забони сарчашмаҳои хаттии асрҳои X-XIX аз ҷиҳати сохт, вазифа, хусусиятҳои грамматикӣ ва воситаҳои грамматикӣ алоқа ҷолиби диққатанд [73, 387].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» низ ин хели ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои хоси тарзи амал алоқа баста, тарзу тариқи амали сарҷумларо нишон додааст. Чунончи, дар мисоли зерин ҷумлаи пайрави тарзи амал ба воситаи пайвандаки хоси тарзи амал бе он ки ба сарҷумла тобеъ шудааст: *Ўро ҷавор (паноҳ) додандӣ, бе он ки ба забон зинҳор хостӣ* [1, 65].

Шодравон Н. Маъсумӣ дар «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик» – Душанбе, 2016 таъкид кардааст, ки бо ин пайвандак, яъне «бе он ки» алоқа бастанӣ ҷумлаи пайравро устод Айнӣ ба нормаи забони адабии ҳозираи тоҷик дохил кардааст. Аммо чунон ки мебинем, бо ин пайвандак тобеъ шудани ҷумлаи пайрав таърихи қадим доштааст, аз ҷумла, дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бо ин пайвандак якҷанд ҷумлаи пайрави тарзи амал ба сарҷумла алоқа бастааст.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки «ки» ва калимаи ҳамнисбати «чунон» низ тобеъ шудааст:

Ба зердастон чунон зиндагӣ кунед, ки хоҳад зердастон бо ӯ ҳамчунон маишат кунад [1, 120].

3.4.2.10. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави монандӣ. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави монандӣ дар забоншиносии муосири тоҷик таҳқиқ шудааст [2,48]. Дар бораи хусусиятҳои сохторию маъноии ин хели ҷумлаи пайрави монандӣ дар асрҳои X-XIX забоншинос К. Қаландаров маълумоти зарурӣ додааст, аммо аз «Ахлоқи муҳсинӣ» мисоле наовардааст [2, 73].

Таҳлили маводи «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон дод, ки ҷумлаи пайрави монандӣ, ҳарчанд ки камистеъмол бошад ҳам, дар ин асар дучор омад. Хусусияти вижаи корбасти ҷумлаи пайрави монандӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин аст, ки муаллиф ҷузъи номии пайвандаки тобеъкунандаи монандиро ҷудо карда, дар таркиби сарҷумла ба сифати калимаи ҳамнисбат оварда, пайвандаки муштараквазифаи «ки»-ро ба сурати холис истифода кардааст. Мисолҳо:

Худро ба салотин чунон намоёнд, ки ба андак калима ва ишорате, ки шоҳ фармоёнд, тамоми амволу ҳамагии ҷиҳоти худро баъз хоҳад кард [1, 125]...

Чунон зоҳир кунед, ки ўро ба дил ҳеҷ боке нест [1,1,125];

Чи ситамкораро ба заифону оқизон муставолӣ сохтан чунон бошад, ки ҷўпониҳои ғўсфандон ба гургон додан [1,1,47];

Ба мисоли он аст, ки ҷўйи оби софе бошад ва наҳанг бар он об ҷой гирифта [1,1,120].

3.4.2.11. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа. Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа, чунон ки профессор Д. Т. Тоҷиев таъкид мекунад, ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои «ки», «ба дараҷае ки», «то ба дараҷае ки», «ба андозае ки», «ба ҳадде ки», «то ҳадде ки», «ба қадре ки», «ҳар қадар ки» тобеъ мешавад [133].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» теъдоди ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа он қадар зиёд нест. Чанд ҷумлаи пайраве, ки дар ин асар ба ҷашм расид, ба ду тарз ба сарҷумла тобеъ шуданд:

а). Ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки «ба он миқдор ки», «ба мартабае ки» тобеъ шудааст. Чунончи:

Ба он миқдор ки мумкин аст, ба мардум некӣ кунад [1, 115];

Ин калимот дар миён оварданд, ба мартабае ки осори тағйири мизоҷ дар башараи подшоҳ зоҳир шуд [1, 107];

б). Ҷузъи номии пайвандаки таркибии «чандон ки», «чунон ки» аз таркиби пайвандакӣ дур шуда, чун калимаи ҳамнисбат нақш адо карда, пайвандаки муштарақвазифаи «ки» дар нақши пайвандакӣ боқӣ мемонад:

Бог чунон созад, ки дигареро мисли он сохтан муяссар нашавад [1, 78];

Ўро чандон гуноҳе нест, ки муҷиби ҳирмон (махрумӣ) бошад [1, 100].

Калимаи «ҳарчанд» чун муродифи пайвандаки «ҳар қадар ки» ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро ба сарҷумла тобеъ намудааст. Чунончи:

Ҳарчанд неъматҳои аҳли ихтиёр ва иқтидор беиштар бошад, анҷоми муродоти фуқаро ба раво кардани ҳоҷоти заифон беиштар бояд [1, 53];

Ҳарчанд гуноҳ бузургтар аст, фазилати афвкунанда зиёдтар аст [1, 26].

3.4.2.12. Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави шарт. Чумлаи пайрави шарт дар забоншиносии муосири тоҷик ҳанӯз соли 1961 аз ҷониби муҳаққиқи шинохта, профессор М. Н. Қосимова таҳқиқ ва ба шакли китоб дастрас шудааст [75].

Як вижагии чумлаи пайрави шарт дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин аст, ки дар ҳудуди ҳафтод фоиз чумлаи пайрави шарт ба сарчумла бо пайвандаки хосаи шартӣ, яъне «агар», алоқа бастааст. Аз 92 чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави шарт, ки дар матни ин асар қор фармуда шудааст, 61 адад бо пайвандаки «агар» ба сарчумла алоқа бастааст ва муносибати шарт равшан ифода ёфтааст. Чанд мисол:

Агар банда ба ҷойи подшоҳ будаме, ҳукми сиёсат кардаме [1, 27];

Агар ӯ инони азимат аз рӯйи муҳолифат ба тарафе аз тарафи мамлакат бигардонад, бисёре аз аъёни лашқару сарони сипоҳ бо ӯ роҳи мувофиқат пеш гиранд [1, 36];

Агар дар муҳофизати эшон тақсире равад, ба арқони амонат раҳнае равад [1, 47];

Агар ту сифати вафо пеш оӣ, мо низ шарбати шифо арзонӣ дорем [1, 49];

Агар аҳду вафо набошад, тартибу низоми ҷаҳон маҳву нобуд гардад [1, 50];

Дигар аз пайвандакҳои серистеъмол дар алоқаи чумлаи пайрави шарт ба сарчумла дар «Ахлоқи муҳсинӣ» пайвандак – пешоянди «чун» мебошад.

Ба ин чанд мисол таваҷҷуҳ шавад: *Чун чашим мутавассит бувад, миёни бузургиву хурдӣ ва ростиву диёнат бошад [1, 73]; Чун чунин кунад, моли ӯ аз тамаи подшоҳ эмин шавад [1, 125]; Чун подшоҳ ба сифати ифбат орошта бошад, ҳароина зулмоти фисқу фучур аз арсаи мамлакат дур шавад [1, 12];*

Дигар аз пайвандакҳои шартӣ, ки дар алоқаи чумлаи пайрави шарт ба сарчумла хеле кам дар «Ахлоқи муҳсинӣ» дучор гардид, пайвандаки «ба шарти он ки» мебошад. Пайвандаки «ба шарти он ки» дар тамоми матни асар ҳамагӣ

як маротиба омадааст: *Ҳеҷ чиз аз мутеону ғайри он бад-эшон нагузорем, ба шарти он ки дигар аз ин улуфа ва марсум наталабед* [1, 33].

Дар як мавриди дигар калимаи модалии «бояд» бо пайвандаки «ки» муродифи пайвандаки шартии «ба шарти ин ки» шудааст. Чунончи:

Ту подшоҳӣ меёбӣ, бояд ки ба бандагон ба ҳамин навъ шафқат ба ҷой оварӣ [1, 32]. *Ту подшоҳӣ меёбӣ, ба шарти ин ки ба бандагонба ҳамин навъ шафқат ба ҷой оварӣ.*

Гунаи дигари пайвандаки шартии «агар», яъне «гар» низ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» танҳо як маротиба омадааст, чунончи: *Гар гуноҳ набахшанд, шармсорӣ ҳаст* [1, 9].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бе пайвандак низ ҷумлаи пайрави шарт ба сарҷумла алоқа бастааст, чунончи: *Ё малик, ташина бошӣ, замоне таваққуф фармой* [1, 62].

3.4.2.13. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хилоф.

Дар бораи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хилоф дар забоншиносии муосири тоҷик дар рисолаи шодравон, профессор Д. Т. Тоҷиев [2,133] ва дар ҷилди сеюми «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [2,34] маълумоти зарурӣ дода шудааст. Доир ба истифодаи ин хели ҷумлаи мураккаби тобеъ дар осори хаттии давраи классикии забони тоҷикӣ дар рисолаи Смирнова Л. П. [2,124] ва мақолаи К. Қаландаров [2,73] то андозае оид ба хусусиятҳои маъноию сохтории ҷумлаи пайрави хилофӣ ибрози назар шудааст.

Дар таҳқиқоти забоншиносии муосири тоҷик теъдод ва номгӯии пайвандакҳои ҷумлаи пайрави хилофӣ гуногун нишон дода шудааст. Маводи ғирдовардаи мо нишон дод, ки дар «Ахлоқи муҳсинӣ» пайвандакҳои зерин ҷумлаи пайрави хилофро ба сарҷумла алоқа бастаанд: агарчи, ҳарчанд, ҳарчанд ки, бо вучуди он ки, бо он ки. Таваҷҷуҳ шавад ба мисолҳои зерин:

Агарчи ҳазор шамшер барои муҳофизати ӯ дар ғирди ӯ бошад, дар назари мардум ҳеҷ шукуфа наёрад [1, 52];

Душманӣ дорам, агарчи бузургу олий бошад [1, 111];

Бозгӯяд бад-он эътироф накунад, агарчи он хабар ба султон расида бошад [1, 49];

Ҳарчанд сар занад, бештар шавем [1, 67];

Ҳарчанд гуноҳ бузургтар аст, фазилати афвкунанда зиёдтар аст [1, 26];

Ҳарчанд ки ҷаҳд кард, суд надошт [1, 46];

Бо вуҷуди он ки ҳама инъом дар ҳақи ту фармуда ва туро маҳрами инъоми худ сохт, ту сирри ўро нигоҳ натавонӣ дошт [1, 114];

Хулафои Аббосӣ, бо он ки худ донишманд буданд, ҳамаи ҳаллу ақди эшон ба каломии аҳли илм будӣ [1, 85].

3.4.2.14. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави натиҷа. Ҷумлаи пайрави натиҷа дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ натиҷа ва ё хулосаи амали сарҷумларо мефаҳмонад.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин хели ҷумлаи пайрав он қадар серистеъмол нест.

Ҷумлаи пайрави натиҷа дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ба сарҷумла, асосан, ба воситаи пайвандакҳои муштараквазифаи «ки» ва «то» алоқа бастааст. Вақте ки бо пайвандаки «ки» ҷумлаи пайрави натиҷа ба сарҷумла тобеъ мешавад, ба мазмуни умумии сарҷумла иртибот мегирад, чунончи:

Панҷ рӯзе, ки ту дар корӣ, чунон макун, ки сабаби бадномии мо ва воситаи лаънату хориш худ шавӣ [1, 126];

Ман ҷавобе бинвисам, ки ҳамаи шуморо писанд афтад [1, 126].

Ҷумлаи пайрави натиҷа ба сарҷумла дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бештар бо пайвандаки «то» алоқаманд шудааст ва тобиши маъноӣ иловагӣ мақсад пайдо кардааст. Чанд мисол:

Маросими тоат фуру нагузорад, балки онро бар хидмати подшоҳ муқаддам дорад, то дар ҳама ҷаҳмҳо азиз гардад [1, 107];

Бахт ёрӣ ва саодат мададгорӣ кард, то ба давлати мулозимат расидам [1, 106];

Ба тозиёна фосиқонро адаб намоӣ, то аз фисқу фучур бозоянд [1, 85].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ҷумлаи пайрави натиҷае вохӯрд, ки бар эзоҳи калимаи ҳамнисбати «чунон» омадааст ва тобиши иловагии маънии микдору дараҷа гирифтааст, чунончи: *Аркони давлатро ҷамъ карду чунон зор бигирист, ки ҷумлаи ҳозирон бар ҳоли вай ба гиря омаданд* [1, 22].

Ҷумлаи пайрави натиҷа дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ба сарҷумла бе пайвандак низ алоқа бастааст, чунончи: *Ин хабар ба подшоҳ расид, мутааҷҷиб ва мутаҳайир гашт* [1, 8].

Бисёр начиб намуд, ки муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» пайвандаки «ва»-ро чун муродифи пайвандаки хоси натиҷа, яъне «ки дар натиҷа» ба кор бурдааст: *Хоҷа ғуломро озод кард ва дарҳол шифо ёфт* [1, 49]. Муқоиса шавад:

Хоҷа ғуломро озод кард, ки дар натиҷа дарҳол шифо ёфт.

Хулоса, дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳама хели ҷумлаи мураккаби тобеъ истифода шуда, аз қолабҳои имрӯзи ҷумлаҳои пайрави дар забони адабии муосири тоҷикӣ мустаъмал дар ин асар корбаст шудаанд.

3.4.3. Ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб дар «Ахлоқи муҳсинӣ». Ғайр аз ҷумлаи мураккаби тобеи муқаррарӣ, яъне як сарҷумла ва як ҷумлаи пайрав, ҷумлаи мураккаби тобее, ки аз як сарҷумлаю якчанд ҷумлаи пайрав иборат аст, хеле зиёд ба ҷашм расид. Дар сохти наҳвиёти забони адабии тоҷикӣ се қолаби аслии ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб мустаъмал аст.

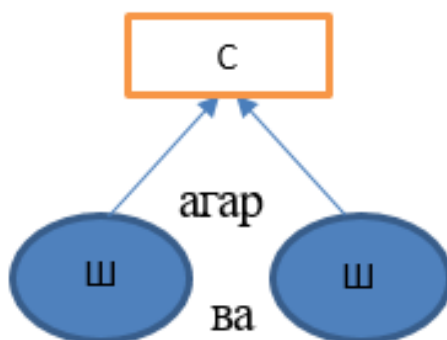
Қолаби якум ин аст, ки ба як сарҷумла ду ва ё зиёда ҷумлаи пайрави якхела тобеъ шуда, онро аз як ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳанд, яъне ҷумлаҳои пайрав чида шуда меоянд. Агар ягон хели ҷумлаҳои пайрав, - мегӯяд муҳаққиқи барҷастаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, шодравон Д. Т. Тоҷиев, аз рӯйи хусусияти синтаксисӣ ба як аъзо ё ба тамоми сарҷумла тобеъ гардида, онро аз як ҷиҳат эзоҳ диҳад, ба як савол ҷавоб шавад ва байни ҳамдигар алоқаи пайваст дошта бошад, ҷумлаҳои ҳампайрави чида мешаванд [133, 439].

Ин қолаби ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб дар «Ахлоқи муҳсинӣ» нақши муҳим дорад ва барои таъкиди амале, сифате вижагиҳои услубии зиёд

пайдо кардааст. Мисол: Агар сифати шарм аз миён барафтад ва ҳеҷ касро аз ҳеҷ кас шарм набошад, низоми ҷаҳон ҳалал пазирад [1, 9].

Дар мисоли фавқ «Низоми ҷаҳон ҳалал пазирад» сарҷумла буда, ба он ду ҷумлаи пайрави шарт ба воситаи пайвандаки шартии «агар» тобеъ шудаанд. Ҳар ду ҷумлаи пайрави шарт ба як савол ҷавоб шуда, байни ҳам тавассути пайвандаки пайвасткунандаи «ва» алоқаи пайваст доранд. Ин қолаби аслии якуми ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб буда, дар шакли нақша чунин аст:

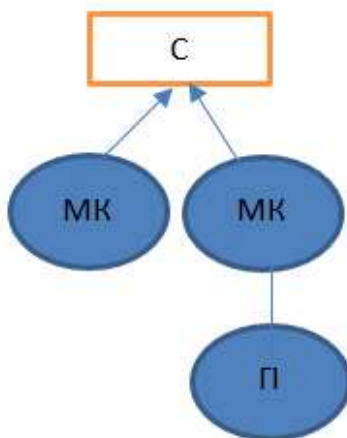
Тасвири 4

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» қолабҳои зиёди фаръии ин қолаби аслии истифода шудааст, масалан, ба сарҷумла ду ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ҷида тобеъ шуда, яке аз он ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ҷумлаи пайрави пуркунандаро тобеъ кардааст: *Эй писар, салотинро ҷомае бояд пӯшид, ки дар ҳеҷ хазона набошад ва ҳеҷ кас мисли он натавонад, ки бипӯшад* [1, 31].

Тасвири нақшаи ин ҷумла чунин аст:

Тасвири 5

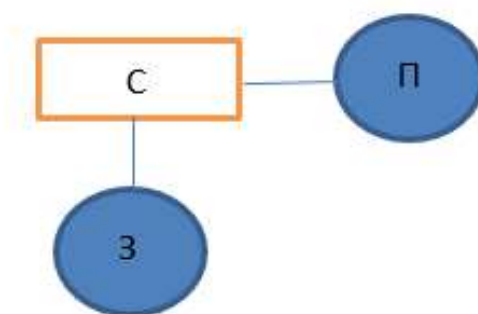
Қолаби дуҷуми аслии ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб чунин аст: ба як сарҷумла ду ва ё зиёда ҷумлаҳои ҳампайрави гуногун ё ғайричида тобеъ шуда меоянд ва сарҷумларо аз ҳар ҷиҳат шарҳ медиҳанд. Дар шинохти ин қолаби ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб профессори шодравон Д. Т. Тоҷиев чунин казват кардааст: «Агар дар ҷумлаҳои тобеи сертаркиба ҷумлаҳои пайрави ҳелҳои гуногун тобеи як сарҷумла ё ягон аъзои он шаванд, ё ин ки як хели ҷумлаи пайрав ба аъзоҳои мухталифи сарҷумла тобеъ шуда бошанд, ҷумлаҳои пайрави ғайричида ҳисоб мешаванд» [133, 445].

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ин қолаби аслии ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб хеле серистеъмол буда, барои шарҳу эзоҳи ҷиҳатҳои гуногуни сарҷумла хизмат кардааст. Масалан, сарҷумла бо феъли «донистан» ба сурати ҷумлаи яктаркибаи феълӣ омада, бо ҷумлаҳои пайрави шарт ва пурқунанда эзоҳ ёфтааст: *Агар касе дар ин калима тааммул кунад, донанд, ки ҷомеа ақсоми хайрот аст* [1, 31].

Дар ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиби дигар як ҷумлаи пайрав сарҷумларо аз ҷиҳати замон, ҷумлаи пайрави дуҷум хабари сарҷумларо тавзеҳ додааст: *Чун Дайламӣ ба дари ҳисор расид, Абуҷаъфар ҳукм кард, ки Дайламӣ танҳо ба ҳисор дарояд.*

Ин ҷумла қолаби дуҷуми аслии ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб аст:

Тасвири 6

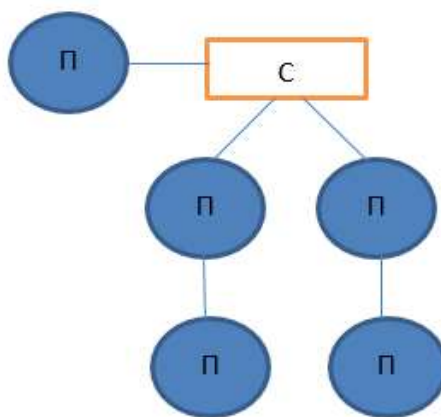

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» қолабҳои фаръии зиёди қолаби аслии дуҷум, яъне ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои ҳампайрави ғайри чида дида шуд. Масалан, як қолаби фаръии серистеъмол чунин тарҳ дорад: Як сарҷумла ва ба он як ҷумлаи пайрави сабаб ва ду ҷумлаи пайрави чидаи пурқунанда

тобеъ шуда ва ҷумлаи пайрави пуркунандаи якумро ҷумлаи пайрави шарт ва ҷумлаи пайрави пуркунандаи дуумро боз ҷумлаи пайрави пуркунандаи дигар эзоҳ додааст: *Дабир марди оқил буд, донист, ки агар лашкар бозгардад, хасм қавӣ шавад ва имкон дорад, ки зафар ёбад* [1, 125].

Дар ҷумлаи фавқ аломатҳои ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои ҳампайрави чида, ғайричида ва дараҷа дида мешавад, аммо он, пеш аз ҳама, қолаби ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави ғайричида аст:

Тасвири 7

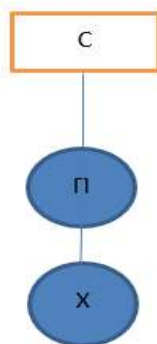
Қолаби сеюми асли аз як сарҷумла ва ду ё зиёда ҷумлаҳои пайраве иборат аст, ки яке аз ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла тобеъ буда, ҷумлаи пайрави дуум ба ҷумлаи пайрави якум ва ҷумлаи пайрави сеюм ба ҷумлаи пайрави дуум ва ғайра тобеъ шуда ба сурати паёпай ё дараҷа воқеъ мегарданд. Дар бораи ин қолаби ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб профессори шодравон Д. Т. Тоҷиев ин тавр изҳори назар кардааст: «Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба ҷумлаҳои пайрав паёпай омада, ду вазифаро адо мекунанд: баъзе ҷумлаҳои пайрав сарҷумларо эзоҳ медиҳанд, ки онҳоро ҷумлаҳои пайрави дараҷаи якум мегӯянд, ҷумлаҳои пайрави дигар ба ҷумлаҳои пайрав тобеъ шуда, вобаста ба тартиби омаданашон ҷумлаҳои пайрави дараҷаи дуум ва сеюм номида мешаванд» [133, 454].

Дар сохти наҳвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ» қолаби сеюми асли ва қолабҳои фаръии он бартарӣ дорад, чаро ки нависанда ин ё он ҳодисаю воқеа, аломату

амалҳои шайро бо як низому тартиби муназзам, дараҷа ба дараҷа, ба сурати занҷирӣ шарҳ медиҳад ва ин қолаби ифода дар адои ин ҳадаф хеле созгору муносиб аст. Масалан, дар «Ахлоқи муҳсинӣ» аз рӯи қолаби сеюми аслии ҷумлаи пайрави пурқунанда ба сарҷумла тобеъ шуда, дараҷаи якумро ташкил додааст ва ҷумлаи пайрави хабар ба ҷумлаи пайрави дараҷаи якум тобеъ шуда, дараҷаи дуумро ташкил кардааст, яъне ба сурати дараҷа ба дараҷа омадаанд: *Дар ҳадис омада, ки қавитарини шумо он кас аст, ки дарҳол ғазаби худро бияфканад* [1, 28].

Нақшаи ин ҷумлаи мураккаби сертаркиб ин хел аст:

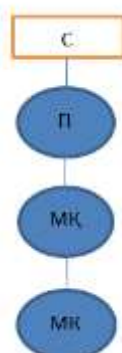
Тасвири 8

Қолабҳои фаръии ин қолаби аслии дар «Ахлоқи муҳсинӣ» хеле гуногун аст. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибе ҳастанд, ки аз се ва зиёда дараҷа иборатанд, чунончи: *Аз дарवेशпарварӣ ва ғарибнавозии ту аҷибу ғариб набошад, ки Ҳотамро ба ман намоӣ ва дар қатли ӯ шартӣ мададгорӣ ба ҷой ороӣ, то ман аз ўҳдаи аҳде, ки кардаам, берун омада бошам* [1, 42].

Тасвири нақшаи ин ҷумла чунин аст:

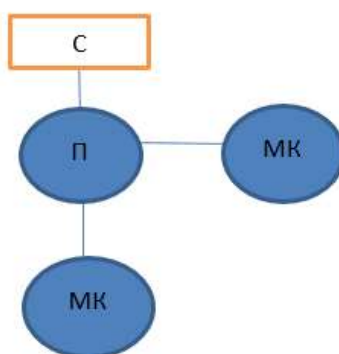
Тасвири 9

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» қолаби фаръии қолаби аслии сеюм ба чунин шакл ба чашм расид, ки ҷумлаи пайрави дараҷаи якум ҷумлаҳои пайрави ҳарҳела гирифта, дараҷаи дуюмро дар шакли ғайриҷида ташкил додаанд: *Мурувват набошад, ки ҷонваре, ки паноҳ ба ин хайма оварда бошад, ба дастӣ касе боздихам, то бидушад* [1.1,65].

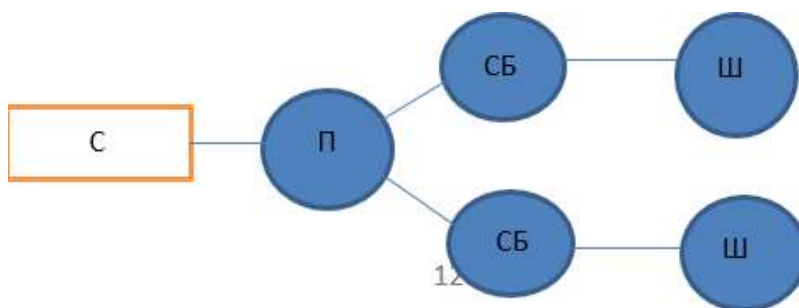
Тасвири нақшаи ин ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб ин хел аст:

Тасвири 10

Қолаби фаръие дар асар истифода шудааст, ки аз се дараҷа иборат буда, дараҷаи дуум ҷида шудааст ва яке аз ҷумлаҳои пайрави ҷидаи дараҷаи дуум ба худ ҷумлаи пайрави шарт гирифтааст, чунончи: *Фармуд, ки сайди дилҳои раият кардан хубтарин шикорест, зеро чун дилҳои эшонро ба худ ром диҳад, дигар ҳама чиз дар пайи дил меравад ва чун дӯстии подшоҳ дар дили раият ҷо гирифт, дар ҳеҷ чиз бо вай музоиқа намекунад* [1, 32-33].

Тасвири 11

Хулоса, ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дар сохтори наҳвии «Ахлоқи муҳсинӣ» мавқеи хоса дошта, барои кушодани моҳияти мавзӯҳои

панду ахлоқи асар нақши муҳим бозидаанд ва баёни нависандаро мутантан кардаанд.

Ба ҳамин ҷиҳат иртибот дорад вижагии дигари сохти наҳвиёти асар, ки ба иқтибос ва нутқи айнан нақлшуда бастагӣ дорад.

3.4.4. Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда дар «Ахлоқи муҳсинӣ».

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» нутқи айнан нақлшуда хеле фаровон истифода шудааст. Нутқи айнан нақлшуда аз забони шахсиятҳои таърихӣ: подшоҳону амирон, ҳокимону файласуфон, адибону олимон, лашкаркашону паҳлавонон ва амсоли онҳо оварда мешавад. Нутқи айнан нақлшуда аз ҷиҳати сохту таркиб чунин аст дар асар: Гоҳ дар қолаби ҷумлаи сода, гоҳ дар қолаби ҷумлаи мураккаб ва аксар дар қолаби як банди наҳвӣ оварда мешавад. Чунончи, дар мисоли зерин нутқи айнан нақлшуда дар қолаби як ҷумлаи содаи амрӣ омадааст: *Подшоҳ гуфт: «Дар сиёсат суҳане бигӯй!»* [1, 114].

Дар ҷойи дигар нутқи айнан нақлшуда дар қолаби ҷумлаи содаи саволи омадааст:

Гуфт: «Дар ин маънӣ далеле дорӣ?» [1, 119];

Нутқи айнан нақлшуда дар қолаби ҷумлаи содаи хабарӣ низ серистеъмол аст. Чунончи: Гуфт: «Зиреҳи таваккал нӯшидам ва кори худ ба вакили лутфи Ҳақ боз гузоштам» [1, 9].

Чунонки таъкид шуд, нутқи айнан нақлшуда дар «Ахлоқи муҳсинӣ» бештар дар қолаби ҷумлаҳои мураккаб ва банди наҳвӣ оварда шудаанд, то ки мафҳуме, андешаю фикре ба сурати густурдаю мукамал тавзеҳ дода шавад. Чунончи, дар мисоли зерин нутқи айнан нақлшуда дар қолаби ҷумлаи мураккаб омадааст: *Овардаанд, ки Қайсари Рум аз Нӯшервон пурсид, ки бақои подшоҳӣ дар чист? Гуфт: «Ман ҳаргиз кор беҳуда нафармоям ва ҳар муҳиме, ки ба он амр кунам, ба итмом расонам»* [1, 18].

Дар бисёр мавридҳо нутқи айнан нақлшуда дар қолаби банди наҳвӣ оварда шудаанд. Чунончи: *Пас, аввал ҷавонро ба ҷиҳати ихфои (нӯшидани сир) он муҳим савганд дод ва баъд аз муболиғии бисёр ва таъкиди бешумор сирри*

худро ба ӯ дар миён ниҳоду гуфт: «Шунидаам, ки дар ин навоҳӣ Ҳотам ном касе ҳаст, ки лофи ҷавонмардӣ мезанад ва даъвои эҳсону мардумнавозӣ мекунад. Шоҳи Яманро зоҳир ба ӯ дағдағае дар дил ва хадшае (малоле) дар хотир навид омада ва ман марди парешонрӯзгорам ва маоши ман аз дӯздиву айёри мегузарад ва дар ин вило султони вилояти Яман маро талабида ва ваъдаи молу матои фаровон намуда ба гуфти он ки Ҳотамро пайдо кунам ва ба қатл орам ва сари ӯро ба тухфа пеши малик барам. Ва ман аз зарурати ваҷҳи маишат ин суратро қабул карда бад-ин қабила омадаам, на Ҳотамро мешиносам ва на роҳ ба манзили ӯ мебарам. Аз дарवेशпарварӣ ва ғарибнавозии ту аҷибу ғариб набошад, ки Ҳотамро ба ман намоӣ ва дар қатли ӯ шарти мададгорӣ ба ҷой ороӣ, то ман аз уҳдаи аҳде, ки кардаам, берун омада бошам ва ба давлати ту аз маводи шоҳ баҳраманд гардам» [1, 42].

Муаллиф аз нутқи мазмунан нақлшуда низ истифода кардааст. Чунончи: Ҷамшед аз вазири худ суол фармуд, ки салотинро инсоф ба кадом сифат аз ҷумлаи заруриёт аст? Гуфт, ки ба рифқу нармхӯӣ ва мулоимат, зеро ки раият бад-ин сифат дуои подшоҳ гӯянд [1, 31].

Дигар воситае, ки сохти наҳвиёти асарро дилпазир ва оҳанги ҷумлаҳои онро гӯшнавоз сохтааст, санъати саҷъ аст. Истифодаи ин санъат дар ҳамаи асарҳои панду ахлоқии бо наср иншошуда дида мешавад. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» низ аз ин санъат мавридшиносона истифода гардидааст, ки салосату нафосати баёни нависандаро таъмин намудааст: **фақирону муҳтоҷон, дарवेशону гӯшанишинон; кӯшидаанд - гузоштаанд; писандида-носутуда; чавҳардор-хушгузор; муродот-муҳимот; гил-дил; ҳукамо-утабо; давлат-савлат; ҷаҳондор-бузургвор; сармоя-пероя; шодмонӣ-комронӣ; мулккорой-нурафзой; сафо-дуо; дафъати арҷманд-ҳиммати баланд; подшоҳӣ-ҷаҳондорӣ; ораста-пероста; хубтарин-зишттарин; дӯсткомӣ-некномӣ; хомӯш-фаромӯш; хушӣ-дилчӯӣ...**

Тавре ки аз калимаҳои саҷъдори асар маълум аст, дар охири вожаҳои саҷъшаванда аз як овоз сар карда мисли ҳукамо-утабо то се овоз монанди

давлат ва савлат сачъ шудаанд ва поэтикаи ин асари насри ахлоқиро таъмин кардаанд. Чанд ҷумлае чун мисол:

1. Адаб сиёнати нафс аст аз қавли написандида ва феъли носутуда худро ва мардумро дар пояи ҳурмат нигоҳ доштан [1, 12];

2. Ҳукамо фармудаанд, ки адл хубтарин фазилат аст ва зулм зишттарин разолат [1, 25];

3. Ҳарчанд гунаҳ бузургтар аст, фазилати афвкунанда зиёдтар аст [1, 26];

4. Хотам марде саҳронишин аст ва аз ҷумлаи раияти вилояти ман. На ўро рутбаи мамлакатдорӣ ва на мансаби фармонравой, на қуввати ҷаҳонگیرӣ ва на бозуи кишваркушоӣ [1, 40].

3.4.5. Корбурди банди наҳвӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ». Банди наҳвӣ воҳиди нисбатан мукаммалу томи наҳв буда, он маҷмуи ҷумлаҳои содаю мураккабро фаро мегирад, ки аз нигоҳи мазмун ба яқдигар иртиботи мантиқӣ дошта, бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ ба ҳам алоқаманд мешаванд.

Ин воҳиди сатҳи баланди наҳвӣ дар забоншиносии муосири тоҷикӣ ҳанӯз солҳои 80-уми асри XX диққати муҳаққиқонро ҷалб карда бошад ҳам, бо истисноии рисолаи номзадии С. Облоқулова. «Сложное синтаксическое целое с присоединительными связями в таджикском языке» ва баъзе қайду ишораҳои проф. Д. Т. Тоҷиев, Н. Маъсумӣ ва Б. Камолиддинов асари ҷамъбастию бунёди таълиф нашудааст.

Хушбахтона, муҳаққиқи хушсалиқаи забоншинос З. Мухторов оид ба матн рисолаи докторӣ дифоъ намуда, бисёр масъалаҳои марбути банди наҳвию матнро равшан сохтааст. Бисёр ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки донишмандону адибони классикии мо ба ин воҳиди наҳвӣ низ ишора кардаанд. Масалан, Самандархоҷаи Тирмизӣ дар «Дастур-ул-мулук» ҳар як пораи насрии бо порчаи шеърӣ омехтаро бо истилоҳи «фикра» ном бурдааст. Воқеан, «фикра» дар луғат ба маънии поре аз наср аст. Албатта, поре аз насре, ки ҳиссаҳои таркиби он

бо ҳам аз нигоҳи мазмун иртиботи қавӣ дошта, ҳар кадоме барои саҳеҳии матлаби манзури назар хизмат мекунанд. Чунончи, Самандари Тирмизӣ мегӯяд:

Фикра

Азизи ман, хирадманд чун бинад, ки душман қасди ӯ дорад, агар саъю чадал нанамояд, дар хуни худ саъй карда бошад; чун ба ҷанг мукайяд шавад, аз ду ҳол берун нахоҳад шуд: агар зафар ёбад, номи мардӣ дар саҳфаи рӯзгор гузорад, агар душман ғолиб ояд, боре ба номардӣ машхур шуда, малъун нагардад.

Қитъа

Чу хасм қасди ту кард, аз барои дафъи зарар,
Ба чидду ҷаҳд бикӯш, ар ба ақл машхурӣ,
Ки гар мурод ба даст оядат, ба ком расӣ,
Ва гар ба ҳам нарасад, он замон ту маъзурӣ. [2, 34].

Тавре ки мебинем, тамоми калимаю ибора ва ҷумлаи содаю мураккабе, ки дар ин порчаи насрӣ ва қитъа омадаанд, барои ифодаи як матлаб - шучоат, хизмат кардаанд. Нависанда аҳамият, моҳияту арзиши ҷасорату шучоатро ба воситаи ин банди наҳвӣ кушодааст.

«Ахлоқи Муҳсинӣ» ду аср пеш аз «Дастур-ул-мулук» навишта шудааст. Ин асар низ аз рӯйи мавзуъ, мухтаво ва ҳадафҳои нависанда ба «Дастур-ул-мулук» монанд буда, ҳар як гуфтор, ҳикоя ба як мавзуи мушаххаси ахлоқӣ бахшида шудааст. Масалан, дар шукр, дар сабр, дар таваккал, дар ҳаё, дар афт (порсой), дар адаб, дар олиҳимматӣ, дар азм, дар чидду ҷаҳд, дар субот ва истиқомат, дар адолат, дар авф, дар ҳилм, дар хулку рафқ, дар шафқат ва марҳамат, дар хайрот ва мубаррадат, дар саховату эҳсон, дар тавозӯъ ва эҳтиром, дар амонату диёнат, дар вафо ва аҳд, дар сидқ, дар анҷоҳи ҳоҷат, дар таанӣ ва таамул, дар машварат ва тадбир, дар ҳаҷму дурандешӣ, дар шучоат, дар ғайрат, дар сиёсат, дар таққуз ва хибрат, дар фаросат, дар катмани асрор, дар иғтиноми фурсат ва талаби некномӣ, дар риояти ҳуқуқ, дар суҳбати ахёр, дар дафъи ашрор, дар тарбияти хадам ва ҳашам.

Ҳамон тавре ки аз унвони фаслҳо бармеояд, муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» ба тамоми мавзӯоти панду ахлоқӣ, тарафҳои ҳаёти инсонӣ, ба ҳадафҳое, ки инсонро ба саодат мерасонад, дахл кардааст. Кушодани ин ҷиҳатҳои ахлоқи инсонӣ, онро дилкашу хотирмон тасвир кардан аз муаллиф дониши мукаммалу ҳаматарафа ва маҳорати суҳаншиносию суҳандониро тақозо менамояд. Хусайн Воизи Кошифӣ ҳамчун суҳаншиносу суҳандони нозукфаҳм ҷилоҳои маъноӣ, доираи истеъмолу дараҷаи истеъмоли калимаю ифодаҳои маҷозиро хеле мушикофона дар таркиби ибораю ҷумла ва банди наҳвӣ корбаст намудааст.

Дар қолаби банди наҳвӣ баён намудани матлаб яке аз усулҳои мувофиқ ва писандида дар осори панду ахлоқӣ маҳсуб меёбад, чаро ки ин қолаби ифода барои мушаххасу яклухт, пуртаъсир баён кардани мазмуни гуфтор мусоидат менамояд. Аз ин нуқтаи назар, на танҳо мавзӯҳои осори пандуахлоқӣ ягонаанд, ҳамчунин хусусиятҳои наҳвии онҳо низ бисёр якрангу монанданд. Масалан, унвони бобҳои «Дастур-ул-мулук» ба ин тариқ номгузорӣ шудаанд: дар адолат, дар шучоат, дар пардохтан ва аҳволи мулозимон, дар нигоҳ доштани мулозим, дар ҳилм варзидан, дар фиристодани расул, ба суҳани душман эътимод накардан, дар мушоварат, бар лутфи подшоҳон мағрур нашудан, дар ҳоли вазирон, дар санчида гуфтан, иҷтиноб кардан аз мардуми ғуруҷмоя, дар мазиррати ҳасад, дар таваккал, дар насихати пирон мар ҷавононро, дар натиҷаи сафар, дар манъи сафар, дар заъфи пирӣ, дар ишқ, дар баёни вақоъе, ки баъд аз дамидани субҳи хилофату ҷаҳонбинӣ муштамил бар панҷ мақола бошад, дар бевафоии дунё.

Номгӯии мавзӯҳои «Ахлоқи муҳсинӣ» нисбат ба «Дастур-ул-мулук» бештар аст, зеро «Ахлоқи муҳсинӣ» асари панду ахлоқии ба умум нигаронидашуда мебошад, аммо «Дастур-ул-мулук» хоса барои маликону вазирону ҳокимон мебошад.

Дар тамоми фаслҳои «Ахлоқи муҳсинӣ» банди наҳвӣ мақоми муҳим дорад. Хати ягонаи мазмуни банди наҳвӣ талаб менамояд, ки он алоқаи қавии маъноию грамматикӣ дошта бошад. Масалан, дар мавзӯи «Дар ҳаё» чунин банди наҳвӣ корбаст шудааст: *«Он (ҳаё) хислати шариф ва сирати мақбул аст.*

Ҳаёро шохе аз дарахти имон гуфтаанд, ҳаё аз шароити назми олам аст. Агар сифати шарм аз миён барафтад ва ҳеҷ касро аз ҳеҷ кас шарм набошад, низоми ҷаҳон ҳалал пазирад ва масолеҳи ҳалоиқ аз якдигар фурӯ резад, аммо сифати ҳаё намегузорад, ки ҳар кас ҳар чӣ хоҳад, бикунад [1, 9].

Дар банди нахвии фавқ вожаи «ҳаё» ва муродифи он «шарм» чун вожаи калидӣ барои ташаккули банди мазкур саҳми муҳим доранд. Ин вожа ҳамчун воситаи баҳамоии ҳиссаҳои банди нахвӣ ва дар ин замина ташкили воҳиди сатҳи баланди забон – банди нахвӣ, хизмат кардааст. Албатта, барои ташкили банди нахвӣ дар қатори вожаи калидии такроршаванда пайвандакҳои пайваस्तкунандаю тобеъкунанда, мутобиқати шаклҳои феълӣ низ саҳми муҳим доранд.

Банди нахвӣ зинаи муҳимми шаклгирии матн аст ва гоҳо ҳудуд гузоштан байни банди нахвӣ ва матн душвор мебошад. Масалан, муҳаққиқи лингвистикаи матн профессор З. Мухторов мисоли зеринро аз «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ барои матн овардааст: «Дар вақтҳое, ки ман ба синни мактабӣ расидам, дасти падарам намерасид, ки маро шахсан хононад. Бинобар ин маро дар мактаби пеши масҷиди қишлоқи ҳудамон – қишлоқи Соктаре, гузошт. Чун ман дар он мактаб чизеро наёмӯхтам, маро аз он ҷо гирифта ба пеши зани имоми қишлоқ, ки мактаби духтарона дошт ва нисбат ба мактабдори мард беҳтар буд, гузошт ва дар ин миён абҷад ва ҳисоби абҷадро ба ман ёд дода, ба кушода шудани зеҳнам сабаб шуд» [Ёддоштҳо, с. 6 (2,92)].

Дар матни фавқ, воқеан, як фикри тому ба итмомрасидае, ки тасвири мухтасари воқеаи реалии як лаҳзаи ҳаёти қаҳрамони асарро нишон медиҳад, инъикос ёфтааст. Ҳиссаи «ба кушода шудани зеҳнам сабаб шуд» ҳулосаи матн аст.

Ба назари мо, инро банди мураккаби нахвӣ гуфтан беҳтар аст.

Албатта, банди мураккаби нахвӣ, аз нигоҳи сохтор, банду баст, тарзу воситаҳои алоқа ва мазмуну вазифаи нахвӣ ба матн наздику монанд мебошад, аммо, ба назари мо, матн маҷмуи бандҳои нахвист. Банди нахвӣ мисли ҷумла дар ташкили матн саҳми муҳим дорад. Мо ин хусусияти банди нахвиرو дар

«Ахлоқи муҳсинӣ» ва махсусан, «Дастур-ул-мулук»-и Хочасамандари Тирмизӣ хуб мебинем. Дар ташкили ҳар як гуфтор ё фаслҳои «Ахлоқи муҳсинӣ», махсусан, бандҳои наҳвӣ нақши асосӣ доранд, зеро гуфторҳои ин асар, чунон ки пештар ишора шуд, ба мавзую масъалаҳои муҳимми ахлоқӣ бахшида шудаанд ва ҳар банди наҳвӣ ин ё он ҷузъиёти масъалаи мавриди назарро мекушояд. Масалан, муаллиф барои кушодани мафҳуми «сабр» матне мураттаб сохтааст, ки аз ҷаҳор банди наҳвӣ иборат аст. Ҳар як банди наҳвӣ як ҷузъиёти онро кушодааст. Банди нахуст таърифи мафҳуми «сабр»-ро дар бар мегирад, чунончи: *Сабр сифати бағоят мақбул аст. Таърифи сабр ҳамин аст, ки ба мазмуни он дар ахбор омадааст...*

Сабр беҳтар мардро аз ҳар ҷи ҳаст,

То биёбад бар муроди ҳеҷ даст.

Банди наҳвии дуюм ба муҳотаб нигаронида шуда, аз манфиату сифати «сабр» хабар медиҳад ва аҳамияту арзиши ин амал таъкид мешавад: *Ҳар кӣ дар тирборони ҳаводис сипари сабр дар сар кашад, зудтар ҳаданги умедаш ба ҳадафи мурод бирасонад, зеро сабр мифтоҳи қор аст ва дари хонаи роҳаш ҷуз бад – ин калид накушоянд. Дар калимоти мулуки Туркистон овардаанд, ки Афросиёб мардуми худро гуфт, ки ба ҳайсиати шафқати эшон фирефта машавед ва ба лофе, ки зананду даъвое, ки кунанд, мағрур мағардед, то вақте ки эшонро биозмояд, бо сабру пойдорие, ки агар ба маҳаки сабр тамоми айёрандешонро ба мардонагӣ эътибор кунед:*

На ба даъвост қадру қимати мард,

Қимати мард сабр донад қард [1, 8].

Муаллиф барои тақвияти фикраш дар мавриди «сабр» боз ба далел рӯй меорад ва банди наҳвии сеюм низ ба шарҳи далеле аз сифату фоидаи сабр бахшида мешавад: *Овардаанд, ки рӯзе яке аз умаро неши подшоҳе истода буд ва шох ба ӯ дар муҳимме мушоварат мефармуд. Қазоро каядуме дар пираҳани ӯ афтода буд ва ҳар соат мардро мегазид ва ба неши захролуди худ зарар мерасонид, то вақте ки неши вай аз қор биафтод ва ҳар заҳре, ки дошт, ба қор бурд. Ва он амир мутлақо дар он мушоварат қатъи суҳан накард ва тағйире*

дар ӯ зоҳир нашуд ва суханаи аз қонуни ақлу ҳукумат инҳироф наёфт. То ба хона омад ва он каядуро аз ҷома берун кард. Ин хабар ба подшоҳ расид, мутааллиф ва мутахаллиф гашт. Рӯзи дигар, ки амир ба мулозимати султон омад, фармуд, ки дафъи зарар аз нафс воҷиб аст. Ту чаро дирӯз озори ақрабро аз худ мундафеъ насохтӣ? Ҷавоб дод, ки ман он наям, ки шарафи муколамаи чун ту подшоҳро ба сабаби алами захри каядур қатъ кунам ва агар имрӯз дар маҷлиси базм бар неши каядуре сабр натавонам кард, фардо дар маъракаи разм ба теги захробдодаи душман чӣ гуна сабр тавонам кард?!

Бо ин далелҳо муаллиф оҳиста-оҳиста ба чамъбаст наздик мешавад ва банди нахви чакорум чун чамъбаст ва натиҷаи матн ба назар мерасад, ки ин аст:

Подшоҳро чун сухан хуш омад ва мартабаи ӯро баланд гардонид ва бад-он миқдор сабр ки кард, ба муроду мақсад расид:

Гуфт чу Нуҳи Набӣ сабрат ҳаст дар гами тӯфон,

Бало бигардаду коми ҳазорсола барояд [1, 8].

Дар матни ғавқ, ки аз чакор банди нахвӣ таркиб ёфтааст, ҳам воситаҳои банди нахвсозию матнсозӣ, аз ҷумла, қисмҳои таркибии гуфтор, мазмуни умумии банди нахвию матн, пайвандакҳои пайвастанандаю тобеъкунанда, вожаи меҳварӣ (сабр) вожаҳои такроршаванда (подшоҳ, амир, ҷонишинҳои шахсии «ӯ», «вай», ишоратии «ин», «он», каядур, захр) аз аломатҳои муҳими сохторию маъноӣ махсуб меёбанд.

Як хусусияти муҳиму барҷастаи банди нахвӣ аз он иборат аст, ки таркиби он кушода мебошад. Аз ин нуқтаи назар дар «Ахлоқи муҳсинӣ», ҷунон ки аз матни таҳлилшуда маълум гардид, баъзан банди нахвӣ аз ҷандин ҷумлаи сода ва мураккаб (банди нахвии сеюм дар мисоли таҳлилшуда) таркиб меёбад. Ба ҳаде ки ба матн наздик мешавад.

Дар корбасти банди нахвӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ» силсилаи калимоту таркибот, ибораю ҷумлаҳои содаю мураккаб дар як банди нахвӣ муттаҳид гардида, моҳияти вожаеро мекушоянд, ки он чун истилоҳи ифодакунандаи мафҳуми ахлоқӣ хизмат кардааст. Барои гусаста нашудани рабти ташреҳи он

мафҳум ва иртиботу бастагии ҳиссаҳои банди наҳвӣ вожаи асосӣ тақрор ба тақрор оварда мешавад. Чунончи:

Адл суханест мулкороӣ ва шамъест нурафзоӣ... Адл он аст, ки доди мазлумон диҳанд ва эҳсон он ки марҳамати роҳати бар ҷароҳати маҷруҳон ниҳанд. Дар хабар омадааст, ки як соат адли подшоҳ дар паллаи мизони тоат роиҷтар аст аз ибодати шастсола, зеро ки натиҷаи ибодат ҷуз ба омил бирасад ва ғоидаи адл ба хосу ом ва хурду бузург ва асли бурдбории мулку миллат баракоти он қоиму манзум шавад ва савоби адл аз ҳадду ҳисоб афзун аст ва аз мизи қиёс берун [1, 18].

Чунон ки дида мешавад, дар як банди наҳвӣ мафҳуме, ки ба воситаи калимаи «адл» ифода шудааст, чун вожаи асосии тавзеҳшаванда дар банди наҳвии мазкур панҷ маротиба тақрор шудааст. Тақрори вожаи «адл» дар ин банди наҳвӣ, аз як тараф, таъкиди ин мафҳумро фаҳмонад, аз сӯи дигар, робитаи маъноӣ ва сохтории банди наҳвиرو таъмин намудааст.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» нисбат ба ҷумлаи содаю мураккаб бартарии банди наҳвӣ баръало мушоҳида мешавад ва ин хусусияти наҳвии асар ба мавзӯ ва муҳтавои он вобаста мебошад, зеро «Ахлоқи муҳсинӣ» асари ахлоқӣ буда, он тақозо менамояд, ки ба ҳар мафҳуму категорияи ахлоқӣ таърифи мушаххасу густурда дода шавад ва барои таъсирбахшу эътимодноқ будани таърифҳо далелу асноди мушаххас оварда шавад ва ин ҳама дар маҷмӯ наметавонад, ки дар як ҷумлаи сода ё мураккаб баён шавад.

Хулоса, банди наҳвӣ чун воҳиди томи наҳв дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ба таври фаровон истифода шуда, нақши муҳиме адо намудааст. Муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» дар созмондиҳии банди наҳвӣ аз воситаҳои луғавӣ ва грамматикӣ хеле моҳирона ва дар доираи меъёр истифода кардааст. Банди наҳвӣ дар мавридҳои корбаст шудааст, ки нависанда ягон мазмунӣ ахлоқиро ба хонанда талқин менамояд ва барои қанда нашудани андешааш мурағбатии ҳиссаҳои гуфторро риоя карда, яклухтии ҳиссаҳои матни пандомезро таъмин менамояд.

Аз мутолиаи «Ахлоқи муҳсинӣ» ва баррасии баъзе вижагиҳои наҳвии он дар боби сеюм ба ин натиҷаҳо расидем:

Аз мутолиаи асар ва баррасии хусусиятҳои наҳвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ» маълум гардид, ки бартарии ҷумлаҳои мураккаб нисбат ба ҷумлаҳои сода дар сохти наҳвиёти асар баръало мушоҳида мешавад.

Дигар вижагии сохти наҳвиёти асар ин аст, ки муаллиф бештар аз ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб истифода кардааст.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» аз ҷумлаҳои мураккаби тобеи муқаррарӣ бештар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайравии пурқунанда истифода шудааст, ки инро услуби ҳуди асар тақозо кардааст. «Ахлоқи муҳсинӣ», ки бо услуби ҳикоя андар ҳикоя буда, воқеаю ҳодисаҳои асар бештар хусусияти нақлу ҳикоя аз забони ашхоси гуногунро дорад, аксар ҷузъиёти ин нақлу ҳикояҳо шарҳу тавзеҳро талаб мекунанд, аз ин рӯ истифодаи ҷумлаи пайрави пурқунанда ногузир ҳам мегардад. Муҳаққиқи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави пурқунанда В. Абдулазизов ин хусусияти ҷумлаи пайрави пурқунандаро чунин таъкид кардааст: «Придаточные дополнительное предложения являются одним из тех видов придаточных предложений, раскрывающих или дополняющих содержание одного или группы членов главного предложения, которые могут быть сказуемым или дополнением (прямым или косвенным) [4, 3]

Дар воқеъ, дар шарҳи ҳодисоту воқеоти асар, шиносонидани ҷузъиёти мафҳумҳои тасвиршаванда нақши ҷумлаи пайрави пурқунанда хеле муҳим аст. Ин хусусияти ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пурқунанда дар «Ахлоқи муҳсинӣ» хеле назаррас мебошад.

Дар асар нутқи айнан нақлшуда низ зиёд истифода бурда шудааст, зеро нависанда кӯшиш кардааст, ки муҳокимаю ҳулосаҳои худро бо далелу асноди мушаххас асоснок кунад.

Аз вижагиҳои ҷумлаи сода ду ҷиҳатро бояд таъкид кард: якум, камаъзогӣ; дуюм, равонию оҳангнокиӣ.

Дар истифодаи ҷумлаи мураккаби пайваст ҳодисаи ҷолиб ҳазфи бандаки хабарӣ мебошад, ки ин ҳам барои ихчамбаёнӣ ва парҳез аз такрор рух додааст.

Сохтори наҳвии «Ахлоқи муҳсинӣ» аз нигоҳи банду басти воҳидҳои наҳвӣ, корбасти онҳо, равонию оҳангноки хеле корхӯрдаю кавӣ буда, барои рушди насри дилчаспи бадеӣ ва таърихӣ саҳми арзанда гузоштааст. Наҳвиёти ин асари барҷастаи ахлоқӣ барои то андозае дур шудан аз насри печидаю мураккаби такалуфӣ чун намуна хидмат кардааст.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар иборасозию ибораорой низ дасти тавоно дошта, таносуби вожаҳоро хуб риоя кардааст. Махсусан, ибораҳои изофӣ дар асар нақши муҳим дошта, дар тавсифи хислату хусусияти қаҳрамонони асар, кушодани моҳияту муҳтавои шайъҳо саҳми калон доранд. Теъдоди вожаҳои ҳайати ибораҳои изофӣ аз панҷ зиёд нест. Ин усули ибораоройи изофӣ тарзи баёни нависандаро дилчасп гардонда, онро равону фасеҳ сохта, шукуҳмандии каломи ўро комилан таъмин кардааст.

Дар корбасти ҷумлаҳои сода низ вижагиҳои наҳвии асар мушоҳида мешавад. Яке аз вижагиҳо ин аст, ки муаллифи «Ахлоқи муҳсинӣ» мафҳуми бевосита (пуркунандаи бевоситаи нишондор)-ро аксар пас аз хабар меорад, чунончи: *Он (шукр) сипосу ситоиш бошад ҳар мунъимро* [1, 7].

Таносуби ҷумлаҳои мураккаб дар «Ахлоқи муҳсинӣ» нисбат ба ҷумлаҳои сода бартарӣ дорад, аммо он баёни нависандаро гарону печида нагардондааст.

Дар асар таносуби ҳелҳои ҷумлаҳои мураккаб низ фарқ дорад. Ҷумлаи мураккаби тобеъ нисбат ба ҷумлаи мураккаби пайваст хеле бартарӣ дорад. Сабаби ин, ба назари мо, дар он аст, ки дар асар бештар моҳият, ҳастӣ ва хусусиятҳои мафҳуме, амалу ҳодисае ва умуман шайъ шарҳу тавзеҳ дода мешавад. Дар ин бобат ҷумлаи мураккаби тобеъ имконияти бештар дошта, ба нависанда имконият додааст, ки ҷузъиёти онҳоро қушояд ва мазмуну моҳияташонро ба хонанда расонад. Аз ҷумлаи мураккаби тобеъ бештар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пуркунанда ва муайянкунанда серистеъмол аст. Сабаби ин дар он аст, ки нависанда аксар барои тақвияти андешаю муҳокимааш аз ягон шахсияти таърихӣ машҳур далеле меорад, ки он ба воситаи ҷумлаи пайрави пуркунанда баён мегардад. Сабаби серистеъмолии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда ин аст, ки дар

кушодани моҳияту мазмуни ҳодисаю воқеаҳо, олами ботинии ашхоси дар асар амалкунанда ҷумлаи пайрави муайянкунанда саҳми муҳим дорад.

Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳамаи хели ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дида шуд. Дар асар дар баробари ҷумлаҳои мураккаби тобеи муқаррарӣ ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб низ мавқеи муҳим дорад. Таҳлилу баррасии маводи асар нишон дод, ки нависанда аз ҳамон се қолаби аслии ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб, яъне ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои ҳампайрави чида, ғайричида ва дараҷа ва қолабҳои фаръии онҳо хеле зиёд истифода кардааст.

Дар сохти наҳвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ» мавқеи банди наҳвӣ низ назаррас мебошад. Нависанда тавассути ин воҳиди наҳвӣ мазмунҳои панду ахлоқиро хеле моҳирона, нишонрас, ҷаззобу пуртаъсир баён кардааст.

ХУЛОСА

1. Таҳқиқу омӯзиши «Ахлоқи муҳсинӣ» ҳамчун намунаи беҳтарини насри ахлоқӣ нишон дод, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ донандаи беҳамтои забони тоҷикӣ ва арабӣ буда, аз илмҳои гуногуни замонааш огоҳии комил дошта, дар фанни ахлоқ беназир будааст. Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар истифодаи калимаю таъбирҳо хеле саррофкорона муносибат карда, ҷилоҳои маъноии онҳоро ниҳоят нозук ҳис мекардааст [2-М].

2. Дар истифодаи категорияҳои лексикӣ омонимҳо (ҳамгунҳо), синонимҳо (муродифот), антонимҳо (мутақод), полисемия (сермаъноӣ) нависанда хеле устокорона муносибат кардааст: Дигар ҳокими Яман подшоҳе буд, сифати караму саховат бар ӯ ғолиб ва ҳислати эҳсону мурувват бар ӯ муставлӣ (ғолиб), ҳамвора мавоили (дастурхон) инъоми ӯ барои ҳосу ом ниҳода, ғавоили иқромаш ба ҷиҳати муҳтоҷону дармондагон омода (40) [2-М; 5-М].

3. Дар асар калимаҳои аслии тоҷикӣ, ҳарчанд ки аз нигоҳи теъдод нисбат ба иқтибосоти арабӣ камтар бошад ҳам, мавқеи муҳим доранд. Ба назари мо, нуфузи иқтибосоти арабӣ, аз як тараф, сабаби идомаи насри тақаллуфӣ бошад, аз сӯи дигар, он ба мавзӯ ва муҳтавои асар вобаста мебошад. Маълум аст, ки асарҳои ба мавзӯи пандуахлоқӣ бахшидашуда ба оятҳои Қуръони карим, ҳадисҳои паёмбари Худо (с), зарбулмасалу мақол ва абёти панду ҳикматомез таъя мекунад. Табиист, ки таълиму парвариши гузаштаи мо, асосан, таъя ба ҳамин манбаъҳо дошт. Аз ин рӯ, дар осори панду ахлоқӣ истифода аз вожаҳои арабӣ амри воқеӣ буд [4-М].

4. Яке аз манбаъҳои тақмили таркиби луғавии забони адабии мо роҳи калимасозӣ аст, махсусан, тавассути пешванду пасвандҳо сохтани калимаҳои нав. Ҳусайн Воизи Кошифӣ барои тақмили таркиби луғавии асараш аз ин восита хеле мӯшикофона истифода кардааст. Нависанда дар ин бобат меъёри забони адабиро риоя карда, асосан, аз қолабҳои таърихан мустаъмал истифода намудааст [1-М; 2-М].

5. Сохти наҳвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ» ниҳоят устувору мустаҳкам буда, ҷавобгӯ ба меъёрҳои таърихан суфташудаи забони адабии классикӣ мебошад. Бисёр

начиб аст, ки таносуби чумлаҳои мураккаб нисбат ба чумлаҳои сода бартарӣ дорад, аммо он ба услуби баёни нависанда гаронӣ наовардааст [3-М; 6-М].

6. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» таносуби анвои чумлаи мураккаб низ фарқ дорад. Чумлаи мураккаби тобеъ нисбат ба чумлаи мураккаби пайваст хеле бартарӣ дорад. Сабаби ин дар он аст, ки дар асар бештар моҳият, ҳастӣ ва вижагии мафҳуме, амалу ҳодисае ва умуман шайъе шарҳу тавзеҳ дода мешавад ва дар ин бобат чумлаи мураккаби тобеъ имконияти бештар дошта, ба нависанда имкон додааст, ки ҷузъиёти онро қушояд, мазмуну моҳияти онро ба хонанда расонад [3-М; 6-М].

7. Аз чумлаҳои мураккаби тобеъ бештар чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунанда ва муайянкунанда серистеъмол мебошад. Сабаби ин дар он аст, ки нависанда аксар барои тақвияти ин ё он мазмуну андешааш далеле аз ягон шахсият ва ё манбае меорад, ки дар адои ин амал чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунанда воситаи созгор аст. Иллати серистеъмолии чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ин аст, ки дар қушодани моҳияту мазмунӣ ашё, ҳодисаю воқеаҳо, чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда саҳми муҳим дорад [1-М; 6-М].

8. Дар сохти наҳвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ» мавқеи чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб хеле назаррас мебошад. Нависанда тавассути ин воҳиди наҳвӣ мазмунҳои панду ахлоқиро хеле моҳирона, нишонрас ва ҷаззобу пуртаъсир баён кардааст. Ё аз ин воситаи муҳимми баён дар ниҳояти камоли устодӣ истифода кардааст [3-М; 6-М].

9. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ» мавқеи банди яклухти наҳвӣ хеле назаррас аст. Гоҳо ин ё он андешаю муҳокимаи нависанда ба сурати як банди яклухти наҳвӣ ифода мешавад. Гоҳо якчанд банди яклухти наҳвӣ бо ҳам омада матн (калом)-ро ташкил додааст [1-М; 3-М; 6-М].

10. Таҳқиқу баррасии хусусиятҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон медиҳад, ки ин асар намунаи беҳтарини насри ахлоқии асримиёнаи тоҷик буда, дар тақмили таркиби луғавӣ ва сохти сарфию наҳвии забони адабии тоҷикӣ нақши муҳим бозидааст [2-М; 3-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Ҷиҳатҳои назариявӣ ва натиҷаҳои аз таҳқиқоти мазкур бадастомада дар баррасию ҳалли бисёр масъалаҳои мубрами забони адабии муосири тоҷикӣ ҳамчун замина ва манбаи бозғатимод хизмат карда метавонанд.

2. Дар таҳқиқи мавзӯҳои луғатшиносии таърихӣ ва шарҳи категорияҳои луғавӣ аз маводи «Ахлоқи муҳсинӣ», ки дар диссертатсия матраҳ шудааст, истифода бурдан мумкин аст.

3. Дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ исми ҷондор, асосан, бо пасванди «-он» ва исмҳои бечон бо пасванди «-ҳо» ҷамъ бафта шудааст. Тавсия мешавад, ки қоидаи «Исми ҷондор бо пасванди «-он» ва гунаҳои он «-гон» «-вон», «-ён» ва бечон бо пасванди «-ҳо» (бо истисноии баъзе лаҳзаҳои муштарак: дарахтҳо – дарахтон) ҷамъ бафта мешавад», ба дастури китобҳои дарсӣ ворид карда шавад.

4. Таҳқиқи сохти наҳвиёти «Ахлоқи муҳсинӣ» нишон дод, ки муаллифи асар дар сохтани воҳидҳои наҳв дасти тавоно доштааст. Ў бисёр қолабҳои хуштарху муъҷази ибора, ҷумлаи сода ва мураккаб сохтааст, ки шоистаи пазироӣ ва пайравӣ аст. Аз ин рӯ хуб мебуд, ки аз ин қолабҳои осори классикӣ, аз ҷумла, «Ахлоқи муҳсинӣ», истифода шавад.

5. Дар шарҳи воҳиди нисбатан томи наҳв – банди наҳвӣ дар асоси матни «Ахлоқи муҳсинӣ» маълумоти тоза дода шудааст. Агар ин маълумот дар таълифи дастури китобҳои дарсӣ аз наҳв ба инобат гирифта шавад, хеле хуб мебуд.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

I. Сарчашмаҳо

1. Кошифӣ, Ҳусайн Воиз. Ахлоқи муҳсинӣ. Саргузашти Ҳотам. Тӯтинома. Энциклопедияи насри тоҷику форс [Матн] / Ҳусайн Воизи Кошифӣ. – Душанбе, 2009. – 404 с.
2. Убайди Зоконӣ. Ҳикоёти латиф. Самандари Тирмизӣ. Дастур-ул-мулук [Матн] / Зоконӣ Убайд. – Душанбе: Адиб, 1990. – 224 с.
3. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик [Матн]. – Душанбе, 2017. – 303 с.

II. Адабиёти илмӣ

4. Абдулазизов, В. Сложноподчиненные предложения с дополнительными придаточными предложениями в таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / В. Абдулазизов. – Душанбе, 1993. – 20 с.
5. Абдуллоев, К.Р. Арабская лексика в «Бадоеъ-ул-вакоеъ» Зайниддина Восифи (Грамматические и стилистические особенности). Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / К.Р. Абдуллоев. – Душанбе, 1987. – 20 с.
6. Абдуллоева, З.С. Многозначность производной лексики в произведениях Низоми (Имя существительное, прилагательное, наречие) Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / З.С. Абдуллоева. – Душанбе, 2017. – 25 с.
7. Абдулхадов, Дж.З. Лексические заимствования в «Таърихи Байхаки» Хаджа Абулфазл Мухаммад бинни Хусайн Байхаки Дабира. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Дж.З. Абдулхадов. – Душанбе, 2017. – 21 с.
8. Абдуррауфи Фитрати Бухорой. Қоидаҳои забони тоҷик (сарф ва наҳв) [Матн] / Абдуррауфи Фитрати Бухорой. – Душанбе, 2009. – 127 с.
9. Абдурахмонова, М.М. Структура и семантика побудительных предложений в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / М.М. Абдурахмонова. – Душанбе, 2002. – 25 с.

10. Азам, Готбизаде Аббасали. Аффиксальное словообразование имен прилагательных в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / А.Г. Аббасали. – Душанбе, 2013 – 24 с.
11. Акрамов, М. Адъективные словосочетания в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / М. Акрамов. – Душанбе, 1973. – 32 с.
12. Алиева, Ф.Н. Арабизированная и фарсизированная лексика в «Гияс-ул-лугат» Мухаммада Гиясуддина Ромпури. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Ф.Н. Алиева. – Душанбе, 2017. – 23 с.
13. Ализода, С. Сарфу нахви тоҷикӣ [Матн] / С. Ализода. – Душанбе, 2006. – 79 с.
14. Аминов, С. Забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои синфи 10-ум [Матн] / С. Аминов. – Душанбе, 2014. – 158 с.
15. Амлоев, А.Я. Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Мухаммадиев [Матн] / А.Я. Амлоев. – Душанбе, 2016 – 150 с.
16. Амонова, М.Н. Забон ва услуби «Сафарнома»-и Носири Хусрав [Матн] / М.Н. Амонова. – Душанбе, 2016. – 157 с.
17. Атобуллоев, С. Сложноподчиненные предложения с придаточными подлежащими в таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / С. Атобуллоев. – Баку, 1969. – 26 с.
18. Байзоев, А.М. Язык «Донишнома» Абуали ибн Сино (Терминология и словообразование). Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / А.М. Байзоев. – Душанбе, 1992. – 24 с.
19. Барлас, Л.Г. Русский язык. Стилистика [Текст] / Л.Г. Барлас. – М., 1978. – 256 с.
20. Бережан, С.Г. О лингвистической и отражательной семантике [Текст] / С.Г. Бережан // Исследования по семантике. – Уфа, 1979. – С. 3-11.
21. Бертельс, Е.Э. К вопросу о филологической основе изучения восточных памятников [Текст] / Е.Э. Бертельс // Советское востоковедение. – 1965. – № 3. – С. 11-18.

22. Беленитский, А.М., Хочизода, Б. Наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / А.М. Беленитский, Б. Ҳочизода. – Душанбе, 2010. – 137 с.
23. Белошапкова, В.А. Современный русский язык: Синтаксис [Текст] / В.А. Белошапкова. – М.: Выс. школа, 1977. – 248 с.
24. Буриев, Ш.Р. Лексическая синонимия в «Маснавии Маънави» Джалолиддина Руми. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Ш.Р. Буриев. – Душанбе, 2002. – 22 с.
25. Валиев, Х.С. Обособленные члены предложения в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Х.С. Валиев. – Душанбе, 2009. – 25 с.
26. Виноградов, В.В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. Том 3 [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1977. – 310 с.
27. Виноградов, В.В. О языке художественной литературы [Текст] / В.В. Виноградов. – М., 1959. – 653 с.
28. Виноградов, В.В. Основные типы лексических значений слова [Текст] / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 20-23.
29. Герценберг, Л.Г. Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках [Текст] / Л.Г. Герценберг. – Л.: Наука, 1972. – 274 с.
30. Гинзбург, Е.Л. Словообразование и синтаксис [Текст] / Е.Л. Гинзбург. – М.: Наука, 1979. – 264 с.
31. Горбачевич, К.С. Вариативность слова и языковая норма [Текст] / К.С. Горбачевич. – Л.: Наука, 1978. – 238 с.
32. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 1 [Текст]. – Душанбе, 1985. – 350 с.
33. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 2 [Текст]. – Душанбе, 1987. – 368 с.
34. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 3 [Текст]. – Душанбе, 1989. – 220 с.

35. Гулназарова, Ж.Б. Семантическая классификация глаголов в «Бахаристане» Абдуррахмона Джами. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Ж.Б. Гулназарова. – Душанбе, 2009. – 22 с.
36. Гаффоров, Р. Забон ва услуби «Одамони ҷовид»-и Раҳим Ҷалил [Матн] / Р. Гаффоров. – Душанбе, 1966. – 165 с.
37. Гаффоров, Р. Нависанда ва забон [Матн] / Р. Гаффоров. – Душанбе, 1977. – 208 с.
38. Давлатбеки Хоҷа. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна [Матн] / Давлатбек Хоҷаев. – Душанбе, 1998. – 150 с.
39. Давлатова, М. Феълҳои сохта ва мавқеи истеъмоли онҳо дар «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ [Матн] / М. Давлатова // Маҷмуаи илмӣ Институти педагогии шаҳри Душанбе. – Душанбе, 1963. – С. 76-83.
40. Давронов, А. Языковые особенности «Кабуснаме». Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / А. Давронов. – Душанбе, 1980. – 24 с.
41. Джураев, Р. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языков [Текст] / Р. Джураев. – Душанбе, 1972. – 105 с.
42. Добромыслов, В.А., Розенталь, Д.Э. Трудные вопросы грамматики и правописания [Текст] / В.А. Добромыслов, Д.Э. Розенталь. – М., 1955. – 287 с.
43. Додихудоев, Р.Х. «Аджаиб-ул-махлуқат ва гараиб-ул-мавҷудат» – как источник исторической лексикологии [Текст] / Р.Х. Додихудоев // Известия АН Тадж. ССР. Серия: востоковедение, история, филология. – 1987. – № 1. – С. 3-8.
44. Дустов, Х.Дж. Компаративные фразеологические единицы в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Х.Дж. Дустов. – Душанбе, 2010. – 24 с.
45. Забони тоҷикӣ дар мабной мувоҳисаҳо [Матн]. – Душанбе, 2007. – 720 с.
46. Зеҳнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе, 1987. – 232 с.

47. Зикриёев, Ф.К. Структурно-семантические особенности сложносочиненных предложений в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. док. филол. наук [Текст] / Ф.К. Зикриёев. – Душанбе, 1986. – 44 с.
48. Зикриёев, Ф.К. Чумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ф.К. Зикриёев. – Душанбе, 1977. – 124 с.
49. Зогакова, Г.И. Идиомы в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Г.И. Зогакова. – Душанбе, 2011. – 21 с.
50. Ибрагимов, С. Языковые особенности произведений Кары Рахматулло Возеха. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / С. Ибрагимов. – Душанбе, 1974. – 24 с.
51. Игамбердиев, Р. Художественно-стилистическая роль фразеологизмов в «Бадоеъ-ул-вакоеъ» Зайниддини Восифи. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Р. Игамбердиев. – Душанбе, 1975. – 24 с.
52. Исмаатов, С.М. Анализ лексики, обозначающей головные уборы в «Шахнаме» Фирдоуси. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / С.М. Исмаатов. – Душанбе, 2004. – 24 с.
53. Исматуллоев, М.Ф. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми II [Матн] / М.Ф. Исматуллоев. – Душанбе, 1986. – 126 с.
54. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис сложное предложение [Текст]. – М., 1979. – 450 с.
55. Кабиров, Ш. Лексические особенности «Таърихи Бадахшон». Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Ш. Кабиров. – Душанбе, 1979. – 24 с.
56. Кабиров, Ш. Сухан аз арши барин омадааст [Матн] / Ш. Кабиров. – Душанбе, 2014. – 263 с.
57. Каландаров, К. Сложноподчиненные предложения в таджикском литературном языке XV-XVI вв (на основе материала «Бадоеъ-ул-вакоеъ» Зайниддинина Восифи. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / К. Каландаров. – Душанбе, 1971. – 24 с.

58. Камолетдинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке (Синонимия субстантивных словосочетаний и простых предложений). Автореф. дисс. док. филол. наук [Текст] / Б. Камолетдинов. – Душанбе, 1988. – 46 с.
59. Камолиддинов, Б. Дар бораи чумлаҳои яккалимагӣ [Матн] / Б. Камолиддинов // Межвузовская научная конференция по иранской филологии. Тезис. докладов. – Душанбе, 1966. – 165 с.
60. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1967. – 185 с.
61. Камолиддинов, Б. Услубшиносӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1973. – 113 с.
62. Камолиддинов, Б. Наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2010. – 279 с.
63. Камолова, Г. Хусусиятҳои морфологии забони «Маҷмаъ-ут-таворих» [Матн] / Г. Камолова. – Душанбе, 1984. – 136 с.
64. Каримов, Н.С. Лексико-семантические особенности языка газели Абулқасима Лахути. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Н.С. Каримов. – Душанбе, 2013. – 25 с.
65. Касимов, О.Х. Лексика «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси. Автореф. дисс. док. филол. наук [Текст] / О.Х. Касимов. – Душанбе, 2011. – 53 с.
66. Касимов, О.Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси [Текст] / О.Х. Касимов. – Душанбе, 2016. – 346 с.
67. Кенджаев, Ю. Лексические и словообразовательные особенности «Таърихи Байхаки» Абулфазла Байхаки. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Ю. Кенджаев. – Душанбе, 2004. – 25 с.
68. Кенджаева, М.С. Структурно-семантические особенности фразеологических единиц в словаре «Гияс-ул-лугот» Мухаммад Гиясиддина Ромпури. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / М.С. Кенджаева. – Душанбе, 2015. – 26 с.

69. Кирпичникова, Н.В. Современный русский язык. Синтаксис [Текст] / Н.В. Кирпичникова. – М.: Издательство московского Университета, 1977. – 93 с.
70. Косимов, Б.С. Лексика «Тарихи Табари» Абуали Балъами (в историческом освещении). Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Б.С. Косимов. – Душанбе, 1995. – 24 с.
71. Курбонов, П. Придложение в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / П. Курбонов. – Душанбе, 1974. – 22 с.
72. Қаландаров, К. Чумлаи пайрави хилоф [Матн] / К. Қаландаров // Маҷмуаи илмӣ. Ҷ.11. – Кӯлоб, 1968. – С. 54-60.
73. Қаландаров, К. Ташаккул ва тақомули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик (асрҳои X-XIX) [Матн] / К. Қаландаров. – Душанбе, 2014. – 462 с.
74. Қосимова, М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 1976. – 216 с.
75. Қосимова, М.Н. Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 1961. – 68 с.
76. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
77. Қурбонов, П. Ифода ёфтани муносибати баёнӣ ба воситаи ҷумлаи пайрав [Матн] / П. Қурбонов // Маҷмуаи илмӣ (Материалҳо оид ба забони адабии тоҷик). Серияи филологӣ. Ҷ. 90. – Душанбе, 1974. – С. 69-78.
78. Мансури Рази Ахмад. Синтаксические особенности сложноподчиненных предложений в «Гулистане» Саади. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Ахмад Мансури Рази. – Душанбе, 2012. – 22 с.
79. Махди Дархал Али. Синтаксические особенности простых предложений в «Таърихи Байхаки» Мухаммада бинни Хусейна Бейхаки Дабир. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / А.Д. Махди. – Душанбе, 2013. – 24 с.
80. Мачидов, Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 1982. – 104 с.

81. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. Луғатшиносӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 2007. – 244 с.
82. Мачидов, Ҳ. Сехри сухани форсии тоҷикӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 2014. – 326 с.
83. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод, 1959. – 295 с.
84. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. – 73 с.
85. Мешанинов, И.И. Проблемы развития языка [Текст] / И.И. Мешанинов. – Л., 1975. – 349 с.
86. Мирбобоев, А. Муқаддимаи филологияи эронӣ [Матн] / А. Мирбобоев. – Душанбе, 2015. – 342 с.
87. Мирзоев, А. Забони адабии классикӣ ва муносибати он ба забони имрӯзаи тоҷик [Матн] / А. Мирзоев // Шарқи сурх. – 1949. – № 4. – С. 7-15.
88. Мирзоев, А.М. Словосочетания в таджикском языке. Автореф. дисс. док. филол. наук [Текст] / А.М. Мирзоев. – Душанбе, 2002. – 55 с.
89. Мирзоева, М.Дж. Синонимия простых и сложноподчиненных предложений с придаточными времени, причины, цели, условия, уступительности в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. док. филол. наук [Текст] / М.Дж. Мирзоева. – Душанбе, 2013. – 49 с.
90. Мирзоева, М.М. Лексико-фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни. Автореф. дисс. док. филол. наук [Текст] / М.М. Мирзоева. – Душанбе, 2013. – 45 с.
91. Московкина, Р.А. Изучение сложного предложения в школе [Текст] / Р.А. Московкина. – М., 1981. – 110 с.
92. Мухторов, З.М. Структура и семантика текста (сопоставительный анализ на материалах таджикского и русского языков). Автореф. дисс. док. филол. наук [Текст] / З.М. Мухторов. – Душанбе, 2013. – 46 с.
93. Муҳаммадиев, М. Синонимҳо дар забони адабии тоҷик. (Ҳиссаҳои номии нутқ) [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1962. – 175 с.

94. Муҳаммадиев, М. Роҳи лексикӣ-семантикии калимасозӣ [Матн] / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ. – 1971. – № 9. – С. 32-34.
95. Муҳаммадиев, М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1981. – 63 с.
96. Набиева, Р. Язык «Таърихи салотини мангития» Мирзо Абдулазима Соми (лексика и морфология). Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Р. Набиев. – Душанбе, 1973. – 25 с.
97. Назарзода, С. «Аҷоиб-ул-махлуқот»-и Аҳмади Тусӣ ҳамчун сарчашмаи вожагузинии таърихӣ [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе, 1999. – 209 с.
98. Ниёзӣ, Ш. Исмӯ сифат дар забони тоҷикӣ [Матн]. – Сталинобод, 1954. – 50 с.
99. Норова, И. Ҷумлаҳои туфайлӣ [Матн] / И. Норова // Мактаби советӣ. – 1963. – № 10. – С. 8-10.
100. Омулӣ, Маҳмуд. Нафӯис-ул-фунун фӣ ароис-ул-уюн [Матн] / Маҳмуди Омулӣ. – Техрон, 1337 ҳ. – 264 с.
101. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки [Текст]. – М.: Наука, 1982. – 572 с.
102. Павлова, Н.И. Проблема словообразовательной теории в советской лингвистике за период 1938 по 1970 г. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Н.И. Павлова. – М., 1971. – С. 17.
103. Пейси́ков, Л.С. Лексикология современного персидского языка [Текст] / Л.С. Пейси́ков. – М., 1975. – 206 с.
104. Пейси́ков, Л.М. Очерки по словообразованию персидского языка [Текст] / Л.М. Пейси́ков. – М., 1975. – 208 с.
105. Прокопович, Н.Н. Вопросы синтаксиса русского языка [Текст] / Н.И. Прокопович. – М., 1974. – 350 с.
106. Распопов, И.П. Строение простых предложений в современном русском языке [Текст] / И.П. Распопов. – М.: Просвещение, 1970. – 191 с.
107. Расторгуева, В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка [Текст] / В.С. Расторгуева // Таджикско-русский словарь. – М., 1954. – С. 529-570.

108. Расторгуева, В.С., Керимова, А.А. Система таджикского глагола [Текст] / В.С. Расторгуева, А.А. Керимов. – М., 1964. – 288 с.
109. Раҳматова, С. Ҷумлаҳои ҷидааъзо дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / С. Раҳматова. – Душанбе, 1991. – 108 с.
110. Рашидов, Ш. Простые односоставные предложения в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Ш. Рашидов. – Душанбе, 1969. – 32 с.
111. Розенталь, Д.Э. Практическая статистика русского языка [Текст] / Д.Э. Розенталь. – М., 1977. – 316 с.
112. Розӣ, Шамс Қайс. Ал-муъҷам [Матн] / Шамси Қайси Розӣ. – Душанбе, 1991. – 464 с.
113. Рубинчик, Ю.А. Новая лексика персидского языка и пути её пополнения [Текст] / Ю.А. Рубинчик // Иранское языкознание. – М., 1985. – С. 133-140.
114. Рустамов, Ш. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1968. – 164 с.
115. Рустамов, Ш. Забон ва замон [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1981. – 255 с.
116. Рустамов, Ш. Мушкилоти синтаксис [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1988. – 340 с.
117. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1972. – 77 с.
118. Сабзаев, С.М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар [Матн] / С.М. Сабзаев. – Душанбе, 1991. – 80 с.
119. Саиди Бехдисат. Глагольная лексика в «Таърихи Бейхаки». Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Бехдисат Саид. – Душанбе, 2009. – 22 с.
120. Саидов, Н.С. Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада [Текст] / Н.С. Саидов. – Душанбе, 2016. – 252 с.
121. Саидов, Р., Аюбӣ, Н. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 1 [Матн] / Р. Саидов, Н. Аюбӣ. – Душанбе, 2008. – 267 с.

122. Саймиддинов, Д. Вожашиноси забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.
123. Скобликова, Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения [Текст] / Е.С. Скобликова. – М., 1979. – 235 с.
124. Смирнова, Л.П. Язык «Таърихи Систон» [Текст] / Л.П. Смирнова. – Душанбе, 1960.
125. Солиев, А. Предложно – именные словосочетания в современном таджикском литературном языке. (На материале художественной прозы С. Айни) Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / А. Солиев. – Душанбе, 1984. – 19 с.
126. Солнцев, В.М. Язык как системно-структурное образование [Текст] / В.М. Солнцев. – М., 1971. – 292 с.
127. Собиржанов, С. Собственно вопросительные предложения в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / С. Собиржанов. – Душанбе, 1985. – 23 с.
128. Степанов, Ю.С. Основы общего языкознания [Текст] / Ю.С. Степанов. – М., 1975. – 271 с.
129. Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках [Текст]. – Л., 1979. – 255 с.
130. Сулаймонов, С. Становление арабской и таджикской философской терминологии (На базе философского наследия Ибн Сины). Автореф. дисс. докт. филол. наук [Текст] / С. Сулаймонов. – Душанбе, 1997. – 52 с.
131. Сулейманов, О.Ш. Морфологические особенности «Таърихи Байхаки» Абулфазла Байхаки. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / О.Ш. Сулейманов. – Душанбе, 2006. – 25 с.
132. Точиев, Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Д.Т. Точиев. – Душанбе, 1981. – 245 с.
133. Точиев, Д.Т. Осори мунтахаб [Матн] / Д.Т. Точиев. – Душанбе, 2005. – 483 с.

134. Тушишвили, Л. Арабские элементы в «Шахнаме» Фирдоуси. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Л. Тушишвили. – Тбилиси, 1951. – 25 с.
135. Устод Айнӣ ва асолати забон (Маводи конференсияи илмию амалӣ бахшида ба ёдбуди устод Айнӣ) [Матн]. – Душанбе, 2013. – 195 с.
136. Фаршедвард, Х. Чумла ва таҳаввули он дар забони форсӣ [Матн] / Х. Фаршедвард. – Техрон, 1372 х. – 552 с.
137. Фотима, Асад. Семантические особенности отраслевых терминов в «Наводир-ул-вакоъ» Ахмада Дониша. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Асад Фотима. – Душанбе, 2016. – 24 с.
138. Фурашов, В.И. Проблема второстепенных членов предложения и синтаксическая парадигматика [Текст] / В.И. Фурашов // Вопросы языкознания. – 1974. – № 3. – С. 124-132.
139. Хайдаров, М.М. Лексика высокого стиля в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / М.М. Хайдаров. – Душанбе, 2014. – 25 с.
140. Халилов, А. Вазифаҳои грамматикии бандаки изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Халилов. – Душанбе, 1969. – 119 с.
141. Халимова, С.Ш. Профессиональная лексика в произведениях Сайидо Насафи. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / С.Ш. Халимова. – Душанбе, 2002. – С. 18.
142. Хаскашев, Т.Н. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 1 [Матн] / Т.Н. Хаскашев. – Душанбе, 1983. – 100 с.
143. Ходжаев, Д. Сложноподчиненные предложения с придаточными определительными в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Д. Ходжаев. – Душанбе, 1980. – 24 с.
144. Холназарова, З. Отрицание и средства его выражения в простых предложениях современного таджикского литературного языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / З. Холназарова. – Душанбе, 1986. – 23 с.

145. Хоҷа, Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор [Матн] / Нисорӣ Хоҷа Ҳасан. – Душанбе, 1998. – 116 с.
146. Хоҷаев, Д. Абдусалом Дехотӣ ва баъзе масъалаҳои забони адабии тоҷик [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 1984. – С. 17.
147. Хоҷаев, Д. Сермаъноии ҷумлаи пайрави сабаб [Матн] / Д. Хоҷаев // Мактаби советӣ. – 1989. – № 9. – С. 17-21.
148. Хоҷаев, Д. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2004. – 108 с.
149. Хоҷаев, Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2011. – 229 с.
150. Хоҷаев, Д., Кабиров, Ш. Наҳв ва аломатгузорӣ [Матн] / Д. Хоҷаев, Ш. Кабиров. – Душанбе, 2012. – 87 с.
151. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2013. – 343 с.
152. Хоҷаев, Д., Зикриёев, Ф. Забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои синфи 9-ум [Матн] / Д. Хоҷаев, Ф. Зикриёев. – Душанбе, 2013. – 175 с.
153. Хоҷаев, Д. «Баъзе вижагиҳои наҳвии «Ахлоқи Муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ» [Матн] / Д. Хоҷаев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2017. – № 3 (70). – С. 117-123.
154. Ҳалимов, С. Забон ва услуби насри бадеӣ дар асрҳои XI-XII [Матн] / С. Ҳалимов // Сохтор ва корбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1999. – С. 137-142.
155. Ҳумоюн, Фаррух Абдурахим. Дастури ҷомеи забони форсӣ [Матн] / Ф.А. Ҳумоюн. – Техрон, 1338 ҳ. (1959). – 1272 с.
156. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ. – Душанбе, 1973. – 224 с.
157. Ҳусейнов, Х. Ҷумлаи пайрави макон [Матн] / Х. Ҳусейнов // Мактаби советӣ. – 1960. – № 2. – С. 17-22.
158. Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка [Матн] / Н.М. Шанский. – М., 1972. – 326 с.

159. Шарифов, Х. Услуб ва камолоти сухан [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе, 1985. – 174 с.
160. Шарипова, Ф.Х. Эволюция простого предложения таджикского языка. Автореф. дисс. докт. филол. наук [Текст] / Ф.Х. Шарипова. – Душанбе, 2013. – 48 с.
161. Шарофиддини Рустам. Мақоми забон [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Адаб, 1996. – 300 с.
162. Шарофов, Н.А. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка. Автореф. дисс. докт. филол. наук [Текст] / Н.А. Шарофов. – Баку, 1974. – 68 с.
163. Шербоев, С. Глагольные сказуемые в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / С. Шербоев. – Душанбе, 1985. – 23 с.
164. Шиблӣ, Нуъмонӣ. Шеър-ул-Аҷам. Иборат аз панҷ ҷилд. Ҷ. 3 [Матн] / Шиблии Нуъмонӣ. – Душанбе, 2016. – 575 с.
165. Шодиев, Б.Г. Лексико-фразеологические особенности очерков и рассказов Мутеулло Наджмиддинова. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Б.Г. Шодиев. – Душанбе, 2012 – 21 с.
166. Шодиев, Р.А. Глагольная лексика и глагольное словообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Р.А. Шодиев. – Душанбе, 2010. – 26 с.
167. Шоев, Э. Суффиксальное словообразование относительных имён прилагательных в современном таджикском литературном языке (на примере суффикса -ӣ (-гӣ, -вӣ). Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Э. Шоев. – Душанбе, 1984. – 19 с.
168. Шокиров, Т.С. Лингвистические особенности произведения Фазлиддина Мухаммадиева. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Т.С. Шокиров. – Душанбе, 1986. – 25 с.
169. Шукуров, М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақома дорад [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе, 1985. – 366 с.

170. Шукуров, М. Забони мо ҳастии мост [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе, 1991. – 231 с.
171. Эшонҷонов, А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо [Матн] / А. Эшонҷонов. – Душанбе, 1969. – 128 с.

III. Луғатҳо

172. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст]. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
173. Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс -ул-луғот. Ҷ. 1 [Матн]. – Душанбе: Адиб, 1987. – 416 с.
174. Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 2 [Матн]. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
175. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 1 [Матн] / Бурҳон Муҳаммадхусайн. – Душанбе, 1993. – 416 с.
176. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
177. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 950 с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М] Нилуфари Ҳ.А. (Абдурахмонова, Н.Ҳ.). Нақши пасвандҳои исмсоз дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Ҳ.А. Нилуфар // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2016. – № 4/7. – С. 102-107.
- [2-М] Нилуфари Ҳ.А. Баъзе вижагиҳои луғавии «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Ҳ.А. Нилуфар // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/7. – С.102-105.
- [3-М] Нилуфари Ҳ. А. Корбурди банди наҳвӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Ҳ.А. Нилуфар // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 7. – С. 64-67.
- [4-М] Абдурахмонова, Н.Ҳ. Лексикаи худӣ ва иқтибоси арабӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Н.Ҳ. Абдурахмонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ / Н. Ҳ. Абдурахмонова– Душанбе, 2023. – № 5. – С. 59-64.

II. Дар маҷмуа ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [5-М] Абдурахмонова, Н.Ҳ. Ибораҳои фразеологӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Н.Ҳ. Абдурахмонова // Забон – рукни тоат. – № 14. Маводи конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои X-XV» (ДМТ, 16.01.2023). – Душанбе, 2023. – С. 280-283.
- [6-М] Абдурахмонова, Н.Ҳ. Корбурди ҷумлаҳои сода ва вижагиҳои онҳо [Матн] / Н.Ҳ. Абдурахмонова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ «Таҳқиқоти педагогӣ: мушкилот ва дурнамои он дар замони муосир» (ДБЗХТ, 31.03.2023). – Душанбе, 2023. – С. 265-272.